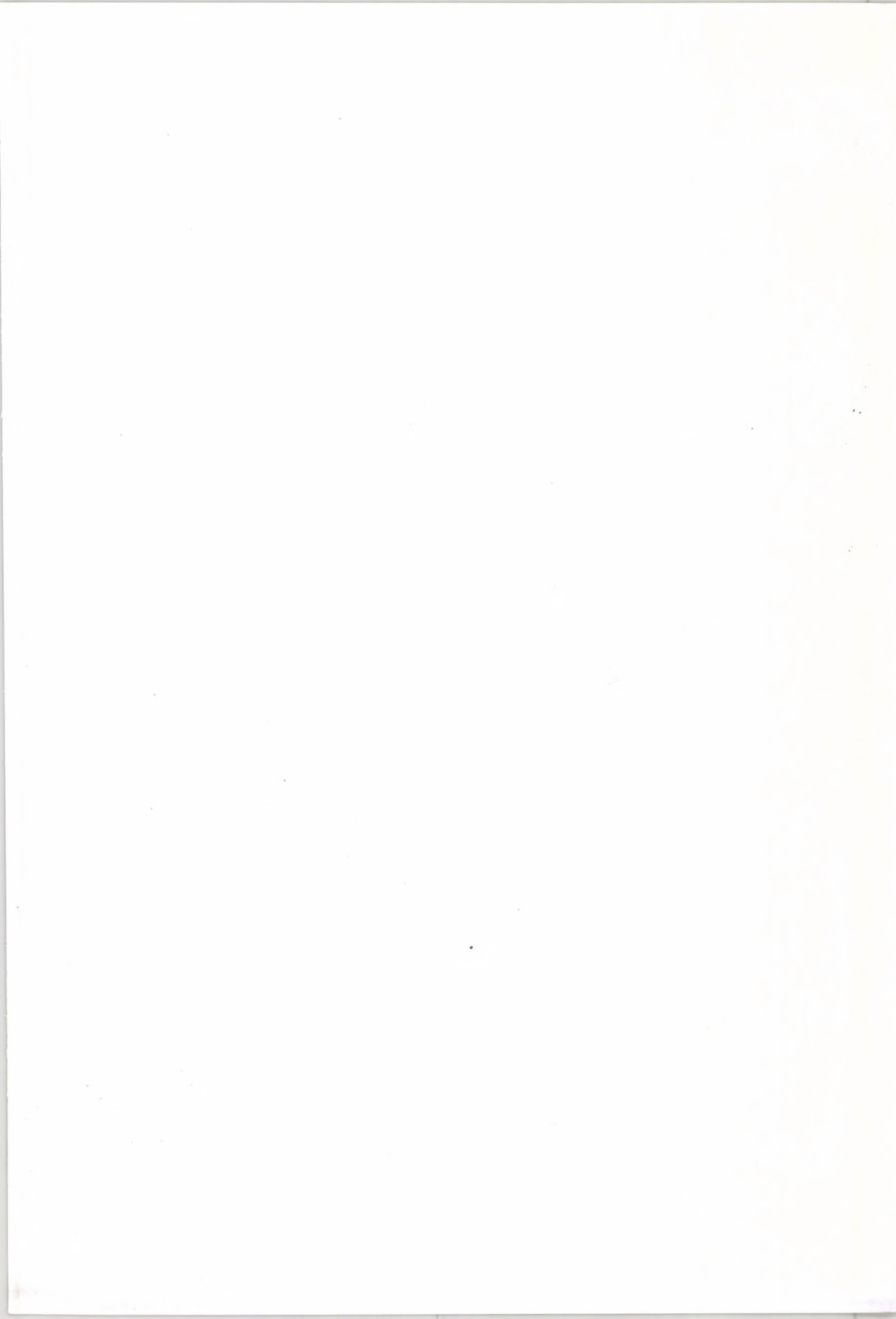


**ACTA UNIVERSITATIS  
DEBRECENIENSIS DE  
LUDOVICO KOSSUTH  
NOMINATAE  
SERIES HISTORICA XLVIII.**

**TÖRTÉNETI  
TANULMÁNYOK  
IV.**

KLTE  
DEBRECEN  
1996







ACTA UNIVERSITATIS  
DEBRECENIENSIS DE  
LUDOVICO KOSSUTH  
NOMINATAE  
SERIES HISTORICA XLVIII.

# **TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK**

## **IV.**

A Kossuth Lajos Tudományegyetem  
Történelmi Intézetének kiadványa

Szerkesztette:

**L. Nagy Zsuzsa és Veress Géza**

KLTE Debrecen, 1996.

ISSN szám: 0418-455

Acta Univ. Debr.  
L. Kossuth Nom.  
Ser. Historica

ISSN szám: 0324-5454

Tört. tanulm.

Felelős kiadó: dr. Bazsa György

Technikai szerkesztő: Pallai László

Készült a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának  
sokszorosító üzemében 500 példányban  
Terjedelme: 15,6 A/5 ív

96-245

## TARTALOM

<i>Pósán László:</i>	A poroszországi egyházszervezet kiépülése a 13. században . . . . .	5
<i>Sroka, Stanisław:</i>	I. Ulászló itineráriuma (1440–1444) . . . . .	21
<i>Krüger, Kersten:</i>	Skandinávia és Mecklenburg a kora újkorban. A térség államai és a Balti-tenger feletti hatalom kérdése . . . . .	49
<i>Dompnier, Bernard:</i>	A szerzetesi elhivatottság a XVII. és a XVIII. században. Társadalom- és kultúrtörténeti elemzés . . . . .	81
<i>Jatzlauk, Manfred:</i>	A német mezőgazdaság az Elbától keletre 1871 és 1914 között . . . . .	93
<i>Barta Róbert:</i>	Konzervatív pártpropaganda Nagy-Britanniában az 1920-as években . . . . .	101
<i>Erős Vilmos:</i>	Szekfű és Mályusz vitája a középkori magyar nemzetiségi politikáról . . . . .	125
<i>Síró Béla:</i>	A debreceni zsidóság a vészkorszak idején . . . . .	147

## CONTENTS

<i>László Pósn:</i>	The emergence of church organization in Prussia in the 13th century . . . . .	5
<i>Stanislav Sroka:</i>	The itinerary of Ulászló (1440–1444) . . . . .	21
<i>Kersten Krüger:</i>	Scandinavia and Mecklenburg in the Early Modern Age . . . . .	49
<i>Bernard Dompnier:</i>	The monastic vocation in the 17th and 18th centuries: A social and cultural analysis . . . . .	81
<i>Manfred Jatzlauk:</i>	The German agriculture east of the river Elba from 1871 until 1914 . . . . .	93
<i>Róbert Barta:</i>	Conservative Party propaganda in Britain in the 1920s . . . . .	101
<i>Vilmos Erős:</i>	The Szekfű – Mályusz debate . . . . .	125
<i>Béla Síró:</i>	The Jewish community of Debrecen during the Holocaust . . . . .	147



Pósán László:

## A POROSZORSZÁGI EGYHÁZSZERVEZET KIÉPÜLÉSE A 13. SZÁZADBAN

A világi főhatalomra törő gregoriánus pápaság sokirányú térbeli tájékozódása következtében a kereszténység kiterjesztését, a még pogány népek megtérítését is feladatának tekintette, olyan feladatnak, amely az egyház súlyát és hatalmát volt hivatott növelni. E politika jegyében a térítés összekapcsolódott az egyházi intézményrendszer kiépítésével, sőt sok esetben az egyházszervezet elvi deklarált megteremtése időben megelőzte a tényleges missziós tevékenységet. A balti térség egyháztörténete jól illusztrálja a felülről szorgalmazott térítés eme sajátosságát.

A *Series episcoporum culmensium* tanúsága szerint Poroszország első püspökévé a Kuria egy cisztercita szerzetest, bizonyos Christianust nevezett ki, akinek Konrad mazóviai herceg 1222-ben Kulmerland földjén birtokot is adományozott.<sup>1</sup> Az új püspök feladata a pogány porosz törzsek megtérítése lett, de a poroszok nem sok hajlandóságot mutattak a keresztény hit felvételére, sőt rablótámadásaikkal állandóan fenyegették a határterületeket s lehetetlenné tették az egyházszervezet kiépítésének első lépéseit is. Konrád hercegnek és Christian püspöknek egyaránt a határok védelme volt a fő gondja. A rigai püspök által alapított, Livóniában sikeresen tevékenykedő Kardhordó Rend mintájára a herceg is és a püspök is szerzetes lovagokra kívánta bízni a pogányok elleni harcot és a fegyveres térítést, annál is inkább, mert a békés, ún. „szómisszió” a porosz földeken láthatóan kudarcot vallott. A pápa és a császár támogatását egyaránt élvező Német Lovagrend tűnt erre a legalkalmasabbnak, mivel a nagy katonai rendek, a templomosok és a johanniták ereje a Szentföldön volt lekötve, a még újonnan szerveződött német rend pedig 1222 után egyre feszültebb viszonyba került II. András magyar királlyal, ami már a rend barcasági birtokait is veszélyeztette.<sup>2</sup> A kölcsönös óvatos érdeklődés első kézzelfogható jele a *Rocznik Swietokrzyski* leírása alapján 1224-ben hét német lovag thoruni látogatása volt.<sup>3</sup>

Az Erdélyből 1225 nyarán kiűzött<sup>4</sup> Német Lovagrend nagymesterét, Hermann von Salzát 1225/26 telén Itáliában Konrad mazóviai herceg és Poroszország kinevezett püspökének, Christiannak a követei keresték fel azzal a céllal,

hogy a poroszok támadásai által fenyegetett határterületek védelmére a rend behívásáról tárgyaljanak.<sup>5</sup> Konrád herceg a segítségnyújtás fejében felajánlotta a lovagoknak Kulmerlandot.<sup>6</sup> Hermann von Salza az erdélyi rossz tapasztalatokból tanulva azonban óvatos és körültekintő módon járt el. Megfelelő garanciákat akart az adomány sérthetlenségére vonatkozóan, s ezért mintegy négy évig folytak a tárgyalások a lengyel herceggel, végül is a lovagok számára kedvező eredménnyel: 1230. június 30-án megkötötték az ún. kruschwitzi szerződést, amelyben Konrád herceg lemondott minden Kulmerlandot illető joghatóságáról.<sup>7</sup> Hermann von Salza a későbbiekben ezt a szerződést többször is megerősítette a pápával, a herceggel és annak fiával, Kazimirral is.<sup>8</sup>

A kruschwitzi szerződést követően további tárgyalások folytak a Német Lovagrend és Christian, Poroszország püspöke között. Az utóbbinak Konrád herceg jóvoltából szintén voltak Kulmerlandon birtokai és egyházi joghatósága, püspöki hatásköre ide is kiterjedt, ezért nehezen rendezték a vitatott kérdéseket. A rend behívásának elősegítésére, 1228-ban Christian lemondott Kulmerland tizedbevételéről a lovagok javára.<sup>9</sup> Két évvel később, az 1230 januárjában kelt leslauri oklevélben a leslauri és a ladi cisztercita apátok azt írják, hogy a lovagok adják vissza a püspök birtokait, ismerjék el Christiant urukként és az ő zászlaja alatt hadakozzanak.<sup>10</sup> Ebből az oklevélből arra következtethetünk, hogy a rend – feltehetően katonai-stratégiai indíttatásból – a püspök több birtokát megszállta, amelyek valószínűleg amúgy is ki voltak téve a poroszok támadásainak. 1230 tavaszán, minden bizonnyal az előrehaladott hercegi tárgyalások hatására a püspök a rendnek adományozta kulmerlandi birtokainak nagy részét, de – Konráddal ellentétben – feltételeket is szabott: a birtokát ruházás fejében évente 2 pint gabonát kell kapnia, 200 ekényi földet és 5 majort még megtartott magának, továbbá előírta, hogy az ő és utódai idején a lovagok egyaránt kötelesek harcolni a pogányok ellen.<sup>11</sup> A lovagrend és a püspök közötti tárgyalások a következő év tavaszáig húzódtak. A tárgyalássorozat végére az 1231. március 31-i rubenicki szerződés tett pontot, melyben Christian püspök ellenszolgáltatás vagy kártérítés nélkül megerősítette lemondását kulmerlandi birtokairól és a rendnek adományozta a meghódítandó Poroszország egyharmad részét.<sup>12</sup> A püspököt engedékenyebb magatartásra valószínűleg a lovagok első jelentősebb katonai sikerei készíthették. Peter von Dusburg „*Cronica terrae prussie*” című művében olvasható, hogy 1231-re a lovagok felépítették első várukat Vogelsanckot, amelyből hamarosan az első német telepese közösség, Thorn városa is kialakult.<sup>13</sup> Dusburg nyomán ugyanezt írja Nicolaus von Jeroschin „*Kronike von Pruziulan*” című krónikájában,<sup>14</sup> és ez olvasható az *Annales Sileciaci Compilati*-ban<sup>15</sup>, az *Annales Golubienses*-ben<sup>16</sup>, vagy az *Epitome Gestorum Prussie*-ban is.<sup>17</sup>

A meghódítandó terület egyharmad részének átengedésével Christian a rigai püspök livóniai példáját követte, aki azonban azzal adományozta a Kardtestvé-

reknek a földek harmadát, hogy az engedelmesség elismeréseképpen e részeken a tized negyede a püspököt illeti meg.<sup>18</sup> A Kardtestvérek Rendje tehát a rigai püspök hűbérese volt,<sup>19</sup> ennek mintájára képzelte el Christian is Poroszországban a Német Lovagrend jogállását. Mivel Christian, akit a Szentszék nevezett ki a létrehozandó porosz egyházszervezet élére, tulajdonképpen Rómát képviselte, a pápával szembeni konfliktus elkerülése érdekében a lovagok átmenetileg elfogadták hűbéruruknak Poroszországban a püspököt.<sup>20</sup>

A rend hatalmi-katonai erősödését, a „kardmisszió” sikerét Róma is jelentősen segítette a poroszok elleni gyakori keresztes háborúk meghirdetésével.<sup>21</sup> A katonai-fegyveres elem súlyának megnövekedése Christian püspök tényleges hatalmi befolyásának csökkenését eredményezte. Ezt az az eset is jelzi, amikor 1233-ban egy samlandi missziós útján fogságba esett, hűbéresei, a lovagok ezt a helyzetet kihasználva sokkal nagyobb figyelmet fordítottak poroszországi jogállásuk előnyös rendezésére, és csak ímmel-ámmal törődtek kiszabadításával.<sup>22</sup> Hermann von Salza nagymester szorgalmazására IX. Gergely pápa 1234. augusztus 3-i oklevelében a Szentszék tulajdonába vette mindazon földeket, amelyeket a lovagok meghódítottak, vagy a jövőben majd meghódítanak, s azokat a Német Lovagrendnek adományozta, amely ezen uralom elismeréseként és a kapott privilégiumokért évi adót köteles fizetni Rómának. A Poroszországban kiépítendő egyházszervezetről és az oda helyezendő papokról, püspökökről a későbbiekben majd a pápa intézkedik.<sup>23</sup> Róma itt kizárólag a pogány porosz területeket vette tulajdonába és védelmébe, csak Poroszországot adományozta a Rendnek. A formálisan a mazóviai hercegséghez tartozó Kulmerlandra nem vonatkozott a pápai oklevél.

Az 1234. évi pápai bullával formálisan a Német Lovagrendnek két hűbérura is lett, mivel az 1226. évi rimini bulla alapján a német-római császár hűbérese is volt.<sup>24</sup> Udo Arnold úgy véli, hogy a mai napig legtisztázatlanabb kérdés a Német Lovagrend pápa és császár közötti jogállása.<sup>25</sup>

Christian püspök kényszerű távollétét kihasználva a Rend a világi és az egyházi irányítás kérdésében is fontos lépést tett: 1233. december 28-án Hermann von Salza nagymester és Hermann Balk poroszországi tartományi mester (Landmeister) kiadta a *Kulmer Handfeste* néven ismeretes kiváltságlevelet, mely a Poroszország életében majd oly jelentős szerepet betöltő ún. kulmi jog alapjává vált. Ezen oklevélben a rend magának tartja fenn a plébániák feletti patrónusi jogot és a megfelelő plébánossal való ellátás jogát, továbbá ezen parókiák anyagi fenntartását: „minden ... plébániának 4 Hufe földet jelölünk ki”.<sup>26</sup> A *Kulmer Handfeste* előre rendelkezik a majdan kialakítandó egyházmegyék püspökeinek fizetendő tized mértékéről is, és annak jövőbeni sérthetlenségéért garanciát vállal: „...nevezett polgárok birtokain minden egyes német ekéről, amit németül 'Scheffel'-nek hívnak, egy pint búzát és egy pint rozstot a lesloui mérték szerint, amely megegyezik a kulmi mértékkel, és a lengyel ekéről, amit 'Haken'-nek neveznek, egy pint búzát ugyanazon mértékegységben évente az egyházmegye püspökének tizedként beszolgáltassanak. De ha a püspök a

nevezett embereket további tized miatt szorongatja, úgy Rendházunknak kötelessége azért (ti. annak sérthetlenségéért) jóállnia.”<sup>27</sup>

Christian püspök hatalmának további csökkenését eredményezte az, hogy Poroszország meghódítását a Szentszék minden eszközzel támogatta, így a keresztes hadjáratok meghirdetésén túl e terület pápai fennhatóság alá kerülését is intéző Wilhelm von Modena pápai legátus a pogányok ellen harcoló erők összefogását szorgalmazta. A Német Lovagrend betelepülése körüli hosszas tárgyalássorozat átmeneti megrekedése idején, 1228 nyarán alapította Christian püspök és Konrád herceg – a Kardtestvérek mintájára – a Dobrini Rendet,<sup>28</sup> s a legátus most a két rend egyesülését pártfogolva utolsó fegyveres erejétől fosztotta meg a püspököt. 1235. április 19-én egyesült a két lovagrend, pontosabban a dobrini lovagok beolvadtak a Német Lovagrendbe, amit IX. Gergely pápa is megerősített.<sup>29</sup> A Szentszék politikájának megváltozása mögött feltehetően az állt, hogy a tényleges katonai erővel rendelkező és lényegében egyházi szervezetnek minősülő lovagrendet érdekeltté tegye abban a terjeszkedésben, amely a pápai hatalom súlyának növekedését is szolgálta, valamint az, hogy a Hohenstauf-házhoz sok szállal kötődő rendet erősebben fűzze Rómához. Az 1230-as évek közepe táján a Német Lovagrend kedvező megítélését a pápa és a császár részéről az is jelzi, hogy a rendnek kezdeményező és tevékeny szerepe lehetett Árpád-házi Erzsébet 1234. évi kanonizációjában, s a szertartáson maga II. Frigyes császár is jelen volt. Minderről a *Rocznik Krasinski* is megemlékezik.<sup>30</sup>

Az egyházszerkezettel, valamint a püspökkel kapcsolatos tisztázatlan jogállás ellenére az említett kedvező jelek és a katonai szükség által diktált érdekek is arra bátorították a Német Lovagrendet, hogy Kulmerlandon és Poroszországban a legfőbb államhatalom letéteményeseként viselkedve birtokadományozást folytasson. Így például 1236. január 29-én Hermann Balk Landmeister egy Dietrich von Tiefenau nevű nemesnek 300 Hufe kiterjedésű birtokot adományozott örökös szabadsággal Kis-Quedin várával együtt,<sup>31</sup> majd 1239-ben ugyanennek a nemesnek Berlewin, Hermann Balk helyettese újabb 22 Hufe földet adományozott.<sup>32</sup> Ilyen nagyságú birtokokat ugyan később már nem idegenítettek el,<sup>33</sup> a poroszországi fegyveres hódítás kezdetén azonban a rend még igyekezett minél több világi lovagot megtartani a Visztula mellett.

A Dobrini Rend beolvasztásánál sokkal fontosabb és nagyobb jelentőségű volt a livóniai Kardtestvérekkel való egyesülés 1237-ben. Marian Tumler szerint a Kardtestvérek nagymestere, Volquin már 1229-ben szorgalmazta a Német Lovagrenddel történő egyesülést, amelytől hűbérurával, a rigai püspökkel szembeni kedvezőbb pozíció elérését remélte, mert ekkorra már kiéleződött a feszültség a Kardhordó Rend és a rigai egyházi méltóság között. Ez a terv a Német Lovagrend ekkor még tisztázatlan kulmerlandi helyzete és a rigai püspök ellenállásán meghiúsult.<sup>34</sup> Az uniót az 1234. évi pápai bulla elnyerése után a Német Lovagrend kezdeményezte újra 1235-ben. Mindez beleillett Hermann von Salza nagyra törő politikájába,<sup>35</sup> aki Róma támogatását is igyekezett ehhez megnyerni,

hogy ily módon leszerelje a rigai püspök ellenkezését. 1235/36 telén Ernfried von Neuenberg altenburgi- és egy bizonyos Arnold testvért, a nagelstadti komturt (rendi elöljárót) küldte Volquin mesterhez tárgyalni, 1236 tavaszán pedig a Kardtestvérek követe, a wendeni komtur találkozott Bécsben a Német Lovagrend vezetőjével<sup>36</sup> (Wenden volt a livóniai lovagok székhelye). A tárgyalásokat meggyorsította, hogy a Kardtestvérek Litvánia ellen indított támadása 1236 nyarán Saulennél súlyos vereséggel végződött, a lovagok mintegy fele, s maga Volquin mester is elesett.<sup>37</sup> Ezzel a vereséggel nemcsak a Kardhordó Rend, hanem a livóniai kereszties állam fegyveres erőinek jelentős része is elpusztult, így feltehetően a politikai mérlegelés és a pápai közbenjárás egyaránt arra készítette a rigai egyházfőt, hogy elfogadja a két rend unióját. Az 1237. május 12-i, Rigába küldött pápai levél már a két lovagrend egyesüléséről számol be.<sup>38</sup> Az uniót kimondó ún. viterboi szerződéssel a Német Lovagrend Livóniában jogállását tekintve a rigai püspök hűbéresévé vált, míg Poroszországban továbbra is tisztázatlanok voltak az egyházszerkezeti, valamint Christian püspök és a rend közötti hatalmi-jogi kérdések. Az 1237. évi egyesülés – a Dobrini Rend beolvadásával ellentétben – valóban unió volt: a Kardtestvérek utódként a Német Lovagrend livóniai ága széles körű önállósággal rendelkezett. Mindazon rendi tisztségek és feladatok, amelyek a rend egységes irányításában voltak, csak Livóniára kiterjedő hatáskörrel itt is megjelentek. Így például az egész rendre kiterjedő hatáskörű katonai parancsnok (ún. Großmarschall) s külön livón tartományi parancsnok (ún. Landmarschall) is volt. A rend livóniai ága maga választotta meg az ún. livóniai mestert (Landmeister), de utólag ezt a választást a rend nagymesterének meg kellett erősítenie. Az így megválasztott livóniai elöljáró a nagymesternek tartozott felelősséggel.<sup>39</sup>

Az 1237. évi unióval a Német Lovagrend két, egymástól távol eső birtoktest felett rendelkezett. Ezek egyesítésének igénye hosszú időre kijelölte a rend külpolitikájának fő irányvonalát,<sup>40</sup> amelynek megvalósítása egyúttal a közbeékelődő területek pogány népeinek (kurok, semgallok, litvánok stb.) megtérítését és alávetését is eredményezte.

A viterboi szerződéssel összességében tovább nőtt a Német Lovagrend súlya és jelentősége, amit a pogányok elleni katonai sikerek csak tovább erősítettek, ugyanakkor a Szentszék támogatását is maga mögött tudhatta. Így például 1240-ben, amikor Hermann Balk halála után az új Landmeister, Heinrich von Wyda Konrád herceggel a löbauri terület tulajdonjogának tisztázásáról tárgyalt, a megegyezésben nagy szerepet játszott a rend érdekében már eddig is sokat tett Wilhelm von Modena pápai legátus.<sup>41</sup>

1241. augusztus 22-én meghalt IX. Gergely,<sup>42</sup> az a pápa, aki hivatali ideje alatt jelentősen támogatta a Német Lovagrendet. A lovagok szerencséjére azonban az 1243. június 25-én hivatalba lépő IV. Ince pápa<sup>43</sup> ugyancsak szívén viselte a poroszok megtérítését, és a rend hatalmának további erősítésében látta ennek biztosítékát. 1243-ra már négy nagyobb tartomány volt keresztény kézen: Kulmerland, Pomesania, Natangen és Samland.<sup>44</sup> A kereszténység térbeli kiter-

jedésével szükségessé vált az 1234. évi pápai bulla óta függőben lévő poroszországi egyház viszonyának a rendezése. IV. Ince is a helyi viszonyokat jól ismerő Wilhelm von Modenát nevezte ki Poroszország pápai legátusává. Rá hárult az a feladat, hogy a pápa indítványára megteremtse az újonnan kereszténnyé lett területek egyházi intézményeit, szervezeti kereteit. 1243. július 30-án meghatározta, hogy Kulmerland területén egy, Poroszországban pedig három püspökséget kell létrehozni, s megnevezte a leghamarabb felállítandó három egyházmegegyét: a kulmi, a pomesaniai és az erlandi püspökséget is. Továbbá előírta, hogy a földek kétharmada a Német Lovagrendet, egyharmada pedig a négy püspökséget illesse meg, de úgy, hogy a püspökök egyházi hatásköre a rend fennhatósága alatt álló területekre is kiterjed.<sup>45</sup> A *Régebbi olivai krónika* szintén megemlékezik arról, hogy a pápa a négy részre felosztott Poroszországban négy új püspökséget állított fel.<sup>46</sup> Legátusának intézkedését IV. Ince 1243. október 8-i oklevelében erősítette meg.<sup>47</sup>

Íly módon Poroszországban a Német Lovagrend – most már legálisan is – a legfőbb hatalom birtokosa lett, míg Livóniában jogállását tekintve továbbra is a rigai egyházfő hűbérese maradt. A poroszországi és a livóniai rendágak eltérő jogállásából következett a lovagok azon törekvése, hogy ezt a különbséget megszüntessék, amely azután hosszú századokra a livóniai belpolitika meghatározó tényezőjévé, annak destabilizáló elemévé vált. A lovagrendi állam két számottevő hatalmi tényezőjének, a rendnek és a rigai érseknek meg-megújuló, fegyveres összecsapásokig is fajuló konfliktusának ez állt a hátterében.<sup>48</sup>

A négy porosz püspökséget egyházszerkezetiileg az érsekséggé emelt Riga alá rendelték.<sup>49</sup> Ez tovább fokozta az érsek és a rend ellentéteit, különösen azután, hogy IV. Ince 1243-ban hozzájárult ahhoz, hogy Poroszország püspökei a Német Lovagrend paptestvérei közül kerüljenek ki.<sup>50</sup> A lovagok éltek is a lehetőséggel, s már 1246-ból van olyan oklevél, amelyben IV. Ince közli Poroszország érsekével, hogy az egyik porosz egyházmegye élére egy lovagrendi testvért nevez ki,<sup>51</sup> 1250-ben pedig megerősíti Peter von Albanien, rendi pap erlandi püspökké választását.<sup>52</sup> 1264. szeptember 7-i oklevelében IV. Orbán pápa megerősíti Friedrich von Hausen testvért a kulmi püspöki méltóságban,<sup>53</sup> melyről a *Series episcoporum culmensium* is megemlékezik,<sup>54</sup> az 1276. január 7-én kelt levelében pedig Samland püspökévé nevezi ki Kristan von Mühlhausen, a Német Lovagrend tagját.<sup>55</sup>

A püspöki méltóság betöltésével és a patrónusi joggal a rend szinte teljesen ellenőrzése alatt tarthatta a poroszországi egyházat, s így áttételesen a laikus társadalmat is.

A lovagrendi tagok közül választott püspökökre a világi egyházi hierarchiába kerülve is vonatkozott a szerzetesi fegyelem és az előljárónak tett engedelmességi fogadalom, noha egyházmegyéik érdekei sokszor súlyos dilemma elé kényszerítették őket. Különösen a háborúk következtében, a keresztény területek gyarapodásával a lovagrendi és a püspöki területek között még bizonytalan, állandóan változó határok kérdése okozott sok gondot. Jelentős számban marad-

tak fenn olyan oklevelek, amelyek éppen a vitás határügyeket s területmegosztás kérdését próbálják rendezni. Erre természetesen főleg csak a nagy háborúk befejeztével, Poroszország végleges meghódítását követően került sor. Így például 1252. augusztus 4-én, majd 1253. február 3-án Eberhard von Sayn németmester, a livóniai és poroszországi Landmeister, valamint Heinrich kurlandi püspök között még csak arról folyt a vita, hogy milyen arányban osszák meg Memel várának építési költségeit és a váron belül mekkora rész illesse meg a püspököt.<sup>56</sup> Egy 1257. április 14-én kelt oklevél tanúsága szerint a samlandi püspök és Gerhard von Hirzberg vicelandmeister megegyezésében is csak Königsberg és környékének megosztásáról volt szó: egyharmad rész illeti meg a püspököt és kétharmad a lovagrendet.<sup>57</sup> Az 1258. március 5-i keltezésű oklevélben azonban már azt olvashatjuk, hogy az ermlandi és a kulmi püspök döntőbíráskodik a rend és Heinrich samlandi püspök közötti viszályban, amely az újonnan meghódított Samland tartomány területi megosztásakor a határok meghúzása körül robbant ki.<sup>58</sup> Azt, hogy egy ilyen kérdés rendezése mennyire nem volt egyszerű, az is jelzi, hogy az egyik legkorábban meghódított porosz terület, Pomesania püspöke és a Német Lovagrend között az egyházmegye pontos határa ügyében csak 1294-ben kötötték meg a szerződést.<sup>59</sup>

Az európai országok gyakorlatától eltérően – ahol a püspökök egyházi méltóságuk jogán helyet foglalhattak a királyi, fejedelmi tanácsban – Poroszországban az egyházi hierarchiában betöltött tisztség alapján egyetlen prelátus sem vehetett részt a rend szűkebb parancsnoki tanácsában. Kizárólag rátermettségük, személyes képességeik révén lehetett befolyásuk az állami politika alakítására.<sup>60</sup>

A lovagrendből kikerülő püspökök intézménye lehetővé tette a lovagok számára, hogy alkalmasint az egyházmegyék erőforrásait és az egyházi bevételeket is igénybe vegyék. Így például 1255-ben Heinrich samlandi püspök 10 márka ezüstöt ajánlott fel a rend thorni várának egyik tornya, vagy valamely falrészének építésére,<sup>61</sup> az 1270. február 26-án kelt oklevelében pedig azt közölte, hogy püspökségének jövedelmeit két évre átengedte a lovagoknak.<sup>62</sup>

Poroszországban a püspöki szék betöltésének kialakult sajátos gyakorlatától eltért az ermlandi egyházmegye.<sup>63</sup> 1249-ben, majd 1250-ben ugyan még itt is egy-egy rendtagot választottak püspökké,<sup>64</sup> a későbbiekben viszont a rend kénytelen volt megelégedni az egyházmegye feletti védnökséggel. Ez a változás feltehetően összefüggésben volt Lübeck befolyásával és érdekeivel, hiszen már 1246-ban viszály támadt a kereskedőváros és a lovagrend között Ermland és Samland egyes területeiért,<sup>65</sup> a második porosz felkelést követően pedig – nem véletlenül – Ermland püspöki területein a legtöbb várost lübecki jobbal telepítették újjá, mint például 1284-ben Braunsberget.<sup>66</sup> Lübecknek a német birodalommal való kapcsolat és a kolonizáció szempontjából is fontos szerepe miatt a rend engedni kényszerült az ermlandi püspök kérdésében.

A püspöki méltóság betöltésének módja a lassan kialakuló székeskáptalani testületek összetételénél is érezte hatását. Poroszország első püspöki kápta-

lanát az első kulmi püspök, Heidenreich (1245–1264) alapította, melynek ágsztonos szabályzatot írt elő és önálló káptalani jövedelméről is gondoskodott. Utóda, a lovagrendi Friedrich von Hausen (1264–1274) idejétől a kanonoki tisztséget is csak rendi papok tölthették be.<sup>67</sup> A kulmi mintához igazodva 1284-ben a pomesaniai püspökségben is megalapították a káptalant.<sup>68</sup> Egy évvel később, az 1285. január 1-jén kelt oklevél tanúsága szerint Kristan samlandi püspök is kísérletet tett egy kanonoki testület felállítására,<sup>69</sup> de ez ekkor még valószínűleg nem sikerült, mert 1294. április 7-én kiadott egy újabb oklevelet, amelyben közli a samlandi káptalan felállítását s ennek székhelyéül Schönewik várát jelöli ki.<sup>70</sup>

Mivel a püspökökkel a lovagoknak esetleg mégis lehettek konfliktusai, s mellettük a székeskáptalanok tagjai is a lovagrendből kerültek ki, áttételesen maga a rend is belefoglaltatott a kulmi, a pomesaniai és a samlandi püspökségek káptalanjaiba, ezáltal ellenőrizhette a rendi engedelmisségi fogadalomról megfelelő püspököket, és kezében tarthatta az egyházmegyék irányítását. Az egyházszerkezet ilyen sajátos fejlődéséből érthető például az, hogy a Kulmer Handfeste rendelkezésével ellentétben Konrad von Feuchtwangen nagymester miért adományozta 1296. április 17-én a samlandi káptalannak a königsbergi plébániatemplom feletti patrónusi jogot,<sup>71</sup> amit Luther von Braunschweig nagymester 1333. szeptember 18-án ismételten megerősített.<sup>72</sup> A 14. századtól ez a rendszer csak annyiban módosult, hogy a kanonokok az egyházmegyéből származó, nem lovagrendi papokat is jelölhettek a káptalanba, s ha személyükkel a nagymester is egyetértett, akkor felvették őket a rendbe, s a szerzetesi-engedelmisségi fogadalom letétele után tölthették be tisztségüket a püspök mellett. Ha a nagymester nem fogadta el a káptalan jelöltjét, akkor a kanonokoknak új jelöltet kellett választani.<sup>73</sup> Ily módon a 13. század végére Poroszország e három püspökségének teljes inkorporációjáról beszélhetünk.

Az ermlandi egyházmegye és az ermlandi káptalan azonban ez alól is kivétel volt: ezt nem „kebelezte be” a lovagrend.<sup>74</sup> Az ermlandi püspökség első ügyeire a rend úgy próbált hatást gyakorolni, hogy Poroszországban általánosan lehetővé tette a káptalanoknak a püspök egyetértése nélküli birtokadományozást, míg Európában a legtöbb esetben az egyházi javak eladományozásához a püspök és a káptalan egyetértésére volt szükség.<sup>75</sup> 1301-ben Mehlsackot, majd 1304-ben Frauenburgot például lübecki jog alapján az ermlandi káptalan, 1308-ban Heilsberget viszont az ermlandi püspök alapította.<sup>76</sup>

A Német Lovagrend saját fegyveres erővel rendelkezett, ill. egyúttal katonai szervezet is volt, s kevésbé szorult rá Poroszország pacifikálását követően hűbéresek fegyveres támogatására. A püspökök viszont csak vazallusokra támaszkodhattak, így a püspöki birtokokon sokkal nagyobb arányú birtokadományozással találkozhatunk, mint a rend területén. 1288-ban például – amikor a nagy háborúk befejeződésével a lovagok már csak kis- és középhűbéreket adományoztak, általában 10 és 40 Hufe közötti nagyságban<sup>77</sup> – Heinrich ermlandi püspök a káptalan egyetértésével egy Johann Flemmingen nevű német



kisnemes 100 Hufe feletti birtokot kapott.<sup>78</sup> 1293-ban Heinrich pomesaniai püspök és a káptalan együttesen megújította és megerősítette a Dietrich Stangenak tett adományokat, s az oklevél összesen 375 Hufe egyházi adományozású földet említ a Stange-család birtokában.<sup>79</sup>

A Német Lovagrend helyzetének katonai megszilárdulása után az egyházmegegyék, a püspökségek és az ezekhez kapcsolódó intézmények nagy jelentőségűek lettek az államszervezet kiépítése szempontjából is, mert az egyházi igazgatás szervezeti egységeinek papképző iskolái biztosították a rend papjainak, klerikusainak utánpótlását, akiket jelentős számban az állami közigazgatásban, a hivatali apparátusban foglalkoztattak. A Német Lovagrendben nem volt próbaidő, noviciusság: ha egy pap be akart lépni, csak le kellett tennie a fogadalmat. Jelenleg még nyitott kérdés, hogy már a konventbe kerülés előtt le kellett-e tenni a fogadalmat, vagy csak utána. Ez az írástudó, művelt lovagrendi klerikusú réteg intézte az államvezetés különböző szintjein a rend és az állam írásos, hivatali teendőit. Rendpapok dolgoztak a nagymester mellett a kancelláriájának nevezhető hivatalban – noha a 15. század végéig a Német Lovagrend államában formálisan még nem mutatható ki ilyen különálló hivatal létezése –, ők vezették az egyes rendházak, igazgatási egységek bevételi és kiadási könyveit, intézték a levelezést, s a legtöbb esetben ők voltak a rend diplomatái, követei is az európai udvarokban.<sup>80</sup> A klerikusok műveltsége így igen fontossá vált az állam érdekei szempontjából. Ezzel függ össze a rend azon káptalani határozata, amely elrendelte, hogy minden rendház köteles gondoskodni legalább egy iskolázott teológus és egy jogász kiképzéséről.<sup>81</sup> Az ermlandi püspök által alapított hiltbergi szemináriumban nevelték a teológusokat (de ez nem egyetemi intézmény volt), a 14. század végén pedig a rend megpróbált bolognai típusú egyetemet alapítani Kulmban, azonban nem jutott túl az ezt tartalmazó pápai bullán.<sup>82</sup> A 14. század során kibontakozó szokatlan gazdagságú latin, majd német nyelvű irodalom ill. írásbeliség megteremtése a szintén a rend klerikusaihoz fűződött: ők írták meg a lovagrend történetét és a refektórium felolvasásra szánt vallásos költeményeket is.<sup>83</sup> A paptestvérek az írásos-hivatali teendők mellett egyes közigazgatási egységek, rendházak élén is állhattak, hiszen nem minden konventet vezetett szerzetes lovag (komtur vagy praeceptor). Elsősorban a katonailag és gazdaságilag kevésbé jelentős rendházaknál találkozunk papi (prior vagy perjel) előljáróval.<sup>84</sup>

Az egyházi hierarchia megteremtése mellett a poroszországi egyházszervezet teljes kiépítése a középkori vallásosság egyéb típusainak, a különböző szerzetesközösségeknek a meghonosítását is magában foglalta. A missziós munkában a Szentszék és a lovagok egyaránt nagy szerepet szántak a prédikáló rendeknek, elsősorban a domonkosoknak, akiknek külső megjelenése is alkalmasabbnak bizonyult a keresztény tanítások hitelének alátámasztására.<sup>85</sup> A pápák általában a domonkosokat bízták meg a poroszok elleni kereszties hadjáratok propagálásával,<sup>86</sup> s az újonnan létrejött kereszties állam stabilizálódását követően maga a rend is törekedett a koldulórendek poroszországi letelepítésére.

Így például 1302-ben Helwig von Goldbach Landmeister halászati jogot adott az elbingi domonkosoknak a Visztula (Frisch)-öbölben és a nyílt tengeren.<sup>87</sup> A szerzetesrendek meghonosítását a rend politikájával egyezően a rendi papok közül kikerülő püspökök is szorgalmazták. Heinrich samlandi püspök például 1255-ben a premontreiek megtelepedését azáltal kívánta előmozdítani, hogy segítséget ígért templomuk felépítéséhez,<sup>88</sup> Dietrich Stange pedig, a pomesaniai püspök legnagyobb hűbérese ura jóváhagyásával és támogatásával 200 Hufe földet adományozott a ciszterciáknak, akik ezt a területet igen gyorsan – 1323-ig mindenképpen – német parasztokkal telepítették be.<sup>89</sup>

A szerzetesrendek poroszországi megjelenésével a 13. század végére a Német Lovagrend államában is befejeződött annak a sokszínű egyházi struktúrának és intézményrendszernek a létrehozása, mely szervezeti felépítését tekintve szervesen illeszkedett a középkori Európa egyházi rendjébe. A porosz püspökségek (Ermland kivételével) inkorporatív jellege azonban sajátosan egyedülálló, mondhatni egyfajta „államegyházi” arculatot adott annak az államnak, amelyben a világi hatalmat egyébként is egy szerzetesi regula szerint élő egyházi-korporatív testület, a Német Lovagrend gyakorolta. A Balti-tenger partján véres háborúkból megszületett keresztes-katonaállam a középkor egyik legsajátosabb berendezkedésű feudális államalakulatává vált.

## JEGYZETEK

1. PDP, IV. p. 50.
2. Erről bővebben l. *Pósán L.*: A Német Lovagrend „államalapítási” kísérletei Kelet-Európában. In: *Történelmi Szemle* 1990/1–2. sz. 143–158.
3. PDP, III. p. 71.
4. III. Honorius pápa 1225. október 27-i keltezésű oklevelében már egyértelműen az olvasható, hogy II. András király kiűzte a Barcaságból a Német Lovagrendet. In: *UB*, Nr. 51.
5. *Vö. K. Hampe*: *Der Zug nach dem Osten. Die Kolonisationsgeschichte des deutschen Volkes im Mittelalter.* Leipzig-Berlin, 1921. 71.; *E. Hering*: *Der Deutsche Ritterorden.* Leipzig, 1943. 82.; *M. Tumler*: *Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400 mit einem Abriss der Geschichte der Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit.* Wien, 1954. 296.; *J. Voigt*: *Handbuch der Geschichte Preussens bis zur Zeit der Reformation.* Bd. I. Königsberg, 1850. 107.
6. Az első írásos nyoma ennek az ajánlatnak II. Frigyes 1226. évi rimini bullájában található. In: *Quellen*, Nr. 5.
7. Részletesebben l. *Pósán L.*: i.m. 85–89.
8. A pápai megerősítések időpontjai: 1230. szeptember 12., 1230. szeptember 17., 1234. szeptember 9.  
Konrád hercegé: 1235. október,  
Kazimir hercegfivé: 1233. január 6.  
In: *M. Tumler*: i.m. 253–254.
9. *PUB*, I. Nr. 65.
10. *PUB*, I. Nr. 74.
11. *PUB*, I. Nr. 73.
12. *CDP*, I. Nr. 25.
13. *SRP*, I. p. 46.
14. *SRP*, I. p. 341.
15. *PDP*, III. p. 676.
16. *PDP*, IV. p. 41.
17. *SRP*, I. p. 280.
18. *Heinrici*, pp. 42–43.
19. *H. Boockmann*: *Der Einzug des Erzbischofs Sylvester Stodewescher von Riga in sein Erzbistum im Jahre 1449.* In: *Zeitschrift für Ostforschung* 35. (1986) H, 1–2. 1.1.; *M. Hellmann*: *Das Lettenland im Mittelalter.* Münster-Köln, 1954. 209.- 1.; *Th. Schliemann*: *Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert.* Bd. II., Berlin, 1887. 64.
20. *G. Labuda*: *Die Urkunden über die Anfänge des Deutschen Orden im Kulmerland und in Preussen in den Jahren 1226–1243.* In: *J. Fleckenstein–M. Hellmann* (Hrsg): *Die geistliche Ritterorden Europas.* Sigmaringen, 1980. 314.
21. *Vö. CDP*, I. Nr. 24.; *CDP*, I. Nr. 27.; *CDP*, I. Nr. 97.; *CDP*, I. Nr. 98.; *CDP*, I. Nr. 107.; *MHP*, I. Nr. 77.; *MHP*, I. Nr. 81.; *MHP*, I. Nr. 82.
22. *M. Tumler*: i.m. 254.
23. *MHP*, I. Nr. 57.

24. *E. Hering*: i.m. 116.
25. *U. Arnold*: Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica III. In: Zeitschrift für Ostforschung. 35. (1986) H, 1–2. 235.
26. Quellen, Nr. 7.
27. Uo.
28. *Z. Nowak*: Milites Christi de Prussia – Der Orden von Dobrin. In: Die geistliche Ritterorden Europas (I. a 20. jegyzetet) 340.; MHP, I. Nr. 35.
29. CDP, I. Nr. 43.; A Dobrini Rend azonban nem teljes egészében olvadt bele a Német Lovagrendbe, mert egy 1237. március 8-i oklevélben az olvasható, hogy Konrád herceg a Bruno testvér vezette dobrini lovagok maradékának adta a Bug melletti Drohiczyn várát azzal, hogy a pogányok ellen tovább küzdjenek. L. in: PUB, I. Nr. 126.
30. *Sz. Jónás I.*: Árpád-házi Szent Erzsébet. Bp., 1986. 147. és 164.; PDP, III. p. 132.
31. CDP, I. Nr. 46.
32. CDP, I. Nr. 50.
33. *H. Helbing*: Ordensstaat, Herzogtum Preussen und preussische Monarchie. In: R. Dietrich (Hrsg): Preussen. Epochen und Probleme seiner Geschichte. Berlin, 1964. 6.
34. *M. Tumler*: i.m. 263.; *F. Schonebohm*: Die Besetzung der livländischen Bistümer bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts. In: Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Bd. XX, H,3. (Riga, 1910.) 295–365.
35. *E. Hering*: i.m. 124.
36. *F. Benninghoven*: Der Orden der Schwertbrüder. Köln–Graz, 1965. 370. I.; *M. Tumler*: i.m. 263.
37. *F. Benninghoven*: i.m. 386–407.; *V.T. Paszuto*: Obrazovanyie litovszkava gaszudársztva. Moszkva, 1959. 371.; *R. Wittram*: Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918. München, 1954. 22.
38. Quellen, Nr. 9.
39. *R. Wittram*: i.m. 30., *H. Grundmann*: Wahlkönigtum, Territorialpolitik und Ostbewegung im XIII. Jahrhundert. München, 1973. 280.
40. *R. Wittram*: i.m. 24.
41. CDP, I. Nr. 51.
42. *Gergely J.*: A pápaság története. Bp., 1982. 429.
43. Uo.
44. *M. Deelman*: Der Deutsche Ritterorden einst und jetzt. Wien, 1903. 37.
45. N PUB, I. Nr. 1.; MHP, I. Nr. 76.
46. SRP, I. p. 681.
47. N PUB, I. Nr. 2..
48. *H. Boockmann*: i.m. 1.; *R. Wittram*: i.m. 29.; Az állam fenntartását végigkísérő viszály Kurland ürügyén pattant ki: a Német Lovagrend Poroszország részének, a rigai püspök pedig Livóniához tartozónak tekintette, s ennek megfelelően akarta a földek felosztását elvégezni. L. erről *Th. Schliemann*: i.m. 57.
49. *H. Grundmann*: i.m. 280.; *Szántó K.*: A katolikus egyház története. I. köt. Bp., 1987. 421.
50. CDP, I. Nr. 57.
51. CDP, I. Nr. 68.
52. CDP, I. Nr. 87.

53. CDP, I. Nr. 148.
54. PDP, IV. p. 49.
55. NPUB, I. Nr. 98.
56. CDP, I. Nr. 91.; CDP, I. Nr. 93.
57. NPUB, I. Nr. 52.
58. CDP, I. Nr. 114.
59. CDP, II. Nr. 30.
60. *K. Górski*: Das Kulmer Domkapitel in den Zeiten des Deutschen Ordens. Zur Bedeutung der Priester im Deutschen Orden. In: Die geistliche Ritterorden Europas (I. a 20. jegyzetet) 329.; *J. Loserth*: Geschichte des späteren Mittelalters 1197–1492. München-Berlin, 1903. 366–367.
61. CDP, I. Nr. 100.
62. NPUB, I. Nr. 95.
63. *I. Biskup*: Der Zusammenbruch des Ordensstaates in Preussen im Lichte der neuesten polnischen Forschungen: In: Acta Poloniae Historica, IX (1963) 70.; *H. Helbing*: i.m. 10.
64. MHP, I. Nr. 97.; CDP, I. Nr. 87.
65. CDP, I. Nr. 66.
66. *M. Biskup*: Entwicklung des Netzes der altpreussischen Städte bis zur zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. In: Acta Poloniae Historica, LIII. (1986) 22.
67. *K. Górski*: i.m. 330.
68. Uo. 333.
69. NPUB, I. Nr. 139.
70. NPUB, I. Nr. 164.
71. NPUB, I. Nr. 178.
72. NPUB, II. Nr. 280.
73. *K. Górski*: i.m. 331.
74. Uo. 333.
75. *H. Hoffmann*: Der ländliche Grundbesitz im Ermland von der Eroberung Preussens durch den deutschen Ritterorden bis zum Jahre 1375. Königsberg, 1877. 16.
76. *M. Biskup*: Entwicklung des Netzes... 22.
77. L. a 33. jegyzetet.
78. CDP, II. Nr. 18.
79. CDP, II. Nr. 29.
80. *K. Górski*: i.m. 329–335.
81. *Balanyi Gy.*: A lengyel-német ellentét történeti gyökerei. Bp., 1939. 9.
82. *H. Blaese*: Rechtsschulen des Deutschen Ordens – eine Legende. In: Zeitschrift für Ostforschung, 6/2 (1957) 273–274.
83. *H. Grundmann*: i.m. 285. I.; A Német Lovagrend történetéről az első latin nyelvű krónikát egy rendpap, Peter von Dusburg írta 1324–1330 körül. L. erről részletesebben *V.I. Matuzovoj*: „Hronika zemli Prusszkój”. Petra iz Duszburga. In: Vaproszú Isztorii, 1986. 7. sz. 63–76. és *M. Pollakówna*: La chronique de Pierre de Dusburg. In: Acta Poloniae Historica, XIX. (1968) 69–88. Nikolaus von Jeroschin, nagymesteri káplán 1340 körül német nyelvű históriás költeményt írt, a rend történetét német nyelvű prózában pedig Johann von Posilge írta meg először 1400 tájékán. L. erről *H. Grundmann*: i.m. 289.  
A refektórium felolvasásra szánt művek szerzői közül két kulmi kanonok tevő-

kenysége emelhető ki: Martin von Linau Mária-énekei és antifóniája, ill. Martin Mönch „De vita et regula clericorum” című latin nyelvű munkája. L. K. Górski: i.m. 332.

84. *H. Helbing*: i.m. 10–11.; *M. Tumler*: i.m. 196–197.
85. *Szántó K.*: i.m. 421.
86. Vö. pl. CDP, I. Nr. 24.; CDP, I. Nr. 107.
87. CDP, II. Nr. 42.
88. NPUB, I. Nr. 50.
89. *W. Henm*: Mittelalterliche Burgen aus Lehm und Holz an der Weichsel (in den Kreisen Marienwerder, Stuhm und Rosenberg). In: *Altpreussische Forschungen*, 10. (1933) H.2. 224.

## RÖVIDÍTÉSEK

CDP = Codex diplomaticus Prussicus, (Hrsg.) J. Voigt, Bd. I–III. Königsberg, 1836–1842–1848.

Heinrici = Heinrici Chronicon Lyvoniae, (Ed.) G.H. Pertz, Hannoverae, 1874.

MHP = Monumenta Historica Poloniae, Tom. I. (Ab.) A. Theiner, Romae, 1860.

NPUB = Neues preussisches Urkundenbuch, Bd. I–II. (Hrsg.) C.P. Wölky–H. Mendthal, Leipzig, 1891.

PDP = Pomniki Dziejowje Polski, Tom. I–IV., Warszawa, 1961.

PUB = Preussisches Urkundenbuch, Politische Abteilung, Bd. I. (Hrsg.) P. Wölky, Königsberg, 1882.

Quellen = Quellen zur Geschichte des Deutschen Orden, (Hrsg.) W. Hubatsch, Göttingen–Frankfurt–Berlin, 1954.

UB = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, Bd. I. (Hrsg.) F. Zimmermann–C. Werner, Hermannstadt, 1892.

SRP = Scriptorum rerum prussicarum, Bd. I. (Hrsg.) T. Hirsch–M. Töppen–E. Strehlke, Leipzig, 1861.

**László Pósn:**

**THE EMERGENCE OF CHURCH ORGANIZATION  
IN PRUSSIA IN THE 13TH CENTURY**

The study presents the emergence of church organization in the state of the Knights of the Teutonic Order during the 13th century from the missionary work of the Bishop Christian to the establishment of the various church institutions, and analyses the related political and diplomatic struggles. Unlike in any other country of Medieval Europe, the Bishops and Canons had to be members of the Order. The Knights thus controlled both church and state and owned two thirds of the country. The four Prussian Bishoprics of Kulm, Pomesania, Samland, and Warmia shared the remaining one third of the state. The Knights themselves decided the amount and use of taxes and, unlike in other European countries, the high ecclesiastical personalities were excluded from official decision making. Initially, the Dominicans and Cistercians played an important part in the life of the country, but by the end of the 13th century the Franciscans and Premonsterants also appeared in the state of the Knights of the Teutonic Order.





**Stanisław Sroka:**

## **I. ULÁSZLÓ ITINERÁRIUMA (1440–1444)**

Julius von Ficker német történész diplomatikai kézikönyvében már több mint száz évvel ezelőtt kifejtette, hogy szükség van középkori itineráriumok készítésére.<sup>1</sup> A német történettudománynak is büszkeségére válhatnak az elért eredmények, amelyeket Johann Friedrich Böhmer kutatásaitól kezdve a mai napig folyó munkák fémjeleznek.<sup>2</sup> Más országok történetírása is rendelkezik királyai, hercegei és a hatalmi elitet képviselő egyéb személyek utazásainak feldolgozott útvonalleírásával.<sup>3</sup> A magyar történeti szakirodalomban legutóbb Engel Pál különösen Hunyadi János itineráriumának elkészítéseiével kapcsolatosan hangsúlyozta, hogy mennyire szükség lenne erre az alapvető segédeszközre a történész műhelyében.<sup>4</sup> A magyar történettudomány ugyanis a mai napig nem mutatott fel ezekben imponáló eredményeket. A német példára tett kísérletet még a múlt században Ráth Károly győri kutató a magyar királyok itineráriumának kidolgozására.<sup>5</sup> Ez a munka mára már sok szempontból elavult, és nem megfelelő összegző segédlet a magyar uralkodók utazásainak, útvonalának összegzésére. Efféle kompendiumként használhatják viszont a történészek – jobb feldolgozás híján – Sebestyén Béla „A magyar királyok tartózkodási helyei” című munkáját.<sup>6</sup> Ennek hiányosságaira hívja fel a figyelmet a fentebb idézett Engel Pál, aki néhány kuriózum értékű példát hoz fel Sebestyén könyvéből arra, hogyan nem szabad itineráriumot készíteni.<sup>7</sup> A középkori magyar uralkodók eddig elkészült itineráriumai többnyire két történésztől származnak, nevezetesen Wertner Mórtól és Ferdo v. Sisictől.<sup>8</sup> Az utóbbi időben ismét a kutatók figyelmébe került ez a kérdés, ennek eredményeképpen új publikációk jelentek meg a témában.<sup>9</sup>

I. Ulászló király az alábbiakban közölt itineráriuma egyike az e tárgyban meglévő hiányokat pótolni kívánó feldolgozásoknak. A történész számára ugyan jelenleg három Ulászló-itinerárium is rendelkezésre áll<sup>10</sup>, de ezeknek egyike sem felel meg az efféle összeállításokkal szemben korunkban támasztott követelményeknek. Ráth Károly és Sebestyén Béla említett munkái, illetve Saturnin Kwiatkowskié a múlt századi lengyel szakirodalomban megjelent itineráriuma<sup>11</sup> kellő alapot nyújtanak ahhoz, hogy a Jagelló dinasztíának a magyar trónra került, tragikus sorsú képviselőjéről egy új feldolgozást készit-

sünk. Az itinerárium kezdő időpontjául 1440. július 17-ét vettem, amikor Ulászlót ünnepélyesen Magyarország királyává koronázták Székesfehérvárott. A munkát lezáró dátumnak pedig a király halálának időpontját, a várnai csatában történt elesetét napját, 1444. november 10-ét vettem.

Az itinerárium nemcsak I. Ulászló (várnai) tartózkodási helyeit és kronológiáját mutatja be, hanem egyúttal – ha korlátozottan is – a király ott kiadott okleveleinek leegyszerűsített repertóriumául is szolgálhat, mert utal a tartózkodási helyeket feltüntető oklevelekre is.

Befejezésül az anyaggyűjtés és a feldolgozás módszeréről. Az itinerárium majdnem kizárólag forrásadatokra támaszkodik, csak néhány esetben elsősorban a várnai hadjárat utolsó szakaszára vonatkozóan hivatkozom a szakirodalomra, amelyről olyan szűkszavúak és egyúttal egymással ellentmondóak a fennmaradt források. Ezért itt a forráskritikai irodalomra támaszkodom, és ennek adatait adom meg a források helyett. Az itineráriumban azonban nem korrigálom a király tartózkodási helyéről és idejéről szóló téves információkat, amelyek számos feldolgozásban megtalálhatók.

Egyetértek Engel Pál véleményével, aki azt írja, hogy „minden történettudományi segédletnek csak kárára válik, ha a régebbi, még fogyatékos ismeretekkel készült adatgyűjtésekre próbál támaszkodni, s azokat mintegy »kiegészíteni« törekszik”<sup>12</sup>. I. Ulászló itineráriumának elkészítéséhez elsősorban a Magyar Országos Levéltárban őrzött oklevelek szolgáltak forrásul. A Diplomatikai Fényképgyűjtemény segítségével felhasználtam a királynak azokat az okleveleit is, amelyek jelenleg Budapesten, vagy Magyarország határain kívül találhatóak. Az ebből a gyűjteményből származó oklevelek adatainál először az eredeti lelőhelyét adom meg, és zárójelben teszem hozzá a fényképgyűjtemény (Df.) jelzetet. Elsőbbségben részesítem azonban a nyomtatásban megjelent forrásokat, minthogy azok könnyebben hozzáférhetőek. Így tehát, amennyiben az oklevél már teljes egészében vagy regesztában forráskiadványban megjelent, akkor a kiadás adatait jelzem, és ilyen esetben elhagyom a levéltári jelzetet. Levéltári forrásokat csak és kizárólag abban az esetben idézek, ha azokat még nem publikálták. Csak olyan okleveleket vettem figyelembe, amelyekben megtalálható a kibocsátás helye és ideje. A kiadvány rövidítése után megadom a benne található forrás sorszámát.

Az itineráriumban alkalmazott rövidítések jegyzéke munkám végén található.

## ITINERARIUM

1440

Júl. 17.	Székesfehérvár	Długosz IV.k., 598. old.
Júl. 18.	Székesfehérvár	Długosz IV.k., 599. old.

Júl. 19.	Székesfehérvár	Długosz IV.k., 599. old.
Júl. 20.	Székesfehérvár	DRH 308–313. old.
Júl. 21.	Székesfehérvár	Długosz IV.k., 599. old.
Júl. 22.	Székesfehérvár	Długosz IV.k., 599. old.
Júl. 23.	Buda	Długosz IV.k., 603. old.
Júl. 25.	Buda	Dl. 68988, 69003.
Júl. 26.	Buda	Pest okl. 695; Dl. 88161; Vasvári kápt. magánlt. Vegyes 16(Df. 279346); ŠÚA, Lelesz OL Stat. N-54 (Df. 211977).
Júl. 27.	Buda	ZDM II. 564; Héderváry I. 163; GYSML. 2.5640 (Df. 286775).
Júl. 28.	Buda	HO. II. 184; VEML 5, Szalóky cs. 12. T-13 (Df. 282692).
Júl. 29.	Buda	Hokl. 343; ŠA Prešov, Usz család 133-1 (Df. 268407).
Júl. 30.	Buda	Dl. 13562, 13563.
Júl. 31.	Buda	Szerbia 199; Dl. 13564, 39125; AM Košic, Kassa város titkos lt. MM-Perényi 4 (Df. 269912).
Aug. 1.	Buda	ZDM V. 1482; Hurmuzaki I. 2. 572; Dl. 8337, 13566, 13567, 31135, 105951; ŠÚA, Lelesz OL Stat. M-98 (Df. 211903); ŠÚA, Lelesz OL Stat. M-116 (Df. 211918).
Aug. 2.	Buda	HO. II. 185; Pest okl. 696; Herpay 113; Podmaniczky I. 13,14; Dl. 59264, 59265, 71707, 102974.
Aug. 3.	Buda	Dl. 13572, 13573.
Aug. 4.	Buda	Dl. 13574; ŠÚA, Lelesz OL Stat. P-135 (Df. 212113).
Aug. 5.	Buda	Dl. 28603, 29470, 88208.
Aug. 6.	Buda	Krassó 286.
Aug. 7.	Buda	ZDM V. 1483, 1484; Hurmuzaki I. 2. 570; Dl. 44296; Akad.lt. Kolozsvár Matskási lt. A-21 (Df. 254994).
Aug. 8.	Buda	ZDM V. 1485; Dl. 84452.
Aug. 9.	Buda	ZDM V. 1486; Hurmuzaki I. 2. 563,564,571; ZDM VIII. 2274; Krassó 287–289; Pesty, Szörény III. 52; Dl. 13577, 37599; StA Nürnberg, Brandenburger lt. 1085 (Df. 267426); Akad.lt. Kolozsvár, Matskási lt. A-21 (Df. 254994); Akad.lt. Kolozsvár, Matskási lt. A-24 (Df. 254997).

Aug. 10.	Buda	ZDM V. 1487; Feneson 2; Herpay 114; Dl. 88165; HBML 26 (Df. 278805); Akad.lt. Kolozsvár, Matskási lt. A-25 (Df. 254998); ŠÚA, Lelesz OL Stat. 2–40 (Df. 212577).
Aug. 11.	Buda	Urkundenbuch V. 2384.
Aug. 12.	Buda	ZDM VIII. 2275, 2276; KP II. 581.
Aug. 13.	Buda	KDM IV. 1386; Urkundenbuch V.2386; ŠÚA, Révay cs.Div.Fam. 2–14 (Df. 260351).
Aug. 14.	Buda	Dl. 45156.
Aug. 15.	Buda	Frangepán 320; Z.IX.19.
Aug. 16.	Buda	MatArch 114.
Aug. 19.	Buda	ZDM V. 1488.
Aug. 20.	Buda	AGZ IX.44; Szerbia 200; Pest okl. 697; Dl. 63822, 106463; VAML 238, Erdődy lt. 1–1(Df. 261756).
Aug. 22.	Buda	Wap. II. 377. old. 2. sz.
Aug. 23.	Buda	KP II. 581.
Aug. 24.	Buda	Beke 704; OA Stará Lubovňa, Késmárk város Pergamen oklevelek 46 (Df. 281736).
Aug. 26	Buda	ZDM V. 1489.
Aug. 30.	Buda	MatArch 115.
Aug. 31.	Buda	Wap. II. 377. old. 3. sz.
Szept. 1.	Buda	Eszt. székesfőkéntalan magánlevéltára 73/42 (Df. 238376).
Szept. 4.	Buda	Zala 244; Dl. 88163.
Szept. 5.	Buda	Wap. II. 378. old. 4. sz.
Szept. 6.	Buda	Wap. II. 378. old. 5. sz.
Szept. 10.	Buda	Dl. 13581.
Szept. 11.	Buda	ŠÚA, Jászói konv. magán. 195 (Df. 232964).
Szept. 13.	Buda	Wap. II. 378. old. 6. sz.; Dl. 13582.
Szept. 14.	Buda	Dl. 13583.
Szept. 16.	Buda	KP II. 581.
Szept. 21.	Buda	Wap. II. 378. old. 7.sz.; Dl. 24533.
Szept. 28.	Buda	Dl. 30178.
Szept. 29.	Buda	ZDM VIII. 2277; Arch. Cap. Nitriensis 1400/70 (Df. 273212).
Szept. 30.	Buda	ZDM VIII. 2278; Wap. II. 378. old. 8. sz.
Okt. 9.	Buda	HML 871, Heves vármegye közgyűlésének iratai 1400–1 (Df. 210787).
Okt. 10.	Buda	Szerbia 201; Pest okl. 699, 700.
Okt. 15.	Buda	Héderváry I. 164; Dl. 33620, 34112, 34302, 34303.
Okt. 20.	Buda	ZDM II. 569; Z.IX.21.

Okt. 22.	Buda	OA Trnava, Nagyszombat város Diplomata 70 (Df. 279631).
Okt. 23.	Buda	Helcel II. 2881.
Okt. 25.	Buda	ZDM VIII. 2279.
Okt. 26.	Buda	ZDM VIII. 2568.
Okt. 28.	Buda	DI. 13588; HHStA Handschriftenabt. Österreichische Weltliche Archive, Weiss 144. 250–251 (Df. 258541).
Nov. 7.	Buda	DI. 13589.
Nov. 10.	Buda	DI. 88166.
Nov. 19.	Buda	DI. 13594.
Nov. 25.	Buda	Sztáray II. 248.
Nov. 27.	Buda	KDM IV. 1388.
Dec. 6.	Buda	ŠÚA, Szepesi kápt. OL 4–7–31 (Df. 262786).
Dec. 7.	Buda	DI. 92907.
Dec. 9.	Buda	Károlyi 132; Krassó 291; DI. 98966.
Dec. 11.	Buda	ZDM VIII. 2280.
Dec. 13.	Buda	ŠÚA, Erdődy cs., Galgóci 32 (Df. 278309); Akad.lt. Kolozsvár, Wesselényi cs.lt. 95(74)–Df. 254868.
Dec. 16.	Buda	DI. 92908.
Dec. 17.	Buda	KP II. 581.
Dec. 19.	Buda	ZDM VIII. 2281; Wap. II. 378. old. 9. sz.
Dec. 21.	Buda	DI. 13601.
Dec. 23.	Buda	DI. 13604, 24732; OA Stará Lubovňa, Késmárk város. Papír oklevelek 39 (Df. 281454).
Dec. 24.	Buda	ŠÚA, Lelesz OL Stat. G–92 (Df. 211528).
Dec. 27.	Buda	OA Žiar nad Hronom, Körmöcbánya város 1–37–1–6/7B (Df. 250163).
Dec. 28.	Buda	DI. 44317.

1441

Jan. 1.	Buda	Héderváry I.165.
Jan. 3.	Buda	DI. 107530; Primási lt.Arch.Eccl.vetus 46 (Df. 249009).
Jan. 7.	Buda	KDM IV. 1391.
Jan. 13.	Buda	DI. 28382.
Jan. 14.	Buda	Wap. II. 399. old. 1. sz.
Jan. 16.	Buda	Bánffy I. 447.
Jan. 17.	Buda	DI. 13605, 94184.

Jan. 18.	Buda	DI. 13606.
Jan. 20.	Buda	ZDM VIII. 2283; KP II. 581; Zala 247; DI. 13607.
Jan. 27.	Visegrád	DI. 28514.
Febr. 2.	Esztergom	DI. 71964; ŠÚA, Lelesz OL Stat. T-83 (Df. 212394).
Febr. 3.	Esztergom	ZDM VIII. 2285, 2569; Herpay 117; Urkun- denbuch V. 2400; D0. 71965.
Febr. 4.	Esztergom	MatArch 116.
Febr. 6.	Esztergom	ZDM VIII. 2286.
Febr. 12.	in villa Rede	DI. 13610 (in descensu nostro exercituali), 25961.
Febr. 19.	Pápa	DI. 28383.
Febr. 20.	Pápa	Urkundenbuch V. 2401; DI. 28384, 28385, 80749.
Febr. 23.	Pápa	ZDM VIII. 2287.
Febr. 27.	Pápa	ZDM VIII. 2288; KDM IV. 1395.
Febr. 28.	Pápa	DI. 29473.
Márc. 1.	Pápa	Héderváry II. 381; DI. 29474; ŠÚA, Lelesz OL Acta anni 1441-6 (Df. 222197).
Márc. 2.	Pápa	Urkundenbuch V. 2402.
Márc. 4.	prope villam Naned	StA Nürnberg, Brandenburger lt. 1231/13 (Df. 267760)-in descensu nostro campestri.
Márc. 6.	Körmend	Pest okl. 703; DI. 94374.
Márc. 7.	Véged	Urkundenbuch V. 2403.
Márc. 9.	Körmend	ZDM VIII. 2290; Urkundenbuch V. 2405.
Márc. 10.	Körmend	KDW V. 676; Zala 248; DI. 92912.
Márc. 11.	Körmend	KDW V. 677; Urkundenbuch V. 2406-2408.
Márc. 14.	Márványkő	HO. IV. 239; Sopron vm. 173.
Márc. 16.	Márványkő	ZDM VIII. 2291, 2292; Urkundenbuch V. 2409; DI. 70237; ŠÚA, Jászói konv. OL V-3-47 (Df. 251022).
Márc. 18.	prope Peleske	DI. 92913, 92915.
Márc. 24.	Nempti	Urkundenbuch V. 2410.
Márc. 25.	Nempti	DI. 92921; Eszt. kápt. magán lt. 65-1-24 (Df. 238204).
Márc. 27.	Nempti	Zala 250; VAML 538, Erdődy lt. 79-4295/b (Df. 262056).
Márc. 29.	Nempti	Urkundenbuch V. 2412; Herpay 119; DI. 13613, 13615, 13616.
Márc. 30.	Nempti	ZDM VIII. 2293; OA Trnava, Nagyszombat város. Diplomata 71 (Df. 279632).
Ápr. 2.	Szentgyörgyvölgy	HO. VII. 411.

Ápr. 5.	iuxta fluvium Mura	ZDM VIII. 2294.
Ápr. 6.	Muraszombatya	AGZ VII. 42; DI. 30802; KML, Eszt.OL 60. 2-5-1 (Df. 208498).
Ápr. 9.	Körmend	Zala 249; DI. 13618.
Ápr. 11.	Körmend	HO. IV. 240; VAML 704. Kőszeg város titkos lt.36 (Df. 262224).
Ápr. 14.	Szombathely	Házi 260.
Ápr. 17.	Szombathely	Z.IX.23; Fraknoi, Oklevéltár 13; DI. 56777, HHStA, Ung. Urkunden ABT. Rep. 16 (143) – (Df. 287160).
Ápr. 18.	Szombathely	DI. 13619, 13620.
Ápr. 19.	Szombathely	DI. 67807; HHStA, Ung. Urkunden ABT Rep. 16 (144,145) – Df. 287162, 287161; HHStA, Urkunden ABT Allg. Urkundenreihe 20,21 – Df. 258346, 258347; Jugoszl. Akad. XI-1 (Df. 231194).
Ápr. 20.	Szombathely	Sztáray II. 249; DI. 13621; Jugoszl. Akad. XI-2 (Df. 231195).
Ápr. 21.	Szombathely	HHStA, Ung. Urkunden ABT Rep. 16 (146) – Df. 287163.
Ápr. 24.	Pápa	AGZ V. 82.
Ápr. 24.	Kígyókö	DI. 92918.
Ápr. 29.	Ugod	ZDM II. 573; AGZ V. 83; Sprawozdanie 91; Z.IX.24.
Máj. 3.	Veszprém	HO. IV. 241; DI. 66902; Veszpr. kp. mlt. 680 N et K. Berén 36 (Df. 201282); ŠÚA, Lelesz OL Stat. S-130 (Df. 212318).
Máj. 9.	Székesfehérvár	DI. 106466.
Máj. 12.	Buda	ZDM VIII. 2296, 2297.
Máj. 13.	Buda	ZDM VIII. 2298; DI. 31516; Jugoszl. Akad. XI-3 (Df. 231196).
Máj. 15.	Buda	DI. 80758.
Máj. 16.	Buda	ZDM VIII. 2299, 2300; DI. 66700; Arch. Archiep. Zagr. DON 65 (Df. 252397); Akad. lt. Kolozsvár. Törzsgyűjtemény 75 (35) – Df. 253704.
Máj. 17.	Buda	Z.IX.25.
Máj. 18.	Buda	ZDM VIII. 2301-2303; DI. 92924.
Máj. 19.	Buda	ZDM VIII. 2304, 2305; KP II. 581.
Máj. 20.	Buda	ArchSang I. 37; Wap. II. 399. old. 5. sz.; DI. 92919, 92920.

Máj. 22.	Buda	ZDM II. 577; KDM IV. 1396, 1397; HHStA, Ung. Urkunden ABT Rep. 16 (147) – Df. 287164.
Máj. 23.	Buda	ZDM VIII. 2306; KP II. 581; Bánffy I. 449–450.
Máj. 24.	Buda	ZDM VIII. 2307, 2308; KDM IV. 1398; ŠÚA, Zay ugróci 8–1–43 (Df. 265600).
Máj. 25.	Buda	DI. 1073, 1081, 37242, 57694; ŠÚA, Leleszi konv. magán. 1400–210 (Df. 234273).
Máj. 26.	Buda	ZDM VIII. 2309; DI. 59267, 88171.
Máj. 28.	Buda	ZDM VIII. 2310; ŠÚA, Zay ugróci IN (Df. 265943); ŠÚA, Jászói konv. OL M–3–54 (Df. 250865).
Máj. 29.	Buda	MatArch 117; ZDM II. 578; VIII. 2311; HHStA, Ung. Urkunden ABT Rep. 16 (148) – Df. 287165.
Máj. 30.	Buda	MatArch 118; ZDM II. 579; VIII. 2312–2314.
Máj. 31.	Buda	ZDM VIII. 2315; ŠÚA, Lelesz konv. magán 1400–2208, 209 (Df. 234271, 234272).
Jún. 1.	Buda	ZDM II. 580.
Jún. 4.	Buda	Arh. Stat. Jud. Bihar. Perg. oklevelek 18 (Df. 278635).
Jún. 5.	Buda	ZDM VIII. 2316; DI. 88172, 88173.
Jún. 6.	Buda	DI. 39817, 97179.
Jún. 7.	Buda	ZDM VIII. 2317, 2318.
Jún. 8.	Buda	ZDM II. 581; Z.IX.27; DI. 55239, 97180, 98969.
Jún. 9.	Buda	ZDM VIII. 2319, 2320.
Jún. 10.	Buda	ZDM II. 582.
Jún. 12.	Buda	HO. II. 186; KDM IV. 1400; DI. 86370; OA Spišská Nová Ves, Igló város oklevelek 67 (Df. 280833).
Jún. 15.	Buda	Pest okl. 705.
Jún. 16.	Buda	AGZ V. 84,85; ZDM VIII. 2321; Urkundenbuch V. 2421; DI. 92923.
Jún. 17.	Buda	ZDM VIII. 2322.
Jún. 18.	Buda	DI. 105411; ŠÚA, Lelesz OL Stat. V–147 (Df. 212502).
Jún. 19.	Buda	ZDM VIII. 2323; DI. 13625, 13627.
Jún. 20.	Buda	Arhiv Hrvatske. Doc. Med. Varie 262 (Df. 218756).
Jún. 22.	Buda	DI. 63139.



Jún. 23.	Buda	ZDM VIII. 2324, 2325; Z.IX.29; Dl. 92925; Arhiv Hrvatske. Arch. Cap. Zagr. Loci Cred. Ser. Z. 69 (Df. 255716).
Jún. 24.	Buda	Dl. 13628.
Jún. 28.	Buda	Dl. 44313.
Jún. 29.	Buda	Blagay 181; Dl. 44314, 44315.
Jún. 30.	Buda	Dl. 59269, 102487.
Júl. 1.	Buda	Dl. 13630.
Júl. 2.	Buda	Dl. 68989.
Júl. 3.	Buda	Dl. 13634.
Júl. 4.	Buda	ZDM VIII. 2329.
Júl. 5.	Buda	ZDM VIII. 2330; Pest okl. 706.
Júl. 6.	Buda	Dl. 13635, 97181.
Júl. 8.	Buda	ZDM VIII. 2331.
Júl. 9.	Buda	ZDM VIII. 2332, 2333; Sopron vm. 174; Dl. 13661.
Júl. 12.	Buda	ZDM II. 583; Dl. 35960.
Júl. 14.	Buda	Dl. 13636.
Júl. 15.	Buda	Károlyi 135; Wap. II. 401. old. 10. sz.
Júl. 16.	Buda	Dl. 106468.
Júl. 18.	Buda	ZDM VIII. 2335.
Júl. 19.	Buda	KDM IV. 1406.
Júl. 22.	Buda	ZDM VIII. 2336.
Júl. 24.	Buda	ZDM VIII. 2337; Dan. II. 1770.
Júl. 25.	Buda	Dl. 92926.
Júl. 26.	Buda	Wap. II. 401. old. 11. sz.
Júl. 28.	Buda	Dl. 9262, 11524, 59268; ŠÚA, Lelesz OL Stat. F.-12 (Df. 211460).
Aug. 5.	Buda	Dl. 68990.
Aug. 8.	Buda	ZDM VIII. 2338.
Aug. 9.	Buda	ZDKK II. 424.
Aug. 10.	Buda	KDM IV. 1408.
Aug. 14.	Buda	Dl. 13640, 13641.
Aug. 16.	Buda	Dl. 13642.
Aug. 17.	Buda	Dl. 30179.
Aug. 19.	Buda	ZDM VIII. 2340.
Aug. 24.	Buda	Dl. 44320.
Aug. 25.	Buda	Wap. II. 401. old. 12. sz.
Aug. 30.	Buda	KP I. 181.
Aug. 31.	Buda	Károlyi 136.
Szept. 1.	Buda	ZDM VIII. 2342.
Szept. 3.	Buda	Arch.Cap.Nitriensis 55-la (Df. 273614).
Szept. 5.	Buda	Károlyi 137; Dl. 84453.

Szept. 8.	Buda	Z.IX.31.
Szept. 9.	Buda	KDM IV. 1409; ZDM VIII. 2343; Héderváry I. 167; Dl. 13643, 13644, 39292.
Szept. 11.	Buda	Wap. II. 403. old. 14. sz.
Szept. 12.	Buda	Dl. 88175.
Szept. 17.	Buda	Dl. 88176.
Szept. 18.	Csepel	MatArch 120.
Szept. 22.	Csepel	KP II. 582.
Szept. 28.	Székesfehérvár	Urkundenbuch V. 2424.
Szept. 29.	Székesfehérvár	Sopron vm. 175; Károly, Fejér vm. IV.5.
Okt. 7.	Székesfehérvár	Dl. 86564; ŠÚA, Gyulay lt. 65 (Df. 274437).
Okt. 8.	Székesfehérvár	HÖ.IV. 242; Hurmuzaki I. 2. 574; Dl. 44323.
Okt. 9.	Székesfehérvár	ZDM VIII. 2346.
Okt. 11.	Buda	Z.IX.35.
Okt. 14.	Lórév (Csepel szigetén)	Cod. ep. II. 280.
Okt. 21.	Lórév	Urkundenbuch V. 2429; Dl. 30806; Veszprém kp.mlt. 681/1 Kádárta 3 (Df. 201284). Dl. 13648.
Okt. 27.	Csepel	KDM IV. 1412.
Okt. 28.	Csepel	SÚA, Eszterházy lt. Cseszneki 27–89 (Df. 282212).
Okt. 31.	Szent Miklós faluban Csepel szigetén	AGZ V.87; ZDM VIII. 2347; OA Ziar nad Hronom, Körmöcbánya város, Oklevelek 1254–1526: 1–51–2–72 (Df. 250249).
Nov. 6.	Csepel	Dl. 92932.
Nov. 9.	Buda	Dl. 74493.
Nov. 11.	Csepel	Urkundenbuch V. 2430.
Nov. 13.	Csepel	Dl. 13653.
Nov. 14.	Buda	ZDM II. 589.
Nov. 16.	Csepel	ZDM VIII. 2348.
Nov. 17.	Csepel	ZDM VIII. 2349.
Nov. 23.	Csepel	ZDM VIII. 2350.
Nov. 24.	Csepel	AGZ X. 75.
Nov. 27.	Csepel	Dl. 63141 (in descensu nostro campestri exercituali prope villam Megyer); ZDM VIII. 2351 (itt: iuxta Pest).
Nov. 29.	Megyer	
Dec. 9.	prope civitatem Wac(r)...	KML, Eszt. OL 176/8–5–29 (Df. 208613).
Dec. 10.	prope castrum Newgrad	Eszt.kápt.magán lt. 17–1–5 (Df. 236023).
Dec. 18.	Korpona	KDM IV. 1416.

Dec. 21.	Marot	DI. 13655.
Dec. 26.	Udvard	HO. IV. 244.
Dec. 28.	Szerdahely	DI. 13656; Cod. ep. I. 116 (itt: in loco nostro campestri prope Tarnaviam).

1442

Jan. 6.	Besznik	ZDM VIII. 2354.
Jan. 16.	Nagyszombat	Wap. II. 412. old. 1. sz.
Jan. 20.	Nagyszombat	ZDM VIII. 2355.
Jan. 26.	Pozsony	ZDM VIII. 2356.
Jan. 27.	Pozsony és Nagyszombat között	Wap. II. 404. old. 14. sz.
Febr. 1.	Pozsony	DI. 105494.
Febr. 5.	Nagyszombat	KP II. 584.
Febr. 10.	Pozsony	DI. 88177.
Febr. 13.	Pozsony	DI. 88178.
Febr. 15.	Pozsony	AGAD 481.
Febr. 19.	Pozsony	Archiv Český III. 21. old.
Márc. 1.	Nagyszombat	DI. 68642.
Márc. 4.	Nagyszombat	DI. 13665.
Márc. 6.	Nagyszombat	DI. 12616, 13667, 13668.
Márc. 8.	Nagyszombat	ZDM VIII. 2357; Wap. II. 404. old. 17. sz. DI. 13669, 13670; ŠÚA, Pálffy cs. Czoboriana 368, 370 (Df. 266110), 266109); ŠÚA, Pálffy cs. jelzet nélkül 1442 (Df. 254758).
Márc. 9.	Nagyszombat	Komárom 46; Wap. II. 412. old. 2. sz.
Márc. 10.	Nagyszombat	ZDM VIII. 2358; Wap. II. 404. old. 18. sz.; DI. 13671, 13672.
Márc. 11.	Nagyszombat	DI. 67351.
Márc. 14.	Nagyszombat	MatArch 122.
Ápr. 1.	Buda	Długosz IV.k., 622. old.
Ápr. 10.	Buda	ZDM III. 605.
Ápr. 18.	Buda	DI. 71966, 72102.
Ápr. 23.	Buda	ZDM VIII. 2359.
Ápr. 24.	Buda	ZDM VIII. 2360, 2361; DI. 100560.
Ápr. 25.	Buda	ZDM VIII. 2362.
Ápr. 26.	Buda	ZDM VIII. 2363.
Ápr. 27.	Buda	KDM IV. 1422.
Ápr. 30.	Buda	ZDM III. 607.

Máj. 1.	penes villam Gulka	ZDM VIII. 2364.
Máj. 2.	penes villam Gulka	ZDM VIII. 2365.
Máj. 5.	Buda	ZDM III. 608.
Máj. 7.	Buda	ZDM III. 609; AGZ II. 63; ZDM VIII. 2366; VAML 978 Vasvár-Szombathelyi káp. OL litt.stat. P. (Df. 262436).
Máj. 8.	Buda	Sprawozdanie 94.
Máj. 9.	Buda	ZDM VIII. 2367.
Máj. 11.	Buda	ZDM VIII. 2368.
Máj. 12.	Buda	ZDM VIII. 2369.
Máj. 15.	Buda	ZDM VIII. 2370.
Máj. 17.	Buda	Arhiv Hrvatske. Arch. Cap. Zagr. Acta antiqua 14–24 (Df. 256384).
Máj. 22.	Buda	AGZ II. 64.
Máj. 24.	Buda	Sopron vm. 178.
Máj. 29.	Buda	ZDM VIII. 2371.
Jún. 4.	Buda	ZDM VIII. 2372.
Jún. 7.	Buda	KDM IV. 1426.
Jún. 10.	Buda	ZDM VIII. 2570.
Jún. 11.	Buda	DI. 59274.
Jún. 12.	Buda	ZDM III. 612.
Jún. 14.	Buda	Dan. II. 1780.
Jún. 15.	Buda	MatArch 123; ZDM III. 613.
Jún. 16.	Buda	ZDM III. 614.
Jún. 18.	Buda	ZDM VIII. 2373; Máramaros 184.
Jún. 19.	Buda	ZDM VIII. 2374.
Jún. 20.	Buda	ZDM VIII. 2375, 2376.
Jún. 23.	Buda	ZDM VIII. 2377, 2378.
Jún. 24.	Buda	ZDM VIII. 2379.
Jún. 28.	Buda	AGZ X. 77; Wap. II. 416. old. 6. sz.
Jún. 29.	Buda	Urkundenbuch V. 2438; Arch.Jud.Cluj. Beszterce Oklevelek 231, 232 (Df. 247467, 247468).
Júl. 2.	Buda	AM Košic. Kassa város titkos lt. Miscellanea 50 (Df. 269991).
Júl. 4.	Buda	KDM IV: 1429; ZDM VIII. 2380.
Júl. 6.	Buda	Hurmuzaki I. 2. 576; Krassó 292.
Júl. 7.	Buda	MatArch 125; ZDM VIII. 2381.
Júl. 11.	Buda	ZDM III. 616, 617; Wap. II. 416. old. 7. sz.
Júl. 12.	Buda	ZDM VIII. 2382, 2383; DI. 44332; SÚA, Révay cs. Gyulay 8–7a (Df. 260014).
Júl. 13.	Buda	KDM V. 694.
Júl. 14.	Buda	KP II. 585; ZDM VIII. 2384.

Júl. 19.	Buda	ŠÚA, Révay cs. Gyulay 8–7b (Df. 260015).
Júl. 22.	Buda	ZDM VIII. 2385.
Júl. 24.	Buda	ZDM VIII. 2386.
Júl. 27.	Buda	ZDM VIII. 2387.
Júl. 28.	Buda	ZDM VIII. 2388, 2389.
Júl. 30.	Buda	ZDM VIII. 2390, 2391.
Júl. 31.	Buda	ZDM VIII. 2392.
Aug. 1.	Buda	Arhiv Hrvatske. Arch. Cap. Zagr. Acta antiqua 14–23, 68 (Df. 256383, 256398).
Aug. 3.	Buda	ZDM VIII. 2393.
Aug. 6.	Buda	ZDM III. 620.
Aug. 7.	Buda	MatArch 127; ZDM VIII. 2394, 2395.
Aug. 9.	Buda	HO. III. 262.
Aug. 10.	Pest	ZDM VIII. 2396.
Aug. 13.	Buda	ZDM III. 621.
Aug. 15.	Buda	ZDM III. 622; VIII. 2398.
Aug. 16.	Buda	ZDM VIII. 2399; Urkundenbuch V. 2440.
Aug. 20.	Hatvan	ZDM VIII. 2400.
Aug. 21.	Hatvan	MatArch 128; ZDM VIII. 2401–2404.
Aug. 23.	Csány	AGZ VII. 43.
Aug. 24.	Hatvan	MatArch 129.
Aug. 26.	Hatvan	ZDM VIII. 2405.
Aug. 27.	Hatvan	ZDM VIII. 2406, 2407; DI. 103596.
Aug. 28.	Hatvan	ZDM VIII. 2408–2412; Wap. II. 417. old. 10. sz. Z.IX. 42.
Aug. 29.	Hatvan	ZDM III. 626; VIII. 2413.
Aug. 31.	Buda	AGZ VIII. 67.
Szept. 3.	Buda	ZDM VIII. 2414.
Szept. 8.	Buda	ELTE Könyvtár Dipl. autogr. O 654 (Df. 283514).
Szept. 11.	Buda	Wap. II. 417. old. 12. sz.
Szept. 18.	Buda	ZDM VIII. 2416.
Szept. 19.	Buda	ZDM VIII. 2417; ŠÚA, Révay cs. Gyulay 8–8 (Df. 260016).
Szept. 20.	Buda	Máramaros 185.
Szept. 21.	Buda	ZDM VIII. 2418; DI. 105246.
Szept. 23.	Buda	ZDM VIII. 2419–2422.
Szept. 24.	Buda	ZDM VIII. 2423.
Szept. 25.	Buda	Urkundenbuch V. 2443; DI. 44336.
Szept. 26.	Buda	ZDM VIII. 2424; DI. 13687.
Szept. 27.	Buda	Wap. II. 417. old. 11. sz.; DI. 13688.
Szept. 28.	Buda	ZDM III. 628.
Szept. 29.	Buda	AGZ VI. 20; ZDM VIII. 2425–2427.

Szept. 30.	Buda	ZDM III. 629; VIII. 2428–2431; AGZ X. 78.
Okt. 1.	Buda	AGZ II. 66; KP I. 182; KDM IV. 1430; ZDM VIII. 2432–2434.
Okt. 2.	Buda	AGZ II. 67.
Okt. 4.	Buda	DI. 35961.
Okt. 6.	Buda	ZDM VIII. 2435.
Okt. 7.	Buda	ZDM III. 631.
Okt. 10.	Buda	Eszt. Kápt. Magán lt. 65–1–25 (Df. 238205).
Okt. 13.	Buda	ZDM VIII. 2436.
Okt. 15.	Buda	ZDM III. 632.
Okt. 19.	Buda	ZDM VIII. 2437.
Okt. 21.	Buda	Wap. II. 418. old. 13. sz.
Okt. 22.	Buda	MatArch 131.
Okt. 25.	Buda	KDM IV. 1432.
Okt. 26.	Buda	MatArch 132.
Okt. 27.	Buda	KDM IV. 1433.
Okt. 30.	Buda	DI. 13692.
Nov. 2.	Buda	KP II. 586, 587.
Nov. 3.	Buda	ZDM III. 633; KP II. 588; III. 212; KDM IV. 1434.
Nov. 4.	Buda	13691.
Nov. 6.	Csepel	ZDM VIII. 2438; DI. 13693 (itt: Buda).
Nov. 10.	Buda	DI. 13694, 13695.
Nov. 25–Dec. 14.	Győr	Długosz IV. k., 629. old.; Sprawozdanie 96.
Dec. 17.	Nolka	ZDM III. 636.
Dec. 18.	Mór	Z.IX.46.
Dec. 21.	Buda	ZDM VIII. 2439.
Dec. 24.	Buda	Veszpr. kp. mlt. Kádárta 4 (Df. 201285).
Dec. 26.	Buda	ZDM VIII. 2440.
Dec. 27.	Buda	OA Spišska Nová Ves, Igló város oklevelek 69, 70 (Df. 280835, 280836); ŠA Levoča, 16 szepesi város: Igló 15 (Df. 267866).
Dec. 29.	Buda	ZDM VIII. 2441; OA Stará Lubovňa, Podolin város 30 (Df. 258845).

1443

Jan. 2.	Buda	AGZ VI. 21; ZDM VIII. 2443.
Jan. 5.	Buda	AM Košic, Kassa város Schwarzenbach 221 (Df. 270261).

Jan. 7.	Buda	KDM IV. 1435.
Jan. 10.	Buda	Wap. II. 417. old. 12. sz.
Jan. 13.	Buda	AGZ X. 80; Dl. 59278.
Jan. 14.	Buda	Máramaros 188.
Jan. 16.	Buda	KDM IV. 1436.
Jan. 17.	Buda	ZDM III. 641; VIII. 2446.
Jan. 18.	Buda	Dl. 92939, 100564.
Jan. 19.	Buda	ZDM VIII. 2447.
Jan. 21.	Buda	ZDM III. 642, 643.
Jan. 22.	Buda	KDM IV. 1437; Akad. lt. Kolozsvár Barabás Gyűjtemény 41 (Df. 247893).
Jan. 23.	Buda	Dl. 28387.
Jan. 25.	Buda	Dl. 13702, 50131.
Jan. 31.	Buda	KDM IV. 1438.
Febr. 1.	Buda	Wap. II. 419. old. 15. sz.
Febr. 3.	Buda	ZDM VIII. 2448.
Febr. 6.	Buda	VAML, Erdődy-Vép (Df. 261889).
Febr. 12.	Buda	KP II. 589.
Febr. 13.	Buda	Wap. II. 419. old. 15. sz.
Febr. 17.	Buda	ZDM III. 646.
Febr. 20.	Buda	ZDM VIII. 2449, 2450.
Febr. 23.	Buda	Dl. 13708.
Febr. 24.	Buda	ŠÚA, Gyulay lt.66 (Df. 274438).
Febr. 25.	Buda	ŠÚA, Leleszi konv. magán. lt. 1400–211 (Df. 234274).
Febr. 27.	Buda	Dl. 34715.
Márc. 6.	Buda	Urkundenbuch V. 2448.
Márc. 10.	Buda	Arh. Stat. Jud. Bihar Foi volante 12–8 (Df. 278554).
Márc. 12.	Buda	Hurmuzaki I. 2. 579; Héderváry I. Pesty, Szörény 55; Dl. 9117, 11450, 59680, 63142, 90973.
Márc. 13.	Buda	KDM IV. 1439.
Márc. 15.	Buda	Dl. 592/5.
Márc. 16.	Buda	Zajączkowski 328. old
Márc. 20.	Buda	Dl. 75874.
Márc. 22.	Buda	ZDM III. 647.
Márc. 24.	Buda	Eszt.kápt.magán lt. 40–3–12 (Df. 237000)
Márc. 25.	Buda	Házi 281.
Márc. 29.	Buda	ZDM VIII. 2451.
Márc. 30.	Buda	Dl. 64652, 94639. ŠA Bytča, Óvári uradalom 20–4–33 (Df. 268749); ŠA Bytča, Pongrács cs. A. Marásfalvi jelzet nélkül (Df. 282686)

Ápr. 1.	Buda	ŠA Bytča, Pongrács cs. 5 (Df. 266927); ŠÚA, Kosztolányi Brausz B-35 (Df. 266019). Dl. 13716.
Ápr. 2.	Buda	Sugár 247.
Ápr. 4.	Buda	Urkundenbuch V. 2453.
Ápr. 5.	Buda	MatArch 133.
Ápr. 7.	Buda	Dl. 44343, 68370, 92945.
Ápr. 10.	Buda	ZDM III. 648; Arh.Stat.Jud.Bihar.Perg. oklevelek 19 (Df. 278636).
Ápr. 11.	Buda	ZDM VIII. 2452; Dl. 65057.
Ápr. 13.	Buda	ZDM VIII. 2453; ŠÚA, Nátafalusi cs. 2-24 (Df. 266242).
Ápr. 14.	Buda	Dl. 30182; Akad.lt. Kolozsvár Suky lt. A-13 (Df. 255163).
Ápr. 17.	Buda	Szerbia 204; Urkundenbuch V. 2455, 2456; Dl. 30183, 34716.
Ápr. 25.	Buda	Dl. 44345, 75875.
Ápr. 27.	Buda	ZDM VIII. 2454.
Máj. 5.	Várad	Wap. II. 448. old. 2. sz.
Máj. 8.	Debrecen	ZDM VIII. 2455.
Máj. 10.	Debrecen	ZDM VIII. 2456-2457.
Máj. 11.	Debrecen	KP II. 394; ZDM VIII. 2458.
Máj. 14.	Várad	ZDM VIII. 2459.
Máj. 22.	Várad	ZDM VIII. 2460.
Jún. 3.	Buda	ZDM VIII. 2461.
Jún. 4.	Buda	ZDM VIII. 2462.
Jún. 7.	Buda	Dl. 106476.
Jún. 10.	Buda	Dl. 49083, 50135.
Jún. 11.	Buda	KDW V. 703-705.
Jún. 19.	Buda	Dunamelléki Ref. Egyházker. Ráday lt. 1044 (Df. 275714).
Jún. 21.	Buda	KDM IV. 1445; ŠÚA, Révay cs. Gyulay 8-12 (Df. 260020).
Jún. 22.	Buda	ZDM VIII. 2463.
Jún. 25.	Buda	ZDM III. 650.
Jún. 27.	Buda	Dl. 92947.
Jún. 28.	Buda	Z. IX. 61; HHStA, Urkunden ABT Allg. Urkundenreihe Rep. 1-137 (Df. 258098).
Júl. 1.	Buda	KDM IV. 1446.
Júl. 3.	Buda	ZDM III. 652; AGZ V. 94,95; KDM IV. 1447.
Júl. 6.	Buda	Dl. 106480.



Júl. 13.	Buda	ŠÚA, Szepesi kápt. OL. Intr. Scep. 5–9–10 (Df. 262921).
Júl. 15.	Buda	ZDM VIII. 2465; Akad.lt. Kolozsvár. Vécsey lt. 178 (190) – Df. 254402.
Júl. 20.	Buda	ZDM VIII. 2466.
Júl. 21.	Buda	ZDM III. 654.
Júl. 22.	Buda	ZDM VIII. 2467.
Júl. 24.	Buda	DI. 37517.
Júl. 25.	Buda	DI. 13728.
Júl. 26.	Buda	ZDM VIII. 2468.
Aug. 1.	Buda	ZDM VIII. 2469; Magyar-zsidó oklt. X. 27; Vasvári kápt. magánlt. 6–3 (Df. 279193).
Aug. 2.	Buda	DI. 92953.
Aug. 9.	Buda	Z.IX.64; DI. 49387, 59276.
Aug. 14.	Buda	ZDM III. 656; ArchSang II. 140.
Aug. 19.	Buda	ZML 54 Gyömörey 2–11 (Df. 253880).
Aug. 24.	Buda	DI. 35962; Ist. Arh. u Varazdin, Bedekovics cs. 1–27 (Df. 288123).
Aug. 26.	Buda	DI. 13734; Arhiv Hrvatske Graskavich. Archivum Maius 66–11 (Df. 233470).
Aug. 28.	Buda	DI. 13743, 92952; Df. 233470.
Aug. 30.	Buda	ZDM III. 657.
Aug. 31.	Buda	Wap. II. 450. old. 6. sz.
Szept. 1.	Buda	ZDM III. 658; AGZ X. 85; DI. 83715, 88185.
Szept. 2.	Buda	DI. 106482; Űhtrizt-Amadé cs. Bósi 35 (Df. 285980).
Szept. 3.	Pest	ZDM III. 659.
Szept. 5.	Buda	DI. 44353, 72905.
Szept. 21.	Futak	Pest okl. 710.
Szept. 28.	Salankemen	Urkundenbuch V. 2465.
Okt. 11.	Belgrad	KDM IV. 1450; ZDM VIII. 2471, 2472.
Okt. 31.	Sanac	AGZ X:87.
Nov. 3.	Nisz	Muratori XVIII. 674. old; Dąbrowski 124.
Nov. 9.	Bolvan	Muratori XVIII. 674. old.
Nov. 22.	Pirót	Századok 1875. 251. old.; OA Žiar nad Hronom Körmöcbánya város 1–26–1–15/B (Df. 250000) – in descensu nostro exercituali campestri prope opidum Pyrotha vocatum parcium Bulgarie.
Dec. 14.	Zlatica	Cod. ep. II. 295; Dąbrowski 127. old. 4. jegyzet.

Jan. 2.	Kunowica	Hurmuzaki XV.1.49; Dąbrowski 128. old.
Jan. 6.	Prokoplje	Hurmuzaki XV.1.49.
Jan. 13.	Krusevác	D1.29476 (prope oppidum Krusewaz partium Rascie).
Jan. 20.	Jagodin	Urkundenbuch V. 2475.
Jan. 22.	Belgrad	D1.59284, 59680.
Jan. 25.	Belgrad	Szerbia 207; Urkundenbuch V. 2476; D1.13757, 29252, 30808.
Jan. 26.	Belgrad	D1.29477, 37087, 74081.
Febr. 2.	Buda	Schwandtner II. 16. old.
Febr. 13.	Buda	D1.29253, 29254.
Febr. 16.	Buda	D1.65889.
Febr. 27.	Buda	D1.75876.
Márc. 3.	Buda	ZDM III. 674.
Márc. 4.	Buda	KDM IV. 1454.
Márc. 6.	Buda	ŠÚA, Zay ugróci B-1-44 (Df. 265601).
Márc. 9.	Buda	Máramaros 189.
Márc. 15.	Buda	VAML 1130 Vasv.kp.oklt.litt.instr. 54-56 (Df. 262587).
Márc. 17.	Buda	D1.65678.
Márc. 23.	Buda	Iványi, Eperjes 290; OA Prešov, Eperjes város 217 (Df. 228677).
Márc. 30.	Buda	Máramaros 190.
Ápr. 3.	Buda	ZDM VIII. 2477.
Ápr. 6.	Buda	KDM IV. 1455.
Ápr. 14.	Buda	D1.29478.
Ápr. 17.	Buda	KDW V.718, 719.
Ápr. 18.	Buda	KDW V.720; DRH. 324-337. old; D1.13827; Pannonhalma Capsarium 1044.38-Aa (Df. 207864).
Ápr. 19.	Buda	KDW V.721, 722.
Ápr. 23.	Buda	D1.13765, 95202, 95365.
Ápr. 24.	Buda	Sopron vm. 181; D1.8836, 44361, 44363, 61572, 92965; ŠÚA, Révay cs. Gyulay 8-14 (Df. 260022).
Ápr. 25.	Buda	D1.84455.
Ápr. 26.	Buda	ZDM III. 676; D1.102489; ŠÚA, Révay cs. Gyulay 8-15 (Df. 260023); ŠÚA, Lelesz OL Acta anni 1444-1 (Df. 222203).
Ápr. 27.	Buda	D1.55896.

Ápr. 29.	Buda	ZDM III. 677.
Máj. 1.	Buda	D1.61570, 62574.
Máj. 2.	Buda	D1.28239, 39555, 59340, 59359.
Máj. 3.	Buda	GYSML 1.31. Győri kápt.lt. (Df. 273890); GYSML, Győri kápt. magánlt. Cimeliotheca et theca Okm.1–1 (Df. 278083).
Máj. 4.	Csepel	KP II. 590.
Máj. 6.	Buda	Veszpr. püspöki lt.Dec.episcopales 24 (Df. 200453).
Máj. 10.	Csepel	Szerbia 210; ZDM VIII. 2479–2481.
Máj. 14.	Csepel	KDM IV. 1457.
Máj. 17.	Buda	Szerbia 211.
Máj. 20.	Buda	D1.5665, 13897, 14591, 14592.
Máj. 21.	Buda	AM Košic, Supplementum H. Oklevelek 56 (Df. 271349).
Máj. 23.	Buda	D1.63234, 92966–92968.
Máj. 24.	Buda	Ist.arh. u Varazdin, Bedekovics cs.1–30. (Df. 288125).
Máj. 28.	Buda	ŠÚA, Lelesz OL Acta anni 1444–4 (Df. 222206).
Jún. 3.	Buda	AGZ III. 110.
Jún. 5.	Buda	ZDM VIII. 2482.
Jún. 8.	Buda	ZDM VIII. 2483.
Jún. 10.	Buda	KDW V.724; D1.13780.
Jún. 11.	Buda	Hurmuzaki I.2.591; Szerbia 212; Pesty, Szörény 56; D1.59299, 59300, 65411.
Jún. 12.	Buda	D1.59745.
Jún. 16.	Buda	Házi 289.
Jún. 18.	Buda	D1.102490.
Jún. 19.	Buda	ŠA Brno, Seilern lt. 200 (Df.249247).
Jún. 26.	Buda	Wap. II. 469. old. 2. sz.
Jún. 27.	Buda	ŠA Prešov, Usz család 35-2 (Df. 268302).
Júl. 2.	Buda	MatArch 135; Házi 293; D1.69159.
Júl. 3.	Buda	D1.44378.
Júl. 4.	Buda	Z.IX.76.
Júl. 5.	Buda	Wap. II. 469. old. 4. sz.
Júl. 6.	Buda	D1.75877.
Júl. 9.	Buda	Z.IX.77.
Júl. 10.	Buda	D1.44381.
Júl. 11.	Buda	Chmel M.I.140. old. 40. sz.
Júl. 12.	Buda	D1.13788, 59282, 59288.
Júl. 15.	Buda	Pamiatnaja knyzka 67. old.
Júl. 16.	Buda	AGZ V.104, 105; KDM IV. 1460.

Júl. 17.	Buda	AGZ V. 106–108; KDW V.729.
Júl. 18.	Buda	AGZ V. 109; ZDM VIII. 2484.
Júl. 19.	Buda	AGZ V. 110.
Júl. 20.	Buda	AGZ II. 69.
Júl. 21.	Buda	AGZ V. 111, 112; KDM IV. 1461; D1.92972.
Júl. 22.	Buda	KDM IV. 1462; VAML 602, Erdődy lt. 77–4115/15 (Df.262121). D1.13791, 13792.
Júl. 23.	Buda	Długosz IV.k., 649. old.
Aug. 1.	Szeged	D1.13794.
Aug. 2.	Szeged	D1.59289.
Aug. 3.	Szeged	Hurmuzaki I. 2. 584; Óváry 473; Długosz IV.k., 655. old.
Aug. 4.	Szeged	ZDM VIII. 2486.
Aug. 17.	Várad	ZDM III. 684; Valois 261. old.
Aug. 18.	Várad	KDM IV. 1463.
Aug. 19.	Várad	KDW. V.733; KDM IV. 1464; D1.97184; MTA Könyvtár Kézirattár A 57(Df. 244364).
Aug. 20.	Várad	ZDM III. 686, 687; KDM IV. 1465; ZDM VIII. 2487.
Aug. 21.	Várad	ZDM III. 688, 689; VIII. 2488; AGZ V. 113. MatArch 136; ZDM III. 690.
Aug. 22.	Várad	ZDM III. 691, 692; VIII. 2489–2491; AGZ X. 89; KDM IV. 1466.
Aug. 23.	Várad	KDW V. 735, 736; ZDM VIII. 2492.
Aug. 24.	Várad	KDM IV. 1467.
Aug. 25.	Várad	D1.60765; ŠÚA, Lelesz OL Stat. P–197, 260, 262, 263 (Df. 212143, 212167, 212169, 212170).
Aug. 26.	Várad	ZDM III. 693; D1.44379, 44433.
Aug. 27.	Várad	Wap. II. 474. old. 9. sz.
Aug. 28.	Várad	HO. IV. 245.
Aug. 31.	Várad	Dąbrowski 171. old.
Szept. 1.	Felselyndwa	Óváry 478.
Szept. első felében	Temesvár	
Szept. 20.	Orsova-átkelőhely a Dunán	ZDM III. 696; VIII. 2493, 2494; Urkunden- buch V. 2507; Muz. Ist. RSR (Df. 278450); Arh. Jud. Cluj. Kolozsvár város privilegiumok T–36 (Df. 281161).
Szept. 21.	Orsova	MatArch 137; AGZ III. 109; ZDM VIII. 2495; TT.1895. 400. old. – „hac die vadum Danubii in Bulgariam transivimus”; Urkun-
Szept. 22.	Orsova	

		denbuch V. 2508; ŠŮA, Lelesz OL Acta anni 1444–13 (Df. 222215).
Szept. 26.	prope fluvium Timok	Urkundenbuch V. 2509.
Szept. 27.	Florentyn	Köhler 41. old.; Długosz IV.k., 660. old.
Szept. 29.–Okt. 1.	Viddin	Köhler 41. old.; Długosz IV.k., 660. old.
Okt. 16.	Nikápoly	D1.13808 (in descensu nostro exercituali prope Nicopolin in Bulgaria).
Okt. 19.	Nikápoly	Dąbrowski 174. old.
Okt. 24.	Novy Pazar	Varna 229. old.
Okt. 25.–Nov. 3.	Sumen	Köhler 43. old.; Varna 229. old.
Nov. 4.	Provadija	Kupelwieser 88. old.; Köhler 44. old.
Nov. 5.	Ovec (Ovecs)	Varna 229. old.
Nov. 7.	Petrics	Kupelwieser 90. old.; Varna 229. old.
Nov. 8.	Mihalics	Kupelwieser 90. old.; Köhler 46. old.; Varna 230. old.
Nov. 9.–10.	Varna	Kupelwieser 91. old.; Köhler 47. old.; Długosz IV.k., 660. old.; Varna 230. old.

## RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AGAD	=	Archiwum Główne Akt Dawnych. Varsó.
AGZ	=	Akta grodzkie i ziemskie z Archiwum Bernardyńskiego we Lwowie. II–X. k., Lwów 1868–1886.
AM	=	Archiv mesta.
ArchSang	=	Radzimiński Z.L., Gorczak B., Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. I–II.k., Lwów 1887–1888.
Archiv Český	=	Palacky F., Archiv Český čili staré písemné památky české i moravske. III. k., Praha 1844.
Bánffy	=	Varjú Elemér: Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez. I. 1214–1457. Budapest, 1908.
Beke	=	Beke Antal: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt, Budapest 1896.
Blagay	=	Thallóczy Lajos – Barabás Samu: A Blagay-család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay. Bevezető tanulmánnyal a család történetéhez. Budapest, 1897.
Chmel	=	Chmel Joseph: Materialien zur österreichischen Geschichte. I. Linz 1832.
Cod.ep.	=	Sokolowski A. – Szujski J.: Codex epistolaris saeculi decimi quinti. II. Kraków 1878.

- Dąbrowski = Dąbrowski Jan: Władysław I. Jagiellończyk na Węgrzech (1440–1444). Kraków 1922.
- Dan. = Daniłowicz Ignacy: Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych... II.k. Wilno 1862.
- Df. = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény. Budapest.
- D1. = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár. Budapest.
- Długosz = Jana Długosza kanonika krakowskiego Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. IV. Kraków 1869.
- DRH = Franciscus Döry – Georgius Bónis – Vera Bácskai: Decreta Regni Hungarie. Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1301–1457. Budapest 1976.
- ELTE = Eötvös Lóránd Tudományegyetem.
- Feneşon = Feneşon Costin: Documente medievale Bănăţene (1440–1653). Timisoara 1981.
- Fraknoi, Oklevéltár = Fraknoi Vilmos: Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Budapest 1899.
- Frangepán = Thallóczy Lajos – Barabás Samu: Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus. A Frangepán család oklevéltára. I–II. 1135–1527. Budapest 1910–1913.
- GYSML = Győr-Sopron megyei Levéltár.
- Házi = Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. I. 3. rész. Oklevelek és levelek 1430-tól 1452-ig). Sopron, 1924.
- HBML = Hajdú-Bihar megye Levéltár. Debrecen.
- Héderváry = Br. Radvánszky Béla – Závodszy Levente: A Héderváry család oklevéltára. I–II. Budapest 1909–1922.
- Helcel = Helcel Zygmunt: Starodawne Prawa Polskiego Pomniki. II. Kraków 1870.
- Herpay = Herpay Gábor: Debrecen szab. kir. város levéltára diplomagyűjteményének regesztái. Debrecen 1916.
- HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien (Bécs).
- HML = Heves Megyei Levéltár. Eger.
- HO. = Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. II–IV. VII. Győr, 1865–1891.
- Hokl. = Hazai oklevéltár 1234–1536. Budapest 1879.
- Hurmuzaki = Eudozin Hurmuzaki – N. Jorga: Documente privitoare la istoria Romanilor. I. 2., XV. 1. Bucuresti 1890–1911.
- Iványi, Eperjes = Iványi Béla: Eperjes szabad királyi város levéltára. Archivum liberae regiaeque civitatis Eperjes. 1245–1526. Szeged, 1931.

- Károly, Fejér vm. = Károly János: Fejér vármegye története. IV.: Oklevéltár. Székesfehérvár, 1901.
- Károlyi = Géresi Kálmán: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. II. Budapest, 1883.
- KDM = Piekosiński Franciszek: Kodeks dyplomatyczny Małopolski. IV. Kraków, 1905.
- KDW = Piekosiński Franciszek: Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. V. Poznań, 1908.
- KML = Komárom Megyei Levéltár Esztergom.
- Komárom = Alapi Gyula: Komárom vármegye levéltárának középkori oklevelei. Komárom 1917.
- Köhler = Köhler G.: Die Schlachten von Nicopoli und Warna. Breslau 1882.
- KP = Ryzszczewski Ludwik – Muczowski A.: Kodeks dyplomatyczny Polski. I–III. Warszawa 1847–1858.
- Krassó = Pesty Frigyes: Krassó vármegye története. III. Oklevéltár. Budapest, 1882.
- Kupelwieser = Kupelwieser L.: Die Kampfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács 1526. Wien und Leipzig 1899.
- Magyar-zsidó oklt. = Scheiber Sándor: Magyar-zsidó Oklevéltár. X. Budapest 1967.
- Máramaros = Apsai Mihályi János: Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramaros-Sziget 1900.
- MatArch = Prochaska Antoni: Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku. Lwów 1890.
- Muratori = Muratori I.: Rerum Italicarum scriptores. XVIII.
- OA = Štátny okresný archiv.
- Óváry = Óváry Lipót: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. Budapest 1890.
- Pamiatnaja knyzka = Pamiatnaja knyžka Kaliszskoj guberni na 1871 god. Kalisz 1871.
- Pest okl. = Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Függetlenül az inárcsi Farkas, az irsai Irsai, valamint a szilasi és pilisi Szilassy családok története. Budapest, 1938.
- Pesty, Szörény = Pesty Frigyes: A szörényi bánság és Szörény vármegye története. III. Oklevéltár. Budapest 1878.
- Podmaniczky = Lukinich Imre: A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. I. Budapest, 1937.
- ŠA = Štátny oblastný archiv.
- Schwandtner = Schwandtner G. Joannes: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. II. Vindobonae 1746.

- Sopron vm. = Nagy Imre: Sopron vármegye története. Oklevéltár. II. Sopron, 1891.
- Sprawozdanie = Sprawozdanie z poszukiwań na Węgrech dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności. Kraków, 1919.
- ŠtA = Štadtarchiv.
- ŠÚA = Štátny ústredný archiv SSR. Bratislava (Pozsony).
- Sugár = Sugár István: Borsodi oklevelek a Hevesi megyei Levéltárban (1245–1521). Miskolc 1980.
- Szerbia = Thallóczy Lajos – Áldásy Antal: A Magyarországnak és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. 1198–1526. Budapest, 1907.
- Sztáray = Nagy Gyula: A nagymihályi és sztáray gróf Sztáray család oklevéltára. II. Budapest, 1889.
- TT. = Történelmi Tár. Budapest 1878–1911.
- Urkundenbuch = Gündisch G.: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. V. Bukarest 1975.
- Valois = Valois N.: La crise religieuse du XV<sup>e</sup> siècle. Le pape et le concile (1418–1450). II. Paris 1909.
- VAML = Vas Megyei Levéltár. Szombathely.
- Varna = Niediew Stefan: Ptszczata na Władisław III i Murad II km Varna priez 1444 godina, in: Varna 1444. Zbornik ot izsledwanija i dokumenty w cziest na 525-ta godiszcznina ot bitkata kraj gr. Varna, Sofia, 1969.
- VEML = Veszprém Megyei Levéltár. Veszprém.
- Wap. = Wapowski Bernard: Dzieje Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego od roku 1380 do 1535. II. Wilno, 1847.
- Z. = A zichi és vásenkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásenkeő. IX. Budapest, 1899.
- Zajączkowski = Zajączkowski S.M.: W sprawie lokacji miasta Koniecpola na tle sieradzkich majątności Koniecpolskich, Rocznik Łódzki. 29.k., 1980.
- Zala = Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula: Zala vármegye története. Oklevéltár. II. (1364–1498) Budapest, 1890.
- ZDKK = Kuraś Stanisław: Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej. II. Lublin, 1971.
- ZDM = Kuraś Stanisław-Sułkowska – Kurosiowa Irena: Zbiór dokumentów małopolskich. III. VIII. Wrocław 1968–1975.
- ZML = Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg.



## JEGYZETEK

1. *J. Ficker*, Beiträge zur Urkundenlehre, t.1, Innsbruck 1877, L.: „Wir betrachten das Itinerar der Könige und Kaiser, ... als das feste Gerippe der Reichsgeschichte, welches es gestattet, auch das ungenau Ueberlieferte richtig zu stellen, die nach Zeit und Ort nicht genügend bestimmten Nachrichten an der ihnen zukommenden Stelle einzureichen und zu verwerthen. Aber nicht das allein. Wir sehen vor allem in dem Itinerar den Haupthaltspunkt für kritische Untersuchungen der verschiedensten Art, den Ma stab, an dem wir vorzugsweise, Glaubwürdigkeit, Unverfälschtheit und Echtheit der Quellen zu prüfen haben.“
2. *J.F. Böhmer*, Regesta chronologico-diplomatica regum atque imperatorum Romanorum inde a Conrado I usque ad Henricum VII, Frankfurt am Mein 1831; *uő*, Regesta imperii inde ab anno MCCCXII usque ad annum MCCCXLVII, Frankfurt am Mein 1839; *uő*, Regesta imperii inde ab anno MCCXLVI usque ad annum MCCCXIII, Stuttgart 1844. Az itinerárium problematikájával foglalkozó kortárs kutatók közül mindenekelőtt *Oppl F.* említhető, akinek egyik értékes munkájában Barbarossa Frigyes császár itineráriumával is foglalkozik. (F. Oppl, Das Itinerar Kaiser Friedrich Barbarossas 1152–1190, Wien–Köln–Graz 1978.)
3. A témával kapcsolatos széleskörű európai irodalomból jelentősebbek: *E. Petit*, Itinéraires de Philippe le Hardi et de Jean sans Peur, Paris 1888; *N. van Werweke*, Itinéraire de Jean l'Aveugle, roi de Boheme et comte de Luxembourg, Mélanges historiques Publication de la Section Historique de l'Institut Grand-Ducal, vol. LII, fasc.1, Luxemburg 1903.; *H. Van der Linden*, Itinéraires de Marie de Bourgogne et de Maximilien d'Autriche (1477–1482), Bruxelles 1934; *L. Landon*, The itinerary of king Richard I with studies on certain matters of interest connected with his reign, London 1935; Itinerare der deutschen Könige, t.1–2, Göttingen 1958; *I. Hlaváček*, Studie k diplomatice Vaclava IV. Itinerar krále Vaclava IV (1361–1419), Československý časopis historický, t.10, 1962, 64–94.; *I Parel*, Studie k itinerári Karla IV, Historická Geografie, t. 2, 1969, 38–78.; *A. Gasiowski*, Itinerarium króla Władysława Jagiełły, Warszawa 1972; *D. Martin*, Itineraro de Pedro I de Castilla, Valladolid 1975. A hatalmi elithez tartozók itineráriumának feldolgozására jó példa: *Schuler, P.J.*, Königsnahe-Königsferne. Zum Itinerar der Grafen von Württemberg im 14. Jahrhundert, in: Festschrift für Berent Schwineköper. Zu seinem siebzigsten Geburtstag, szerk. Maurer H., Patze H., Sigmaringen 1982, 455–468.; *Sikora F.*, Dymitr z Goraja pan na Szczebrzeszynie w służbie Władysława Jagiełły w latach 1386–1400, Studie Historyczne, t. 29, 1986, 1. szám., 3–30.
4. *Engel P.*, Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452), Századok, 118. kötet, 1984, 5. szám., 977.
5. *Ráth K.*, A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei, Győr 1861.
6. Budapest, é.n. (1938).
7. *Engel P.* i.m., 976.
8. *Wertner M.*, Itinerar der Könige Stefan V., Ladislaus IV. und ihrer Würdenträger, Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva, t.4, Zagreb

- 1902, 211–233.; *uő.*, Nachträge zum Itinerar Stefans. V. und Ladislaus IV., Vjestnik..., t.5, 1903, 172–175.; *uő.*, Itinerar des Königs Ludwig I, Vjestnik..., t. 5,2–3. szám. 115–150.; *Ferdo v. Šišić*, Itinerari vladaoca hrvatskih i ugarsko-hrvatskih od najstarijih vremena do Bele IV, Vjestnik..., t.5,1. szám, 42–53. *uő.*, Itinerarij karla I. (1301–1342), Vjestnik..., t.4, 131–143. Ennek az itineráriumnak a akiegészítése: *Pór Antal*: Ergänzungen zum Itinerar König Karl's I, Vjestnik..., t.4, 270–271. Bizonyos mértékben a hadjáratok útvonalának feldolgozása is kiegészítés lehet az itineráriumhoz. Lásd *Wertner, M.*, Magyar hadjáratok a XIV-ik században, Századok, 39.k., 1905, 420–451.; *uő.*, Újabb adalékok a középkori magyar hadjáratokhoz, Hadtörténelmi Közlemények, 11.k., 1910, 199–211.; *uő.*, Nagy Lajos király hadjáratai, Hadtörténelmi Közlemények, 19.k., 1918. 59–67, 202–271.
9. *Engel P.*, Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligárchák ellen (1310–1323), Századok, 122. k., 1988, 136–143. (I. Károly itineráriuma itt csak 1310–1323-ig); *uő.*, Travelling king: Sigismund's Itinerary, The New Hungarian Quarterly, Vol. 29, 1988, No 110, 91–100. (Ez nem szoros értelemben vett itinerárium, hanem Zsigmond utazásainak vázlata); *Zsótér Rózsa*, Megjegyzések IV. László király itineráriumához, Acta Historica, XCII, 1991, 37–41. Nem szabad megfélekezni arról sem, hogy az Árpád-házi királyok itineráriumához fontos kiadvány: *Szentpétery Imre, Borsa Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I.k., 1–3. füz., II.k., 1–4. füz., Budapest 1923–1987.
  10. *Ráth K.* i.m. 171–180.; *Sebestyén B.* i.m., 78–79. *Kwiatkowski, Saturnin*, Itinerarium Władysława (III.) Warneńczyka króla Polski i Węgier, in: Album uczącej się młodzieży polskiej poświęcone Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu, Lwów 1879, 453–483.
  11. *Kwiatkowski S.*, i.m.
  12. *Engel P.*, Hunyadi János... i.m. 980.

**Stanisław Sroka:**

## **THE ITINERARY OF ULÁSZLÓ I (1440–44)**

The author traces the various trips of Ulászló I between 1440 and 1444 and thus fills in a gap in the history of the travels of the Kings of Hungary. The starting date of the itinerary is July 17, 1440, Ulászló I's coronation, and the closing date is that of his death, November 10, 1444. The study, albeit to a limited extent, also offers a simplified directory of Ulászló I's diploma by listing the ones he issued at the various stops of his travels.



**Kersten Krüger:**

## **SKANDINÁVIA ÉS MECKLENBURG A KORA ÚJKORBAN. A TÉRSÉG ÁLLAMAI ÉS A BALTI-TENGER FELETTI HATALOM KÉRDÉSE**

A harmincéves háború az európai és a német történelemben egyaránt jelentős fordulópontnak tekinthető. Kielégítő elemzésével azonban máig adós a történetírás.<sup>1</sup> Legújabbban Johannes Burckhardt új értelmezésben a harmincéves háborút „államokat teremtő és formáló háborúnak” nevezte, mely „egymás melletti szuverén államok sorát hozta létre”.<sup>2</sup> E külpolitikai szempontból szemlélve, a háborúban résztvevő országok eltérő szerepet játszottak a vesztfáliai béke megkötésében. A győztesek mellett ott voltak a vesztesek is. Igen nagy feltűnést keltett Svédország felemelkedése az európai nagyhatalmak sorába; Dánia ugyancsak megtartotta vezető szerepét északon; a mecklenburgi hercegség azonban kénytelen volt tudomásul venni területe és népessége egy részének elvesztését, így a kevésbé jelentős államok közé süllyedt, s hamarosan a szomszédos nagyhatalmak játékszerévé vált. Vajon mindez csak Fortuna szeszélyén múlt, vagy esetleg mélyebb, strukturális okai is voltak annak, hogy egy-egy ország milyen eredménnyel került ki a nagy háborúból?

A belső viszonyok ismerete nélkül e kérdésre nem lehet választ adni, ugyanis a belső feltételek jelentősen meghatározták a külső hatalmi törekvéseket és azok megvalósíthatóságát. Európában már a 16. század elején elindult és a 17. század folyamán számottevően kiszélesedett az a folyamat, melynek során az államok egyfajta belső strukturális változáson mentek keresztül.

Az első modern államok kialakulásának témája már régóta a vitázók érvelésének kereszttüzebe került.<sup>3</sup> A modernizációs felfogásokkal kapcsolatosan<sup>4</sup> 1) az államhatalom, 2) a jog és az igazságszolgáltatás, 3) a kultúra és 4) a gazdaság kérdésében kísérlik meg nyomon követni az állam és a társadalom változásait. A változásokat elsősorban az uralkodók, fejedelmek hatalmi törekvései motíválták, a dinasztiai erősödése azonban egyúttal az államok hatalmát és súlyát is növelte. A hatékony állam viszont szükségessé tette az állandó, folyamatos és szabályozott kormányzati munkát, a korábbinál jobban működő helyi közigazgatást, az egyes tartományok és azok népességének fokozottabb állami ellenőrzését. A megbízható, stabil joggyakorlat és jogrendszer biztosíthatta a tartós

belső nyugalmat, mivel a konfliktusok és vitás ügyek úgy bírósági úton rendeződtek. A modern államhoz tehát minél több intézmény, valamint egységes, kodifikált jogrendszer és világos joggyakorlat tartozott. A politikai hatalom megosztása jól körülhatárolható alkotmányos intézményekben állandósult, elsősorban a korai parlamentekben, birodalmi- vagy tartományi gyűléseken. Ezek közvetítettek az uralkodó és az alattvalók érdekei között, segítettek megoldani a válságos helyzeteket, az adómegszavazás jogával pedig jelentősen befolyásolták az államvezetést, a kormányzatot.

A kultúra legfontosabb hordozója a korai újkorban is az egyház volt. A lelki gondozás mellett jelentős oktatási és szociális (szegény- és beteggondozási stb.) feladatokat is ellátott. Az állam részéről azonban egyre erőteljesebben jelentkezett ekkor az a törekvés, hogy az egyházat a hatalom közvetlen szolgálatába állítsa, s ennek révén szorosabban ellenőrizze alattvalóit. Az oktatási rendszer kiszélesedése a helyi egyetemek látványos növekedésével tetőződött. Az egyetemek fő feladata a korai újkorban felkészült szakemberek képzése lett elsősorban az állam számára, állami feladatok ellátására.

A kora újkori állam növekvő tevékenységi köréhez, aktivitásához szélesebb körű pénzügyi forrásokat igényelt. Ezek előteremtésére a gazdasági kormányzatok mind erőteljesebben támogatták és ösztönözték a nem agrár jellegű (ipari, kereskedelmi, bányászati) gazdasági tevékenységeket és az ország gazdasági egységének megteremtését.

A következőkben vázlatosan megkíséreljük összehasonlítani Dánia és Svédország, valamint Meklenburg strukturális különbségeit, különös tekintettel az állami modernizáció – fentebb már említett – négy főbb területére.

### *Dánia*

Dánia – 1523-ig Svédországgal, 1815-ig Norvégiával unióban – sikeres korai modern államként jellemezhető. Kiegyensúlyozott, stabil dinasztikus viszonyokkal rendelkezett.<sup>5</sup> 1448 óta az Oldenburg-ház ült a trónon. Némi nyugtalanság, belső zavar mutatkozott ugyan a 16. század elején, amikor a zarnoknak tartott II. Keresztély királyt 1523-ban elűzték és nagybátyját, I. Frigyes (1523–1533) ültették helyére. Fia, III. Keresztély (1534–1559) királlyá választását követően az V. Albert mecklenburgi herceg elleni s mindkét fél számára igen nagy veszteségeket okozó ún. „grófok háborúja”-ban sikeresen gyarapította Dánia területét. Utódai, akik felváltva viselték a Frigyes és a Keresztély nevet, sikereikben túltettek rajta. IV. Keresztély uralkodása (1588–1648) volt például az egyik csúcspont, amikor Dánia az európai nagyhatalmak sorába emelkedett.<sup>6</sup>

A központi közigazgatás és kormányzás már a késő középkortól a nemesség egyetértésével az uralkodó által kinevezett három fő tisztségviselő kezében összpontosult, ezek az udvarmester, a marsall és a kancellár.<sup>7</sup> Az udvarmester gyakorlatilag a király helyettese volt és elsősorban a pénzügyekért, az udvar, a

hadsereg és a flotta ellátásáért, a kiadások pénzügyi fedezetéért felelt. A kancellár vezette az adminisztrációt és intézte a folyó kormányzati ügyeket. A marsall szólította fegyverbe a nemességet, rendelte el a hadbahívást és vezette a hadsereget. Helyébe 1576-ban az immár jelentőssé vált flotta parancsnoka, az admirális lépett. Ezek a legfőbb dán hivatalok európai minta alapján fejlődtek ki. Maga a kancellária megosztott volt. A kancellár irányította ún. dán kancellária intézte Dánia és Norvégia belső kormányzatát és a Svédországgal kapcsolatos külpolitikai ügyeket, levelezéseket, azaz mai fogalmaink szerint egy olyan „belügyminisztérium” volt, amelynek volt egy svéd ügyekkel foglalkozó külpolitikai részlege. Mellette állt az ún. német kancellária, mely a németországi birtokok (Schleswig és Holstein hercegségek, 1667-től pedig Oldenburg és Delmenhorst grófságok) igazgatását végezte, valamint a német- és latin nyelvű diplomáciai, külpolitikai ügyekért is felelt. Mai értelmezésünk szerint olyan „külügyminisztérium” volt, amely az uralkodó német tartományainak kormányzásáért is felelt, tehát volt egy belpolitikai részlege is. Élén a német kancellár állt, akinek kinevezése egyedül a király hatáskörébe tartozott.

A pénzügyek központi irányítására a 16. század közepén létrehozták a pénzügyi kamarát (egyfajta „pénzügyminisztériumot”), melyet egy vagy két – általában nemesi származású – kamaramester vezetett. Feladatuk kettős volt. Mint legfőbb pénzügyi-kincstári tisztviselők összegyűjtötték a helyi pénzügyigazgatási körzetekből befolyó jövedelmeket, gondoskodtak az udvar s a központi kormányzat működésének, kiadásainak fedezéséről és 1546-tól rendszeres évi elszámolást vezettek. Másrészt ellenőrizték a helyi pénzügyi hivatalnokok munkáját és elszámolásait. A pénzügyi kamarától függetlenül volt egy másik központi kincstár is, a királyi kamara. Ez utóbbi tulajdonképpen az uralkodó magánkincstárát jelentette. Ide folyt be minden királyi felségjogon szedett jövedelem, köztük oly jelentős tételek is, mint például a Sund-szoros vámbevételei.<sup>8</sup> A német kancelláriával és a királyi kamarával a dán uralkodók két olyan központi hivatali rendszert is a kezükben tartottak, melyek jelentős eszközei lettek a korai abszolutisztikus hatalomgyakorlásnak, és alkalmasak voltak arra is, hogy a nemesség jelentős befolyását a kül- és pénzügypolitikában egyaránt háttérbe szorítsák.

Az uralkodónak a 16. század elején még viszonylag kevés befolyása volt a helyi közigazgatásra. A helyi-regionális közigazgatási egységek, a *len*-ek<sup>9</sup> többnyire a nemesek kezén voltak, akik ezeket elsősorban a maguk hasznára fordították. A nemességet csak háború esetén teljesítendő katonai szolgálat terhelte. Az udvar ellátására szolgáló ún. táblabirtokok (*fadeburslen*) közül a késő középkor végére már csak kevés maradt a király közvetlen ellenőrzése alatt. A reformáció azonban ebben is jelentős változást hozott: egyrészt az egyházi birtokok szekularizációja révén tetemesen megnövekedett a koronabirtokok aránya, másrészt az 1545-ben elkezdett közigazgatási reformok a központi hatalmat és annak bevételeit, pénzügyi forrásait egyaránt megerősítették.<sup>10</sup> Olyan összefrást végeztek, mely minden tisztséget és hivatalt, továbbá ezek

feladatait, hatáskörét és költségvetését országos jegyzékbe foglalta. Ennek következtében fokozatosan átalakult a hivatalrendszer: a fizetett tisztségviselők évi elszámolási kötelezettséggel tartoztak a pénzügyi kamarának. Emellett azonban még továbbra is maradtak megvásárolható hivatalok, melyek bevételei a hivatalviselőt illették, elszámolási kötelezettség nélkül. Voltak továbbá ún. járadékköteles szolgálati hivatalok is, melyek után a kincstárnak meghatározott évi összeget kellett fizetni. Az előbb idézett Erslev becslése szerint 1533 és 1559 között III. Keresztély uralkodása idején a három hivaltípus viszonylatában jelentős változás következett be: az elszámolási kötelezettséggel tartozó hivatalok aránya 28%-ról 77%-ra nőtt, a szolgálati tisztségek 43%-ról 12%-ra, a vásárolt hivatalok pedig 29%-ról 11%-ra csökkentek. Ezzel egyidejűleg – látványos paradox módon – a tisztségviselők javadalmazására fordított összegek is csökkentek, mert a hivatalok összevonása, központosítása miatt a tisztségviselők aránya számszerűen is kevesebb lett. Ugyancsak Erslev szerint 1533 és 1574 között megháromszorozódott a kincstár bevétele, amiben az egyházi javak szekularizációjának és a közigazgatási-hivatali reformnak egyaránt nagy szerepe volt. Az eddig királyi szolgálatban álló nemesség elveszítette helyi hatalmi pozícióit és a kormányzat állandó kontrollja alá került: évente beszámolóra kötelezték őket hivataluk működéséről, pénzügyeiről stb. A dán közigazgatási reform lényegében csökkentette a nemesség jövedelmeit, de növelte kötelezettségeit, ám ez elleni tiltakozásuk és elégedetlenségük eredménytelen maradt.<sup>11</sup> A III. Keresztély uralkodása idején átalakított közigazgatási rendszer a hatalomgyakorlás minden szintjén a királyt erősítette. Ez a reform egészen 1660-ig, az abszolutizmus bevezetéséig folytatódott.

Az abszolutizmus megteremtette egységes jogrendszer bevezetéséig (1683-ig) a dán királyságban különböző tartományi-helyi jogok voltak érvényben (például más-más jog alapján élt Jütland, Seeland, Schonen stb.), melyek különböző királyi rendeletekkel, megállapodásokkal és szerződésekkel egészültek ki. A bírászkodásban a *Hardestinge* jelentette az alsófokú, a *Landestinge* pedig a felsőbbfokú igazságszolgáltatást. A legfelső fellebbviteli fórum maga az uralkodó volt, aki már a 15. század végétől az országtanáccsal együtt alkotta a legfelső bíróságot.<sup>12</sup> Mivel ebben a tanácsban gyakorlatilag csak nemesek foglaltak helyet, a joggyakorlatban továbbra is érvényesültek a rendi érdekek, de az általános jogbiztonságot ez nem csorbította. A reformáció bevezetéséig még a befolyásos egyházi bírászkodás is megmaradt. A 16. századtól a földesúri magángazdaságok a században ugrásszerűen növekvő agrárkonjunktúra következményeként a majorságok kialakulásával a nemesség bírói-jogi hatásköre a helyi közigazgatási egységeken kívülre került és leszűkült a birtokra.

A főként főurakból álló országtanács egyúttal a politikai jogok gyakorlásában is részt vett, s így egyfajta vetélytársa volt a királyság különböző társadalmi rétegeit – a parasztságot is – magába foglaló rendi gyűlésnek, amely a koronához tartozó országokat érintő különböző kérdésekről (például királyválasztás, adó-kivetés stb.) meghozta a politikai döntéseket.<sup>13</sup> Az abszolutizmus 1660. évi



bevezetéséig a rendi gyűlésben a nemesség volt a meghatározó. Az országtanácsnak sikerült elérnie azt, hogy kezébe vette az országgyűlés összehívásának jogát, így megakadályozhatta a rendek gyakori üléseit, háttérbe szorította a rendi gyűlést, melynek következtében elvesztették politikai jelentőségüket. Jóllehet 1536-ban, az említett „grófok háborúja”-t követően újra összehívták a rendi gyűlést, hogy szentesítsék a reformáció bevezetését, tanácskozása azonban nem vált rendszeressé, nem maradt meg törvényhozó- és döntésre jogosult fórumnak. Szerepe többnyire csak arra korlátozódott, hogy itt ismertették a király és az országtanács döntéseit, illetve ezek elfogadását, jóváhagyását kérték. Némileg hasonló volt a helyzet 1570-ben is, amikor az északi háború (1563–1570) utáni pénzügyi válság rendezésére új adók megszavazására hívták össze a rendi gyűlést. Összességében azonban a királyság hatalmi rendszerének 16. századi konszolidálódása és megszilárdulása miatt a rendi gyűlés szerepe és jelentősége lecsökkent, nélkülözhetővé vált. Válságos helyzetekben azonban továbbra is szükség volt a rendek támogatását kifejező országgyűlésre. 1627-ben például amikor Dánia részvételét a harmincéves háborúban kudarc fenyegette, további pénzforrások előteremtésére IV. Keresztély ismét összehívta a rendi gyűlést, de a parasztság képviselőit ekkor már nem hívták meg.

A reformáció elfogadásával 1536-ban Dánia további döntő lépést tett a modern állam kialakítására.<sup>14</sup> Az alsóbb szinteken, a közösségi önkormányzatokban, városi autonómiákban, pl. Malmöben már 1529-ben, Koppenhágában pedig 1534-ben megtörtént a reformáció bevezetése, a „grófok háborúja”-t követően pedig III. Keresztély is elfogadtatta az 1536. évi koppenhágai rendi gyűlésen a felülről irányított ún. „fejedelmi reformáció”-t annak minden következményével együtt. Udvarába hívta Johannes Bugenhagent, az ismert reformátort, hogy lutheránus mintára építse ki és szervezze meg Dániában az új egyházat. Rendtartása már 1537-ben elkészült, s még ugyanebben az évben az egyetem is újraindította kapuit, most már mint lutheránus egyetem, ahol lelképásztorokat, valamint az állam számára lojális és hozzáértő szakembereket képeztek. Egy emberöltővel később, II. Frigyes király uralkodása alatt az egyetem további jelentős támogatást kapott az államtól: a rászoruló hallgatókat ösztöndíjban részesítették. Az egyházi rendtartás előírása szerint minden városban iskolát kellett alapítani. A szegénygondozást lutheránus szellemben átalakították.<sup>15</sup> Az adminisztratív eszközökkel megerősített új egyház közvetlen állami befolyást gyakorolt az alattvalókra. A protestáns lelkészek prédikációi nemcsak a lelki gondozást szolgálták, hanem a hatalom politikai normáinak és elvárásainak a közvetítését is. A dán evangélikus egyház egyfajta „patriarchális royalizmust” képviselt, és ennek révén a nemzeti tudat formálódásának korai elemeit villantotta fel, amelyből majd a 19. századi nemzeti mozgalom nőtt ki. Az evangélikus lelkészek papi feladataik mellett állami-közigazgatási feladatokat is elláttak: az egyházi anyakönyvek révén számon tartották a népességet, a szószékekről kihirdették a törvényeket és rendeleteket, később pedig közreműködtek az adókiivetésben és annak végrehajtásában is. Aligha túlzó az az állítás, hogy

fiskális szempontból a reformáció nagy nyereséggel járt: a „grófok háborúja”-t követően az állam pénzügyeinek rendezése jórészt az egyházi javak – már említett – szekularizálása révén sikerült. A felülről végrehajtott terhek csökkentését ígerte a rendeknek.

Gazdaságát tekintve Dánia agrárország volt, Norvégiában pedig a halászat és az erdőgazdaság dominált. A 16. századi agrárkonjunktúra, az agrártermékek iránti növekvő kereslet, valamint a hajózás fellendüléséhez kapcsolódóan a hajógyártáshoz szükséges alapanyagok (fa, kátrány stb.) emelkedő piaci ára, széles exportlehetősége révén a dán korona a gabona-, marha- és erdei termékek kivitele révén jelentős bevételre tett szert. Nyugat-Európa növekvő élelmiszer-szükséglete természetesen a norvégiai halászat szempontjából is kedvező gazdasági feltételeket teremtett. A növekvő exportbevételek elsősorban a jelentősebb birtokokkal rendelkezők számára voltak elérhetőek: elsősorban az uralkodók, másodsorban pedig a nemesség hasznát gyarapították. A kézműipar és kereskedelem jóval fejletlenebb volt. E szempontból egyedül Koppenhága számított európai összehasonlításban jelentős centrumnak, a dán városok többsége csak helyi-regionális szerepkörrel és fontossággal bírt. A gazdaság egyfajta korai merkantilista jellegű irányítása és támogatása IV. Keresztély uralkodása idején kezdődött,<sup>16</sup> ami gyakorlatilag három célt követett: a városiasodás elősegítését, a manufaktúrák és a bányászat fejlesztését, „gyarmatok” szerzését. E politika eredményeként számos új várost alapítottak, például 1614-ben, vagy 1616-ban, amelynek a katonai szempontok mellett a nem agrár jellegű tevékenységek szélesebb körű elterjesztése is célja volt.<sup>17</sup> 1619-ben egységesítették a városi jogokat és megerősítették az állam ellenőrzését és felügyeletét a városok felett. A háborús előkészületek jegyében 1699-től IV. Keresztély vaskohókat és öntőműhelyeket létesített, de a nyersanyag hiánya miatt mindennek csak kevés eredménye volt. Norvégiában azonban 1618 után egyre sikeresebb lett az ásványkincsek feltárása, az új bányászati lehetőségek kutatása. Egy gazdag ezüstér felfedezése 1624-ben hamarosan Kongsberg bányaváros megalapításához vezetett, ahol később már vasfeldolgozást is végeztek. 1605-től – állami kezdeményezésre és támogatással – Koppenhágában textilmanufaktúrákat, sőt 1620-ban egy selyemszövő üzemet is alapítottak.<sup>18</sup> A távolsági kereskedelem szélesebb körű kiterjesztése az újonnan alakult kereskedőtársaságok feladata lett volna. A legismertebb az 1616-ban alakult Dán Kelet-Indiai Társaság volt, amely már 1618-ban sikeres kereskedelmi expedíciót vezetett Indiába és Ceylonba.<sup>19</sup> Az állami gazdaságtámogatásnak azonban IV. Keresztély – 1611 és 1613 között Svédország, 1625 és 1629 között pedig a Habsburgok ellen viselt – háborúi vetettek véget, így az iparban és a kereskedelemben kezdett modernizáció megrekedt. Az államhatalom erősítése, a jogrendszer és közigazgatás egységesítése, valamint a kulturális-oktatási szférákban azonban Dánia figyelemre méltó modernizációs lépéseket tett.

A 17. században Európa országai és uralkodói hitetlenkedő ámulattal szemléltek II. Gusztáv Adolf győzedelmes hadjáratait és Svédország nagyhatalommá válását a harmincéves háborúban. A kora újkori svéd állam azonban nem túl régi gyökerekre vezethető vissza: csak 1523-ban a Kalmári Unió összeomlásával, II. Keresztély király detronizálásával és I. (Vasa) Gusztáv királlyá választásával jött létre. A kezdeti nehézségek után – Dániához hasonlóan – a reformáció bevezetésével, sikerült a királyság belső és külső helyzetének megszilárdítása. 1544-ben a rendi gyűlés a királyválasztás helyett megerősítette az örökletes monarchia elvét, ami lehetőséget teremtett volna a dinasztikus stabilitás megteremtésére, de ez mégsem sikerült. I. Gusztáv a hatalom örökletességét mind-egyik fiára ki akarta terjeszteni, így négy fiának önálló tartományokat és hatalmi jogköröket adott, azaz dinasztikus országmegosztást hajtott végre; végrendeletében legidősebb fiára, a későbbi XIV. Erikre hagyta a koronát, a többinek pedig örökletes hercegségeket juttatott. János fia Ålandet és a finnországi tartományokat, Magnus és Károly pedig svéd területeket kapott.<sup>20</sup> Ez az országmegosztás I. Gusztáv eredeti szándékainak és a svéd jogelveknek is ellentmondott, mert éppen az egységes svéd állam létrejöttét akadályozta.

I. Gusztáv utóda, XIV. Erik (1560–1568) kockázatos keleti expanziós politikába kezdett, az országon belül pedig minden ellenfelével szemben igen keményen lépett fel, még a politikai gyilkosságoktól sem riadt vissza. Az egyre jobban erősödő elégedetlenség – s a király időnként súlyossá forduló elmebaja – miatt 1568-ban a rendi gyűlés megfosztotta XIV. Eriket a tróntól. Az testvérére, III. Jánosra (1568–1592) szállt, az ő utóda fia, III. Zsigmond lett, aki a Jagelló Katalinnal kötött első házasságából származott. A katolikus nevelésben részesült s az ellenreformáció híveként fellépő Zsigmond 1587-től már a lengyel koronát is magáénak mondhatta és saját jogára alatt egyesítette a balti területeket is magába foglaló lengyel-litván államot és a svéd koronát. Ezzel gyakorlatilag háború nélkül sikerült megszereznie a Balti-tenger feletti hatalmat. A svéd rendi gyűlés azonban garanciákat kívánt Zsigmondtól, hogy Svédországban nem fog rekatolizációs törekvésekkel fellépni, a király viszont érdemben erre nem volt hajlandó, ezért 1599-ben az országgyűlés őt is megfosztotta a koronától. I. (Vasa) Gusztáv legkisebb fia, IX. Károly (1599–1611) került a svéd trónra. Az országmegosztás felszámolásában tehát nagy szerepe volt a szerencsének: III. János és IX. Károly hercegségei királlyá választásuk révén visszakerültek a koronához, Magnus herceg pedig 1595-ben gyermektelenül hunyt el, így ország-része ugyancsak visszaszállt a királyra. II. Gusztáv Adolf apja, IX. Károly halálát követően már egy egységes, Svédországot és Finnországot magába foglaló erős monarchia kormányzását vehette át. A birodalom lánya, Krisztina királynő (1632–1654) idején hatalma csúcspontjára érkezett.

Amikor I. Gusztáv kézbe vette a kormányzást, még nem volt működőképes, hatékony központi közigazgatás. Az ügyeket személyesen a király intézte a

főnemesekből álló országtanáccsal együtt. A tanácsban számos főtisztviselő, mint például a kancellár, a marsall, a királyi jegyző is helyet foglalt, majd később még ezekhez társult az admirális és a kincstármester is. Dániához hasonlóan az írásbeli-adminisztratív teendőket a kancellár irányította, az udvar igazgatását a királyi jegyző, a katonai ügyeket pedig a marsall. 1530-tól azonban I. Gusztáv alapvető reformokat vezetett be a közigazgatásban és a szakfeladatok ellátására számos képzett német hivatalnokot hívott országába. Az országtanács átalakult kormányzótanácssá, mely a kancellár elnökletével ülésezett és a folyó közigazgatási ügyeket vezette, egyben a legfelső jogi-bírói fórum is volt. A növekvő írásbeli ügyintézés miatt felduzzadt a kancellária létszáma, ezért egy titkár irányításával létrehozták a német ügyekért és a latin nyelvű külpolitikai teendőkért felelős „ügyosztályt”, amely azonban nem vált a dániaihoz hasonló különálló kancelláriává. A katonai kérdésekkel és feladatokkal a különleges katonai tanács foglalkozott közvetlenül a kancellár irányításával. A pénzügyeket a kamaramester vezette a háromtagú kamaratanács által, melynek a régi kamarát is alárendelték. Két hivatali részlegéből a kincstár a bevételeket és kiadásokat kezelte, a számtartósági kamara pedig a helyi pénzügyigazgatások elszámolásait ellenőrizte. Svédországban tehát viszonylag korán igen szigorú fiskális rendszer alakult ki.

II. Gusztáv Adolf uralkodása kezdetén további közigazgatási reformokat valósítottak meg. 1612-ben elkészült a kancellária tevékenységét szabályozó rendelet, 1626-ban pedig ügyeit egyértelműen a kül- és belpolitikai részlegek között osztották fel. Később az utóbbiban országos archívum és nyilvántartás is alakult. Mindkét részleget a két kancelláriai tanácsossal a kamaramester is ugyanígy két kamarai tanácsossal vezette a pénzügyeket, az adminisztrációt. Ellenőrizték az elszámolásokat, minden évben költségvetési előirányzatokat (*riksstat*) is készítettek és alaposan átnézték, kritikus szemmel vizsgálták a kiadási oldal tételeit. A katonai ügyek újra a marsall kezébe kerültek, a haditengerészet, a flotta pedig az admirálishoz. E két tisztség Gusztáv Adolf után idővel testületté, hadikollégiummá és admiralitássá alakult.<sup>21</sup> Svédországban a német tartományi államok mintájára a korabeli Európában igen hatékonynak számító közigazgatás jött létre, amely felépítésében, munkamegosztásában a legújabb kori miniszteriális rendszer előfutárai, alapjai ismerhetők fel.

A helyi közigazgatás Svédországban – hasonlóan Dániához – birtokigazgatást végző tiszttartóságokra, várhivatalokra és várnagyságokra (*gårdslän, slottslän, fögderier*) oszlott. A tiszttartóságok és a várhivatalok élén többnyire nemesi tisztviselők álltak, akik az irányításukra bízott területeken egyúttal az állami adót is beszedték s továbbították a kincstárba. E hivatalok egyéb bevételeivel azonban szabadon rendelkeztek. A várnagyi körzetek élén a korai újkorban többnyire már nem nemesi származású hivatalnokok álltak. A várnagyoknak minden kiadásukról és bevételükről pontos nyilvántartást kellett vezetni és el kellett számolniuk. A korona fiskális érdekei értelemszerűen a vártisztségek számának csökkentését szorgalmazták. Mivel I. Gusztáv uralkodásának első

éveiben a főnemesség támogatására volt utalva, számos vártisztséget kénytelen volt nekik adományozni. A reformáció bevezetésével (1527) azonban a korona jelentős egyházi birtokokkal gyarapodott. A helyi közigazgatásban pedig a nemesség háttérbe szorítását, a hivatalnokrendszer kiépítését, valamint a központi bevételek növelését célzó alapvető reformokat valósítottak meg. A megszüntetett tiszttartóságok és várhivatalok feladatait várnagyok vették át. A királyi kézre került egyházi birtokokat is kivétel nélkül várnagyok igazgatták.

A bürokratizáció mind szélesebb körű írásbeliséget, adminisztrációt, szigorú és egyre kiterjedtebb ellenőrzést eredményezett. I. Gusztáv már 1524-ben megkövetelte a paraszti földek összeírását, regisztrálását a helyi telekkönyvekben, továbbá minden koronát illető pénzbeli és természetben szolgáltatott járadék pontos nyilvántartását. A helyi tisztségviselőknek évente Stockholmba kellett menniük és ott egységes „úrlapok” alapján jelentést tettek a bevételekről és a kiadásokról. A pénzbevételeket azonnal be kellett fizetni a kincstárba, a természetbeni járandóságok azonban helyben maradtak, mivel ezek szállítása nagyon sok nehézséggel járt. A kormányzat regionális begyűjtőhelyeket áruraktárakat létesített (például Stockholmban, Söderköpingenben, Lödöse vagy Kalmar városában stb.), ahová a helyi közigazgatási tisztviselők a gabona, vaj, bőr, faggyú stb. járadékokat, sőt még a vasat és a rezet is beszolgáltatták. E termékeket fizetett alkalmazottak hozzáértő szakemberek értékesítették a kormányzat utasításainak megfelelően.<sup>22</sup>

Az elmondottakból egyértelműen megállapítható, hogy Svédországban a helyi közigazgatás reformja sokkal mélyebb és több mindenre kiterjedőbb volt, mint Dániában. A korona jóval nagyobb mértékben tudta igénybe venni az anyagi erőforrásokat, az I. Gusztáv utáni dinasztikus zavarok idején is. Tulajdonképpen ez a pénzügyi háttér tette lehetővé Svédország sikeres expanzióját a Baltikumban.

A modernizáció folyamata a jog- és az igazságszolgáltatásban is folytatódott. A jogszolgáltatás eredetileg helyi tartományi önkormányzatokban szerveződött. Vidéken a *Hardestinge*-k, a városokban a városi bíróságok jelentették az alsófokú igazságszolgáltatási fórumot, a másodfokú bíróságot a tartományi *Lands-tinge*-k alkották.

Ezt követően már csak a királyhoz, mint legfőbb bíróhoz fellebbezhetek. I. Gusztáv a kormánytanácsot ruházta fel a legfelső bíróság jogkörével. Utóda, XIV. Erik 1560-ban létrehozta az udvari bíróságot (*Höga nämnden*), melynek nem volt állandó székhelye. Vitás ügyekben, különösen politikai tartalmú konfliktusokban ez a bíróság mindig a király javára döntött. 1614-ben II. Gusztáv Adolf tovább folytatta a bíróságot (*Svea hovrätt*) hozott létre, mely többségében birtokos nemesekből állt, elnöke pedig a királyi jegyző volt. Később ehhez még a finn területek jogi ügyeinek intézésére 1623-ban Åbo-ban, a balti tartományok számára 1630-ban Dorpatban, 1635-ben pedig Gotlandon újabb udvari bíróságok létesültek. Mindegyik döntése ellen személyesen a királyhoz lehetett fellebbezni, aki viszont kikérte az országtanács állásfoglalását is. A legfelső bíróság

tehát – miként Dániában – itt is az országtanács volt. Összességében Svédországban megszilárdult jogviszonyok uralkodtak, teljes volt a jogbiztonság.<sup>23</sup>

Az uralkodó, a rendek és az irányító szervek által együttesen hozott politikai döntések szinte minden szinten általános gyakorlatnak számítottak. A Haredes és különösképpen a Landestinge-k nemcsak helyi és regionális öngazgatást és bíraskodást gyakoroltak, hanem közreműködtek az adók megszavazásában is. Legfelső szinten, ha az egész ország számára fontos döntéseket (például királyválasztás, detronizálás, reformáció bevezetése, külpolitikai ügyek, vagy a 16. század végétől az általános adómegszavazás) kellett meghozni az országos rendi gyűlést hívták össze. Az I. Gusztávot követő válságosabb időszakban a rendi gyűlés viszonylag gyakran összeült, így szerepe, jogköre és szervezeti felépítése egyaránt megszilárdult. Az egyháziakat, a nemeseket, a városokat és a parasztokat (a bányászokkal együtt) képviselő négy kamarára tagolódott. A rendi országgyűlés az állami egységet jelentette meg, ezt az érdeket képviselte és korlátozta azokat – a részek önálló államisága irányába mutató – különleges jogokat, amelyeket I. Gusztáv a fiaira a hercegségekre hagyott. A király és a királyság tisztelete különösen a nem nemesi rétegek körében volt rendkívül erős, s a reformációt követően az új egyház képviselőivel is tovább szélesedett. A polgárság és a parasztság számára csak az erős királyi hatalom nyújthatott védelmet a nemesi törekvések ellen, az utóbbiaknak a jobbágysors elkerülésére. A királyság intézményei tehát a dinasztia viszonylagos gyengesége ellenére sértetlenek maradtak. Az uralkodók előjogaival (vissza)élő főnemesség ellenében mindig támaszkodhattak a rendi gyűlésre. Ez annál is inkább fontos volt, mert a főnemesség jelentős hatalmi pozíciókkal rendelkezett az országtanácsban és a közigazgatásban. 1617-ben elkészült a korai svéd parlament működési rendjét és hatáskörét szabályozó rendtartás, mely – eltekintve az országgyűlés abszolútizmus kori szüneteltetésétől – egészen a 19. századig érvényben maradt.<sup>24</sup>

A rendek egyetértésével bevezetett reformáció (1527) tulajdonképpen inkább fiskális-pénzügyi okokra, mintsem teológiai-hitbéli motivációkra vezethető vissza. Mert közvetlenül a Lübeckkel vívott háború nagy kiadásai miatt – elsősorban az állam pénzügyeinek rendbetételét az egyházi javak szekularizálásával akarta megoldani. Jóllehet az új egyház feje maga az uralkodó lett, a hatalom az új hit, valamint a képzési-oktatási rendszer kiépítése iránt nem sok érdeklődést mutatott. A reformáció terjedése és intézményesülése Svédországban gyakorlatilag az államhatalomtól függetlenül fejlődött: 1536-ban egységes svéd egyházi rendtartást vezettek be, 1539-ben létrehozták az egyházvezetői szuperintendens tisztséget, 1540-ben elrendelték az ellenőrző látogatás, a vizitáció kötelezettségét, 1541-ben elkészült az első svéd bibliafordítás, 1571-ben új egyházi szabályzat született, 1593-ban pedig ismételten megerősítették az ágostai hitvallást.<sup>25</sup>

I. Gusztáv nagyon is gyakorlatias elképzelésének megfelelően az új egyház papjaira jelentős állami, közigazgatási feladatok hárultak, sokkal nagyobb mér-

tékekben kötődtek az államhatalomhoz, mint más országokban. Az egyházi anyakönyvekben nemcsak a népesség számszerű nyilvántartását vezették (ami az adóztatás szempontjából volt igen fontos), hanem a pontos társadalmi hovatartozást, vagyoni állapotot is regisztrálták. A svéd egyháznak az adóbehajtásban, valamint a katonatoborzó bizottságokban ugyancsak részt kellett vennie. Mindkettőben nagy hasznát vették a pontos egyházi nyilvántartásoknak. Svédországban különösen érvényes volt az, hogy a reformációt követően nagymértékben megnőtt és kiszélesedett az állam befolyása, ellenőrzése alattvalói felett. Az állami egyház kiépülésével az új, nem nemesi, királyhű „bürokrácia” is született.

I. Gusztáv az oktatással, képzéssel – mint említettük – különösképpen nem foglalkozott és nem is támogatta azt. A helyi képzésben részesült tisztségviselőit „sörvedelő, iszákos, durva és faragatlan fickóknak” tekintette, akik inkább alkalmasak „tuskónak vagy ekeszarvnak”, mint egy birodalom kormányzására.<sup>26</sup> A hazai oktatás és képzés helyett a király többre tartotta a külföldi oktatást, az erre vállalkozóknak még ösztöndíjat, pénzügyi támogatást is adott. Stockholmban létesített ugyan egy számadási-könyvelési ismereteket nyújtó szemináriumot, az uppsalai egyetemet azonban hagyta tönkremenni, leromlani. Érdeemi támogatást az egyetem XIV. Erik és III. János idején sem kapott, az 1581. évi teológiai vizsály pedig formálisan, jogilag is megszüntette az egyetemet. Csak 1593-ban alapították újjá. II. Gusztáv Adolf 1612-ben új kiváltságokat adományozott az egyetemnek, de csak az 1620-ban bevezetett átfogó képzési-oktatási reform hozott kézzelfogható javulást. A király 1624. évi adománya és a következő év privilégiumai már egyértelműen azt a központi törekvést jelezték, hogy az uppsalai egyetem elérje a korabeli európai színvonalat.<sup>27</sup>

A svéd gazdaság szerkezete sokrétűbb és összetettebb volt, mint a dán.<sup>28</sup> Már a középkortól az ország exporttermékei közé tartozott a réz és a vas. Ez utóbbit hosszú ideig félkész állapotban vitték ki, a 16. századtól azonban a vas további megmunkálására helyeződött a hangsúly. A rúdvas állapotú kiviteli termék előállítására a vízi energiával mozgatott vashámorok szélesebb körű elterjedésével vált lehetségessé. A svéd rúdvas tulajdonképpen már egyfajta acél volt, melynek igen magasra szökkent az ára a kora újkori Európa piacain. A korona érdekei – érthető módon – a vastermelés növelését és a feldolgozás javítását szorgalmazták. A bevételek gyarapítása szempontjából a vastermelést már I. Gusztáv jelentősen támogatta. Az állami áruraktárak és kereskedelmi udvarok 1539-től rendszeresen exportáltak vasat. Figyelemre méltó volt a salai ezüstbánya felfedezése (1510) is, ami további fontos bevételt hozott a kincstár számára. I. Gusztáv idején a svéd állam számottevő pénzügyi aktívumot könyvelhetett el. XIV. Erik erre a pénzügyi háttérre támaszkodva tudta hosszú ideig finanszírozni a hétéves északi háborút.<sup>29</sup>

A vashoz képest a réz sokáig alárendeltebb szerepet játszott a kivitelben, de 1570 körülől hirtelen ennek is megnőtt a fontossága. A növekvő európai rézárak és a javuló bányaművelési technika a réztermelés ugrásszerű emelkedését eredményezte (elsősorban Falun környékén). A rézkereskedelmet királyi monopóli-

ummá nyilvánították, de ezt a korai újkorban újra és újra meg kellett ismételni (1580–1589, 1618–1628 és 1636–1638 között). Ennek elsősorban az volt az oka, hogy az állami kereskedelmi társaságok szervezeti hiányosságokkal és korlátozott tőkeforrásokkal küszködtek, így a monopoljognak nem lehetett a gyakorlatban érvényt szerezni.<sup>30</sup> Ezért a korona, ha a kereskedelmi monopóliumot nem is tudta fenntartani, a rézexport vámbevételeit növelte. Svédország gazdasága a gazdag ásványkincsek révén a kora újkorban valójában már nem az agrárszférára alapozódott. A nyersanyagkivitel helyett azonban az állam tudatosan az ásványkincsek feldolgozását és félkész- vagy késztermékként történő forgalmazását pártfogolta. A 17. században Svédország már jelentős fegyvergyártó iparral rendelkezett. Katonai sikereinek többek között ez volt a háttere és feltétele.

Az ipari és kereskedelmi tevékenység kiszélesedésével összefüggésben a 17. század elejétől a városi jogok egységesítésével és új városok alapításával a svéd kormányzat szisztematikus „urbanizációs” politikát folytatott.<sup>31</sup> A városlapítások a kereskedelmi és ipari tevékenység koncentrálását és a város-vidék közötti gazdasági munkamegosztást kívánták előmozdítani. Göteborg kereskedőváros (1605), vagy Falun bányaváros (1618) alapítása e politika sikerét mutatja.<sup>32</sup> Az egész országra érvényes egységes városi jog és rendtartás 1619-ben született meg – ugyanabban az évben, mint Dániában –, ha ekkor még nem is emelték törvényerőre, viszont a kormányzat várospolitikája számára mégis egyfajta irányelvet, vezérfonalat jelentett. A szabályzás megerősítette a város és vidék közötti munkamegosztást. Jogállásukat és jellegüket tekintve a svéd városok két nagy csoportra oszlottak: a nagy belső városokra, melyek nem rendelkeztek kereskedelmi jogosítvánnyal, és a kisebb (leginkább tengerparti), export-import engedéllyel rendelkező, nagy áruforgalmat közvetítő távolsági kereskedelemmel kisebb városokra. A belső városok termékei tehát csak az utóbbi városokon keresztül juthattak el az európai piacokra. Bevételi lehetőségeik így korlátozottak maradtak. Egy hierarchikus városrendszeren belül az egyes városok rangjának és szerepének kijelölése nemcsak az állam befolyását erősítette, hanem az urbanizációt célzó politikát is.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Svédországban igen nagy léptékkel haladt a korai modern állam megteremtése és kifejlesztése. Jóllehet dinasztikus stabilitásról csak I. Gusztáv és II. Gusztáv Adolf korában beszélhetünk, az állam súlya és hatalma mégis jelentősen erősödött. A központi és a helyi igazgatás magas színvonalúvá, jól szervezetté és hatékonyvá vált. Létrejött az egységes jogrendszer. A rendi gyűlés politikai szerepe ugyan megerősödött, de alapjában a központi hatalom, a korona szerepét és súlyát erősítette. A reformáció következtében kiszélesedett az állam ellenőrző szerepe és befolyása az alattvalók felett. Ez egyúttal anyagi-pénzügyi előnyökkel is járt. Az oktatás-képzésben azonban érdemi változást nem eredményezett, sőt – a régi katolikus iskolák felszámolása miatt – inkább károkat okozott, mert újakat nem hoztak létre. A svéd gazdaság a nem agrár jellegű ágazatokban jelentős növekedést ért el. E



változások együttesen jó strukturális alapot teremtettek a külpolitikai ambíciókhoz, a hódító-katonai sikerekhez.

### *Mecklenburg*

Míg Európában a korai modern államok adottságaik és lehetőségeik minél kedvezőbb kihasználására, ezek erősítésére törekedtek, Mecklenburg kora újkori története a sorozatos országmegosztásokkal jellemezhető. Ez abból a dinasztikus-öröklési szemléletből következett, hogy az uralkodó leszármazottai közül egyetlen sem szabad megrövidíteni vagy az öröklésből kizárni. Az állam politikai érdeke ezzel szemben éppen az lett volna, hogy megszűnjön a dinasztikus érdekű területi széttagolódás és az elsőszülött fiú örökölje a trónt a felosztatlan országgal együtt. Már nagyon régóta tudták azt, hogy hatalmi-politikai szempontból milyen káros egy-egy ország vagy tartomány megosztása. Az 1356. évi német aranybulla például megtiltotta a választófejedelemségek megosztását és rögzítette a primogenitúra elvét. Ez azonban a birodalom többi világi fejedelemségére nem volt kötelező érvényű, legfeljebb csak egyfajta mintát jelenthetett. Tartós és „életképes” területi egység megteremtése nélkül azonban a modern állam létrehozása elképzelhetetlen volt.

II. Magnus herceg idején (1477–1503) Mecklenburgban még biztatónak tűnt a központi államhatalom létrehozása és megerősítése.<sup>33</sup> Fiai azonban 1520-ban családi szerződéssel megosztották az örökséget, ami az ország tartós meggyengülésének folyamatát indította el. III. Henrik (1503–1552) Schwerinben uralkodott, öccse V. Albert (1520–1547) eleinte ugyancsak itt, majd 1534-től Güstrowba helyezte át rezidenciáját. Ő a dán trón megszerzésére törekedve keveredett végül is vereséggel végződő és súlyos anyagi veszteségeket okozó háborúba (a már említett ún. „grófok háborúja”-ba) Dániával. Utóda, legidősebb fia, I. János Albert (1547–1576) nagybátyja, III. Henrik fiúörökös nélküli halálát (1552) követően megörökölte a schwerini országrészt is. A hercegség így ismét egy kézben egyesült. János Albert szándékai szerint – a primogenitúra bevezetésével – ennek így is kellett volna maradnia, de öccse, III. Ulrik (1555–1603) 1555-ben a wismari szerződésben elérte, hogy a hercegséget ismét megosszák. Újra két, egymással is rivalizáló önálló országrész jött létre: János Albert a Schwerin központú rész felett uralkodott, III. Ulrik pedig Güstrowban. János Albert halálát követően kiskorú gyermekei gyámjaként Ulrik szerezte meg a schwerini országrészt, de mivel fiú utóda nem volt, a schwerini ág uralma alá került Güstrow is. Schwerin trónjára nagykorúsága elérésekor I. János Albert fia, V. János került (1576–1592), aki igen korán, 34 évesen halt meg. Két kiskorú fiút hagyott maga után: I. Adolf Frigyest és II. János Albertet. Amikor felnőttek, ismét kitört az örökségi viszály, ami 1621-ben újra Mecklenburg schwerini és güstrowi részekre osztásához vezetett. A harmincéves háborút követően a széttagolódás tovább folytatódott: az 1701. évi hamburgi szerződésben például

Mecklenburgot schwerini és strelitzi országrészekre osztották. A dinasztia tehát egyfajta középkori szemléletet képviselt, miszerint az örökség családi alapon megosztható. Az egységes állam elvét a mecklenburgi fejedelmek egészen a 18. századig figyelmen kívül hagyták, s ez az ország és az állam tartós meggyengüléséhez vezetett, szűkítette külpolitikai mozgásterét, korlátozta a belpolitika lehetőségeit. A szomszédos monarchiákkal, Svédországgal vagy Dániával összehasonlítva éppen az állami egység hiánya volt az egyik legfőbb különbség, a kora újkori Mecklenburgban a trónutódlás mindig is vitatott kérdés maradt.

A korai modern közigazgatás létrehozására tett kísérlet során Mecklenburgban a Közép-Európában és Skandináviában bevált mintákat igyekeztek követni.<sup>34</sup> A késő középkorban a legfelső bíróság hatáskörét az udvari bíróság gyakorolta, a legfontosabb közigazgatási hivatal az udvari tanács és a kancellária volt, az állami pénzügyeket pedig a kincstár irányította. A kora újkori fejlődés itt is a közigazgatás bizonyos értelemben vett szakszerszerűsítéséhez és differenciálódásához vezetett, jóllehet ez korántsem volt olyan mélyreható és széles körű, mint Svédországban vagy Dániában. A régi udvari tisztségviselők, az udvarmester, marsall, kancellár, akik az udvartartásért, a katonai ügyekért és az adminisztrációért feleltek, alkották eredetileg a fejedelem tanácsadó testületének magját. E testület a főnemesség bevonásával udvari tanácsná bővült. Már a 15. század végén megjelentek azonban a jogászai képzettségű, tanult – gyakran éppen a rostocki egyetemről kikerülő – polgári tanácsosok, akik fokozatosan kiszorították a nemesi tanácsosokat. A polgári tanácsosoknak általában rendszeresen, minden nap meg kellett jelenniük az udvarban az ún. „napi” (vagy „lényegi”) tanács ülésein. Ez alapján különbözött a származási alapon összetevődő konkrét kötelezettségek és fizetés nélküli nemesi tanácstól. Az „országtanácsosnak” is nevezett polgári hivatalnokok tulajdonképpen a városok képviselőivé váltak a fejedelem környezetében, illetve közvetítettek a herceg és a rendi gyűlés között.

A fejedelem mellett az államhatalmat az udvari tanács és a kancellária testesítette meg. A politikai és közigazgatási irányítás mellett – az udvari bírósággal párhuzamosan (vagy éppen azzal rivalizálva) – legfőbb bírói hatáskört is gyakoroltak. A kincstár szervezete viszont messze elmaradt ezekétől. Mecklenburgban a központi hivatalok igen nagy önállóságot élveztek. Ez nem utolsósorban az 1520. évi országmegosztással függött össze, amikor mindkét hercegnek (III. Henriknek és V. Albertnek) átmenetileg közös kancelláriával kellett beérnie, ami növelte kiszélesítette a hivatal mozgásterét, de ez a helyzet sokáig nem volt tartható. Schwerinben és Güstrowban hamarosan két új közigazgatási központ jött létre, melyeket csak III. Ulrik kiskorúsága idején egyesítettek újra. 1504-ben egész Mecklenburgra érvényes udvari rendtartást vezettek be. Ebben meghatározták az udvari tanács feladatait és hatáskörét. 1569-ben a schwerini, 1573-ban pedig a güstrowi kancellária feladatkörét szabályozták. Ezt követően fokozatosan szétvált az országrészek közigazgatása és igazságszolgáltatása, párhuzamos (de nem teljesen azonos) intézmények jöttek létre.

Güstrowban – a későbbi államtitkárok előfutáiraiként – négy titkár gyakorolta a legfelső igazgatási hatalmat: kettő az igazságszolgáltatásért és jogi ügyekért felelt, egy a közigazgatással kapcsolatos kérdéseket intézte, a negyedik pedig az elszámolásokat és pénzügyeket irányította. 1612-ben Schwerinben két kancelláriát hoztak létre: a jogi kancellária az igazságszolgáltatás, a kamarai kancellária pedig a közigazgatás feladatait látta el.

1628 és 1631 között Mecklenburg Wallenstein zsoldosvezér birtokába került, aki a hatékony közigazgatás megteremtésére reformokat vezetett be és létrehozta a titkos tanácsot, mely főleg a kül- és katonapolitikai ügyeket intézte.<sup>35</sup> A személyes fejedelmi hatalomnak ezt az intézményét a mecklenburgi hercegek a harmincéves háború után is megtartották. A legfontosabb – külügyi, hadügyi, pénzügyi – kérdésekben a fejedelmek személyesen döntöttek, de a döntések előkészítésében különböző hivatalnokok (írnokok, titkárok, tanácsosok stb.) is részt vettek. Ezt a típusú döntéshozatali mechanizmust 1554-ben vezették be Mecklenburgban.<sup>36</sup>

Az ún. „fejedelmi kamara” nem volt azonos a gyakran ugyancsak kamarának nevezett kincstárral, mely a pénzügyekért felelt. A hercegség pénzügyeiért már 1493-ban a kincstartó intézte. A 16. század elején ezt a feladatot kamarai vagy kincstári írnokok látták el, majd 1535-től a kincstármester, aki az egész pénzügyigazgatást irányította és 1546-tól javadalmazásban is részesült, de hivatala sokáig a kancellária árnyékában maradt. Jóllehet a mecklenburgi pénzügytörténet kutatása még igen sok kérdéssel adó, az mégis megállapítható, hogy a részhercegségek kincstartói hivatalai fontosságukat és hatékonyságukat illetően messze elmaradtak a koppenhágai vagy stockholmi mögött.

A helyi igazgatásban is hasonló tendencia érvényesült. A Mecklenburgban szintén meglévő várnagyi körzetek, az államigazgatás alsóbb szervei és a különböző hivatalok tisztségviselőinek a lehető legnagyobb bevételt kellett elérniük.<sup>37</sup> A várnagyoknak és a vámhivatalnokoknak hasonló feladatuk volt a városokban is. Pénzügyi szükséghelyzetben, pl. háború idején időről-időre hiteleket is felvettek. A hitelezők a nyújtott kamatos kölcsönök biztonsága fejében időlegesen a helyi igazgatási irányításba is bekerültek. A fejedelmi birtokok, a domíniumok és ezáltal az állam jövedelmi bázisai is folyamatosan zsugorodtak, mivel ezeket a közvetlen pénzügyi szükségletek fedezésére használták fel.

A korai modern államok egyik fő jellegzetessége, az uralkodói hatalom kiterjesztése csak akkor volt megvalósítható, ha az uralkodók a domíniumokat nem idegenítették el, hanem megtartották, illetve növelték. A már említett II. Magnus herceg az adósságok kifizetésével az elzálogosított hivatalok és várnagyi körzetek visszaszerzésére törekedett. Utódai újabb eladósodása azonban a domíniumok elidegenítésére vezetett. A Dániában és különösen Svédországban nagyon következetes helyi igazgatási reformoknak a 16. és 17. századi Mecklenburgban még nyoma sem volt. Ellenkezőleg, a számvevő székek 17. század eleji adatai Schwerinben és Güstrowban a bevételi forrásoknál az elzálogosított

vagy bérbeadott hivatalok dominanciáját bizonyítják. A hitelezők mindenekelőtt a nemesség köréből kerültek ki, akik a zálogbirtokokból magánföldesúri birtokokat hoztak létre.<sup>38</sup> Ezekből alakultak ki a mecklenburgi lovagi kerületek, melyek nemcsak a domíniumok területét szűkítették, hanem az államhatalom érvényesülését is korlátozták. A nemesi birtokok lassan állammá fejlődtek az államban és ezekre alapozódtak azok a lovagi intézmények, hivatalok, melyekből az állami jelenlét gyakorlatilag teljesen eltűnt. A jövedelem növelésére bérbe adott vagy átengedett hivatalok azonban nem hozták a kincstár számára remélt bevételeket. A még közel sem teljes kutatási eredmények ezt mutatják.

A belső béke, az igazgatási és jogi intézmények, az igazságszolgáltatás megteremtése az uralkodó hercegek feladata volt. Ők képviselték tartományukban a legfelsőbb jogi fórumot és hatalmat, amelyre azonban a Német-római Birodalom meglévő keretei között a császár maga is igényt tartott. Az igazságszolgáltatásra alakult(ak) 1500 körül a hercegek vezette udvari bíróság(ok) a lovagi tartományi tanácsból és képzett jogtudósokból.<sup>39</sup> Évenként kétszer tartott törvénynapot, váltakozó sorrendben Schwerinben, Wismarban és Büstrowban. Tevékenységét 1513 és 1558 között fokozatosan szabályozták, tárgyalásairól 1558-tól jegyzőkönyvet vezettek, az ítélelhozatalnál az élő hagyományos szokásjogot, a római jogot és a császári törvényeket vették alapul. A tartományok udvari bíróságainak 1568-as reformjával az eljárás rendjét a birodalmi kamarai bíróságokéhoz igazították és ezután már évenként négyszer tartottak békéltető és törvénykező üléseket, olykor hivatalos ünnepi üléseket is, ahogy pl. 1622-ben Sternbergben, 1667-ben Parchimban és 1708-ban Güstrowban. Az udvari bíróság maradt a 19. századig Mecklenburg legfelső bírósági fóruma. A bíróságok működését azonban korlátozták a hercegek vitái a területi kérdésekről és a kancelláriákkal folyó hatásköri viták is. Ezek a körülmények rontották hitelét és tekintélyét. I. Adolf Frigyes herceg 1618-ban az udvari bíróságokat elsősorban az általuk alkalmazott római jog miatt bírálta: „Ezt a jogot Németország Istentől a szigorú igazságszolgáltatás érdekében kapta..., de éppen ezen jog miatt igen sok német elveszítette őszinteségét, emberi tisztességét.”<sup>40</sup> Megállapítása túlzott, mivel a római jogon alapuló bíróságok Mecklenburgban is jogbiztonságot teremtettek.

Az alattvalók politikai érdekérvényesítési keretét Mecklenburgban is a rendi gyűlés alkotta, mely a hercegi hatalom gyengesége következtében különösen erőssé és befolyásossá fejlődött. A nemesség, a papság és a városok képviselőinek első általános rendi gyűlése 1483-ban ült össze, a két jelentős kikötőváros, Rostock és Wismar sajátos helyzettel rendelkezett. A városok kivételesen nagy hatalma az 1523-as híres uniónak<sup>41</sup> köszönhető, amely eredetileg azért tömörítette a városokat, hogy megakadályozzák, vagy amennyire lehetséges, korlátozzák a hercegek 1520-ban tervezett ország-felosztását, a tartományokat érintő területi változtatásait. A rendi gyűlés is ismételten állást foglalt az állami egység lehető legnagyobb kereteinek megtartása mellett, amikor újból felmerült Mecklenburg Schwerin és Güstrow közötti felosztása. Bár tudomásul vette a javak és

jövedelmek megosztását, mégis a rendi gyűlés érdeme, hogy a lutheránus egyház Rostock egyetemével együtt megőrizte egységét. A hercegek és családjaik törekvéseivel szemben ekkor az egység fenntartásához ragaszkodó rendek az országos érdeket, a modern állam eszményét képviselték. A vallási kérdésben is fontos lépést tett a rendi gyűlés, amikor 1549-ben elutasította az ideiglenes állapotot és a vonakodó hercegeket a reformáció elfogadására készítette. Még jelentősebb lépés volt a korszerű állam megteremtésében, amikor 1555-ben és 1572-ben saját kezelésébe vette a hercegek által felhalmozott adósságokat. Ezt megelőzőleg ugyanis az állam súlyos pénzügyi válságba került, bankcsőd és fizetésképtelenség veszélye fenyegetett.

A mecklenburgi rendek képviselői a 16. és 17. században már kétségtelenül korszerű politikai öntudatot mutattak az állami egységet illetően, természetesen saját érdekeik figyelembe vételével. A tartományi gyűlésekben a nemesség dominált, mivel onnan a reformációt követően kiszorultak a papok. A városok sem tudták ezt ellensúlyozni, mert önállósodási törekvéseiket elnyomták, a nagyobb városok, Rostock és Wismar érdekei pedig inkább a nemességével estek egybe, semmint a kisebb városokéval. A parasztság itt nem volt képviselve a rendi gyűlésben. A nemesség a tartományi gyűlési szilárd pozícióit saját politikai, társadalmi, gazdasági érdekei érvényesítésére, földesúri hatalma és gazdasága kiépítésére használta fel. A tartományok állami egységéért tehát nagy árat kellett fizetni.

A rendek láthatóan olyan nemesi köztársaság és politikai intézményeinek megteremtésére törekedtek, amely törekvés magában foglalta a nemesség tartományi önállóságának szándékát is. A rendek helyileg lovagi hivatalok és mezővárosok szerint tagolódtak, melyeket – a későbbi országmegosztásoktól függetlenül – három kerület, Mecklenburg, Wenden és Stargard fogott össze; ezek a régi részhercegségekből nőttek ki. Minden kerületben tartományi marsall vezette a lovagságot, a kisebb városokat pedig egy jelentősebb város. Wenden számára ez Güstrow, Stargardnak Neubrandenburg, a mecklenburgi kerületnek pedig Parchim volt a vezetője. A kerületi beosztáson kívül esett Rostock és Wismar, melyek – utoljára 1648-ban – svéd városként nem tartoztak a tartományi rendszerbe, ahogyan a kolostorok sem.

A tartományi rendi gyűléseknek az 1523-as unió óta saját tanácskozási fórumuk volt, mely mindig lehetővé tette az aktív politikai érdekérvényesítést. A gyűlések helyének kiválasztásában a 16. században Sternberg élvezett előnyt, majd 1621 után váltakozva Sternberg és Malchin. A rendi központi igazgatás elődjét a rendi gyűlés 1523-tól működő, összesen 12 nemesből, két papból és kerületenként 4–4 városi küldöttyből összetevődő állandó bizottsága, valamint a pénzügyek intézésére létrehozott tartományi pénztár jelentette. Az előbbi feladata a rendi jogok érvényesítése és a jogsérelmek orvoslásának elősegítése. Jelentős és tartós intézménnyé az 1620-ban Rostockban rendezett ünnepi ülés alkalmából alakított szűkebb bizottság vált, mely egyrészt a két tartomány, Schwerin és Güstrow vezető személyiségeiből, másrészt kerületenként a neme-

sek és a városok három-három, valamint Rostock egy képviselőjéből állt. Létrejöttek a rendek saját központi hivatalai, jogtanácsosaikkal és hivatalnokai-  
ival, melyek érvényesítették a rendi jogokat. A tartományi pénztár megalapítá-  
sával és a hercegek adósságainak kézbevitelével kivételes intézménnyel és  
lehetőségekkel rendelkeztek, melynek révén a rendi gyűlés által megszavazott  
adókat is beszédtek és azokat meghatározott célokra, adott esetben az adósságok  
kiegyenlítésére fordították. A pénztár később hitelintézménnyé is fejlődött, ahol  
pénzt is el lehetett helyezni, sőt a hercegeknek is nyújtottak jelentős kölcsönöket.  
A mecklenburgi rendek tehát jól működő helyi, regionális és központi szervezeti  
struktúrát építettek ki, mely a hercegek képviselte államhatalom riválisává vált.  
A hercegek mozgásteret – a dán és a svéd királyokétól eltérőleg – szűkebb keretek  
közé szorult. E struktúrában azonban továbbra is a nemesség hegemoniája  
érvényesült a városokkal és a parasztsággal szemben is.

A reformáció korai állami modernizációban betöltött jelentős szerepe Meck-  
lenburg példáján is igazolható. Kezdetben csak szórványosan jelent meg, később  
a nagyobb városokban, 1520-tól Rostockban és Wismarban, majd országszerte  
is elterjedt. Mindkét város tanácsa elfogadta az egyházi szabályzatot és azzal az  
egyházszervezet általánossá szélesült. A hercegek eltérően kezelték a vallási  
kérdést. III. Henrik elfogadta Luther tanait s az általa uralt Schwerinben 1535-  
ben megette az első vizitációt, két évvel később Parchimban létrehozta az első  
egyházvezetői (szuperintendensi) hivatal, majd 1540-ben Mecklenburgra is  
kiterjesztette az 1553-as brandenburg-nürnbergi egyházi rendtartást.<sup>42</sup> (A rend-  
tartást 1552-ben Wittenbergben is bemutatták, hogy maga Melancthon is véle-  
ményezze.) V. Albert viszont megtartotta régi hitét.

Az 1555-ös wismari egyezmény értelmében Mecklenburgban általánossá  
vált a lutheri vallás. Egyházvezetői feladatait egy konzisztórium segítségével a  
fejedelmek látták el. Rendszeressé váltak a vizitációk, melyek során megvizs-  
gálták a lelkészek képzettségét, alkalmasságát, a kolostorok feloszlásával  
megteremtették az új egyház működésének anyagi alapjait. Az egyházi előljá-  
róság rendtartásának megalkotásával, 1570-ben befejeződött a lutheri egyház  
szervezeti kiépülése. Rostock és Wismar megtarthatta saját korábbi szabályza-  
tát, Schwerin és Ratzeburg pedig önálló egyházi előljáróságot kapott. A kolos-  
torok felszámolásának 1552-ben kezdett folyamata az 1572-es rendelettel zárult;  
az olyan jelentősebbek, mint Dobbartin, Malchow és Ribnitz a nemesi száрма-  
zású leánygyermek nevelését kapták feladatul a rendektől, a többit viszont  
egyszerűen megszüntették. Az egyházi javak szekularizációjával létrejött pénz-  
ügyi nyereség mértékét egyébként a hiányzó kutatások miatt nem tudjuk pontos-  
sabban megbecsülni, de az alacsonyabb volt a skandináv államokéhoz képest,  
ahol a nemesség gyengébb befolyású volt. Összegezve: Dániához és Svédor-  
szághoz hasonlóan a lutheri reformáció és egyház Mecklenburgban is a korai  
állami modernizációt erősítette, mivel az állami összetartozás olyan kapocsa-  
ként működött, mely közvetlenebbé tette az alattvalók és az uralkodó hercegek  
közötti kapcsolatot. Ez az államegyház önálló politikai hatalmat azért sem

birtokolt, mert a papság mint önálló rend eltűnt a tartományi rendi gyűlésekből. Ezzel is a nemesség hatalmi túlsúlya erősödött.

Az új vallás és egyház nagy hatással volt – Mecklenburgban is – az életmódra a mindennapi magatartásra, szokásokra, valamint a nyelvi egységesülésre és általában a kultúrára is. Észak- és – a katolikus déli tartományoktól eltekintve – egész Németországban a lutheri egyházi utasításokban és szabályzatokban, továbbá az oktatásban és a hivatalokban is uralkodó észak-német terminológia és dialektus vált általánossá. A reformáció fejlesztette az oktatásügyet is. Az 1552. évi szabályzat előírta a gimnáziumok létrehozását és a rostocki egyetem felajánlott közreműködésével a részletes tantervet is.<sup>43</sup> Egymás után alapították a gimnáziumokat: 1552-ben Güstrowban, 1553-ban Schwerinben, 1564-ben Parchimban. A rostocki egyetem pedig – amely az idáig csak a várossal volt némi (függő) viszonyban – az 1563-as Formula Concordiae szerződés értelmében kapcsolatba került a tartományi rendi gyűléssel és a nemességgel is.<sup>44</sup> A nagyobb pénzügyi támogatás mellett nagymértékben emelték az egyetemi tanári kar létszámát is. Ennek köszönhető, hogy a rostocki már a 16. századra Észak-Európa legjelentősebb egyetemévé vált. Ekkor formálódott Mecklenburgban az az összehasonlításban is kiemelkedő színvonalú oktatási rendszer, amely azonban a harmincéves háború idején teljesen összeomlott.

Gazdaságilag Mecklenburg a korai újkorban is agrárország maradt. Ez nem volt akkor hátrányos, mivel a 16. században kezdődő és a 17. század elejéig tartó s az emelkedő árakban is megnyilvánuló európai agrárkonjunktúrában a mezőgazdaság jelentős jövedelmeket hozott. A hercegek rostocki és wismari befolyása jelentéktelen volt, ezért e városok agrárexportjából csak csekély pénzbevételezt szerezhettek. Inkább az Elba menti Dömitzben és Boizenburgban érvényesítették jövedelem fokozására irányuló törekvésüket a vámok emelésével. Az agrárkonjunktúra a 18. században a mezőgazdaság modernizációját ösztönözte, mely az északkeleti területeken az exportorientált nagybirtok kiépülését és általánossá válását eredményezte. Ez a parasztbérlők rovására történt, úgy, hogy jelentős mértékben emelték a bérleti díjakat, vagy arra kényszerítették a parasztokat, hogy mondjanak le földjükről. Az agrárszférának és agrártársadalomnak ez a gyakran erőszakosan kikényszerített változása szükségessé tette a nemesi birtokok új szabályozását. A megélhetésüket veszített parasztok számának növekedése az államnak is kárt okozott, mivel a gazdasági teljesítőképességüket elveszített rétegek kiestek az adózók és a katonáskodók köréből.<sup>45</sup> A földesúri birtok és hatalom növekedése kizárólag a nemességnek kedvezett. Az uralkodók e folyamat negatív társadalmi és politikai következményeinek megakadályozására, vagy legalábbis mérséklésére törekedtek. Ez leginkább Svédországban sikerült, ahol az újkorban a koronabirtokok parasztsága és a szabadparaszság önálló rendként képviseltette magát a rendi gyűlésben. A dán király – a legnagyobb birtokosként – is eredményesen védelmezte a koronabirtokok parasztjait az itt is terjedő nemesi birtokok ellenében. A földeket majd csak a 18. századi agrárreform során osztják fel ismét. Mecklenburgban azonban

a nemesi földbirtokok csaknem akadálytalanul terjedtek. A dinasztia gyengesége és nagymérvű eladósodása nem engedhette meg a parasztvédő politikát. Itt az állam az agrárkonjunktúrából származó előnyöket sem tudta kihasználni.

A nem agrárjellegű gazdasági tevékenység számára Mecklenburgban kedvezőtlenek voltak az előfeltételek. Némi ásványkincsek előfordultak ugyan egyes területeken (pl. Dömitz, Grabow, Hagenow, Neustadt/Glewe és Parchim településeknél), de ezeket nem lehetett hosszabb távon is nyereséggel kibányászni.<sup>46</sup> Mégis 1544-ben kohókat, kovács- és bádogosműhelyeket, valamint egy lőpor- és papírmalmot létesítettek. I. János Albert a műhelymunka javítására – korai merkantilistaként – 1570-ben a vasmegmunkálásban jártas mestereket hozatott Schmalkaldenből, és elsősorban fegyvereket, de tűzhelyeket és vassúlyokat is gyártottak. A nagy veszteségek miatt azonban 1585-ben az új uralkodó, III. Ulrik minden üzemet bezárattott. Egy évvel később a rézfeldolgozásra specializált újraindítás sem hozott eredményt. 1609-ben a güstrowi polgárok I. Frigyes Adolftól kapott kiváltsággal kohó- és kovácsüzemmel kísérleteztek. Sziléziából származó olvasztárokot és kovácsokat is alkalmaztak. Termékeik között legnagyobb arányban most is a fegyverek szerepeltek. Wallenstein Mecklenburgi tartózkodásakor éves támogatással igyekezett a fegyvergyártás kiszélesítésére, mert gazdaságossá ekkor sem vált. A harmincéves háború során végül is az összes műhely elpusztult.<sup>47</sup>

Az ipar elmaradottságának megfelelően a mecklenburgi városok is – Rostock és Wismar kikötővárosok kivételével – csak alárendelt szerepet játszhattak, azok is, amelyek a középkortól eredményes távolsági kereskedelmet folytattak s ennek a köszönhetően Hanza-városként nagy önállóságot élveztek. Számos kisebb város csak szűk környezetében volt helyi piaci központ. A korai modern állammá válás folyamatában az egymással folytonosan versengő Schwerin és Güstrow szerepe nőtt meg, főként az udvari és állami hivataloknak helyt adó központként. Mindkét város azonban hűségesen és engedelmesen alkalmazkodott a nemességhez, míg a kikötővárosok tartózkodóbbak voltak. A hercegeknek az a törekvése, hogy e városokat az államhatalomnak alárendeljék, csak Wismar esetében hozott gyors sikert, Rostockkal ez lassabban, csak a 16. század második felére volt eredményes.<sup>48</sup> Itt az egyetemről kötött 1563-as szerződés jelezte az alávetés kezdetét, melynek értelmében az eddig városi egyetem ügyeibe az állam is beleszólási jogot nyert. Az 1573-as és 1584-es örökösödési megállapodásokban viszont a hercegek már Rostockkal is elismertették Mecklenburg és saját felsőbbbségüket.

Mecklenburgról a következők összegezhetők. Az államhatalomban a dinasztia nem az egész ország érdekét képviselte – mint ez az állam meggyengülését eredményező előnytelen felosztásokból is kitűnik –, hanem saját családi céljait. Az államigazgatás azonban ettől függetlenül a differenciált és szakosodó hivatali apparátus irányába fejlődött. Teljesítőképesége azonban sem a dán, sem a svéd államét nem érte el, a pénzügyigazgatásban sem. A helyi igazgatás pedig különösen elmaradott volt.



Mecklenburgban is jellemzők az alkotmányos, törvényes viszonyok és az általános jogbiztonság. A hercegi igazgatással a rendi igazgatási struktúra rivalizált. A különböző politikai érdekek a kiváltságosok rendi gyűlésében jelentek meg. Ez nyilvánult meg az ország felosztását célzó uralkodói törekvések megakadályozásában csak úgy, mint a hercegség adósságainak átvállalásával a pénzügyi csőd elhárításában vagy a reformáció elfogadtatásában is. A rendi gyűlésben azonban a nemesség uralma erősödött más társadalmi rétegek, mindenekelőtt a parasztság rovására. Ebben is eltért Dániától, ahol a királyi érdek volt elsődleges, és Svédországtól, ahol a nemesség nem dominált, sőt a rendi hatalmi osztozkodásban a parasztság képviselői is részt vehettek.

A vallási kérdésekben Mecklenburg északi szomszédaihoz hasonló úton járt. Az államegyház létrehozásával és az egyházi javak szekularizációjával az állam pénzügyileg is megerősödött. A reformáció ugyanakkor közvetlenebb, személyes kapcsolatot teremtett a kormányzók és a kormányzottak között. A lelki gondozáson túl azonban közös nyelvet, kultúrát, viselkedési normákat is közvetített, ezáltal elősegítette az egyes államok, tartományok és a németseg nemzeti egységülését.

Dániához hasonlóan Mecklenburgban is a mezőgazdaság maradt elsődleges. Mindkét országban tettek ugyan kezdeményezéseket az ipar, főként a vasipar fejlesztésére, de ezek igen csekély eredménnyel jártak. Egyedül Svédország hasznosította jövedelmezőn ásványkincseit és itt a fémipar vezető helyet vívott ki magának. Dániában és Mecklenburgban más irányba indult a gazdaság fejlődése, mivel a 16–17. századi agrárkonjunktúra folytán az élelmiszerexport jelentős jövedelmeket hozott. Ezt a többletnyereséget azonban a két országban eltérő módon hasznosították; Dániában elsősorban az uralkodó és csak másodszorban a nemesség, Mecklenburgban viszont éppen fordítva. Mindhárom országban az önálló városokkal szemben összehangolt és eredményes integráló törekvés érvényesült. Svédországban számos új város alapításával közelítették Európa előrehaladottabb városiasodottságát.

Északi szomszédaival összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy Mecklenburg meglehetősen hátránnyal indult a korai modern állam kialakulásának útján. Az államhatalmat az egység helyett a dinasztia megosztási törekvései veszélyeztették. A fejedelmek és a rendek ismétlődő konfliktusa gátolta a működőképes és hatékony helyi közigazgatás kiépülését és a tartalékok mozgósítását. A dinasztia gyengesége a törvénykezésben is a politikai megosztottságnak kedvezett. A rendi gyűlés, melyben a nemesség volt meghatározó, magát az egész ország érdekképviselői szervének tekintette és létrehozta a hercegi hatalommal rivalizáló s a nemesi köztársaságra emlékeztető állami intézményeket. A nemesség dominanciája a gazdaság és a társadalom változásait érdekeinek megfelelően befolyásolta, természetesen a többi társadalmi réteg és az állami modernizáció rovására. Mindezek következtében a 17. századi Mecklenburgban hiányoztak a nemesi hatalommal szemben eséllyel fellépő társadalmi erők kialakulásának lényeges előfeltételei.

A három állam és pénzügyeinek kvalitatív minősítése ellenőrizhető és igazolható a kvantitatív vizsgálat révén. Mindmáig hitelesnek és érvényesnek tekinthető ugyanis Goldscheid értékelő megállapítása: „a költségvetés... az állam minden csalóka ideológiától teljesen lemeztelenített csontváza.”<sup>49</sup> Kiindulási pontként Svédország 1623-as és Dánia 1630-as nettó bevételeit vesszük,<sup>50</sup> ezt hasonlítjuk össze Mecklenburg-Schwerint 1623-as és Mecklenburg-Günstrow 1625-ös pénzügyi helyzetével.<sup>51</sup> Az 1. számú táblázat az éves nettó bevételek pénzben kifejezett értékét mutatja, a tényleges bevételekhez azonban természetesen egyéb, nem pénzben szedett jövedelmek is tartoznak. Svédország kedvezőbb lehetőségeire s azok jobb hasznosítására visszavezethető 1,2 millió birodalmi tallért kitevő bevételei, melyek kétszeresen múlják felül Dániáét.

1. táblázat  
Svédország (1623) és Dánia (1630) nettó bevételei

	Svédország		Dánia	
	birodalmi tallér	%	birodalmi tallér	%
domíniumok	566 412	45	231 184	37
városok	20 854	2	2 138	0
vámok	84 874	7	78 592	13
különadók	187 770	15	131 953	21
tengeri adók	—	—	183 119	29
koronabirtokok eladományozásából	69 425	5	—	—
részbányászati bevételek	291 245	23	—	—
a keleti-tengeri tartományokból	41 958	3	—	—
összes bevétel	1 262 538	100	626 986	100

A táblázat adataiból kitűnik, hogy Svédországban hét, Dániában öt forrásból származtak a bevételek. Mindkét országban a domíniumok, a különadók és a vámok adták a bevételek csaknem felét. Ezekből is kiemelkednek a várnagyok

és a hivatalnokok által igazgatott domíniumi jövedelmek. A rendkívüli különadó Svédországban 15, Dániában 20%-át adta az összbevételnek. Ebből arra következtethetünk, hogy épphogy csak elindult az átmenet a dominiális gazdálkodásról az adókra alapozott uralkodói gazdálkodásra. Dániában igen nagy, közel 30% a tengeri kereskedelemről származó bevétel. Svédországban ennek hiányában más forrásokról kellett gondoskodni: a kincstári jövedelem 23%-a itt a természeti kincsek feltárásából, mindenekelőtt a rézbányázatból eredt, s a baltikumi területszerzés, mely ugyan csak 3%-nyi bevételnövekedést jelentett ekkor, mégis jelzi a nagyhatalmi politika motivációját.

2. táblázat  
Mecklenburg pénzgazdálkodása

	Schwerin (1623)		Güstrow (1625)	
	birodalmi tallér	%	birodalmi tallér	%
domíniumok	18 485	27	34 820	36
városok	2 645	4	150	0
vámok	2 367	4	0	0
különadók	500	1	8 902	9
pénzverés	5 344	8	0	0
birtokeladás	4 494	6	1 466	2
hitelek	31 440	45	49 650	51
egyéb	3 191	5	1 586	2
összes bevétel	8 466	100	96 574	100
udvar, igazgatás	11 273	17	9 106	8
fogyasztás	10 478	15	7 329	7
kézműipar	1 254	2	2 522	2
vásárlások	15 539	24	14 727	13
hivatalok	0	0	5 078	5

pénzverés	1 068	2	0	0
hadsereg	19 466	29	9 007	8
hiteltörlesztés	5 740	8	29 943	27
kamatok	0	0	25 586	23
követelések	0	0	3 180	3
kamara	318	0	2 967	3
császárság költségeihez	278	0	191	0
egyebek	1 930	3	1 689	1
összes kiadás	67 344	100	111 325	100

A táblázat bizonyítja, hogy Mecklenburg pénzjövdelmi lehetőségei jóval korlátozottabbak voltak.<sup>52</sup> Az 1620-as évek közepén Schwerin közel 70 ezer, Güstrow pedig kb. 100 ezer birodalmi tallér bevétellel gazdálkodott. Ez az érték a dániaiak 30, a svédországinak pedig mindössze 15 százaléka. Első pillantásra Mecklenburg költségvetésének szerkezete hasonlít szomszédaiéhoz, azaz a domíniumok adják a bevételek legnagyobb, 30% körüli forrását, melyet a gabona és a gyapjú értékesítéséből teremtettek elő. A bérlet formájában gazdálkodó domíniumok után az udvar mindig konkrét összegeket kapott, de ezek sohasem hoztak olyan magas jövedelmet, mint a magánföldesúri birtokok. Ez részben a helyi közigazgatás Mecklenburgban jellemző erőtlenségéből fakadt. A városokból és a vámosokból származó kincstári jövedelmek Mecklenburg–Schwerinben mindössze 7 százalékot értek el, Güstrowban viszont teljesen jelentéktelenek. A túlnyomórészt Dömitzből származó vámbevételekről gyanítható, hogy a feltüntetett értéknél nagyobbak voltak.

A rendkívüli különadónak Schwerinben nincs jelentősége, Güstrowban is (1625-ben) csak 9 százalék. A vizsgált időszakban Mecklenburgra is jellemző a dominiális gazdálkodásból az adókra alapozott kincstári gazdálkodásra való átmenet. Az adóbevételek mind jelentősebbek, de nagy részük a rendi gyűlések pénztárába folyt be. Güstrowban ennek összege 10 év alatt – a rendi gyűlés 1621-ből származó „önkéntes adományok és földadó alázatos engedélyezése” révén<sup>53</sup> – 50 ezer birodalmi tallér volt. Az adó és egyéb bevételek csekély része folyt be az udvarhoz, s ennek is többségét a háborús felkészülésre fordították. A pénzverésből származó illeték és jövedelem Schwerinben a bevétel 8 százaléka, de nem derül ki, hogy ez ténylegesen a pénzverésből, vagy a pénzrontásból ered-e. Meglepően nagy aránnyal, Schwerinben 45 százalékkal, Güstrowban 51 százalékkal részesedik a bevételből a hitelfelvétel, melyet az udvar számára a

helybeli nemesség és a rendi gyűlés pénztára nyújtott. Hitelforrásul szolgált a kieli átrakodásból származó jövedelem is. A hitelek jelentőségére utal, hogy az egyébként szerény bevételeknek közel felét tették ki. Mindezek ellenére sem tekinthető Mecklenburg pénzügyi helyzete válságosnak. Bár Svédország és Dánia hitelvételei kisebbek, a hosszan tartó háborúk miatt azonban itt is növekednek. Az államok eladósodása a térségben a harmincéves háború folyamán általánossá vált.

A bevételek és a kiadások összevetésével az államháztartás egyensúlyi helyzete is vizsgálható. Schwerinben a kiadás a bevételek összege alatt maradt, Güstrowban viszont 15 ezer tallérral többet költöttek a bevételeknél. Az udvar és az igazgatás költségei, beleértve az apparátus fenntartását, a fogyasztást és a vásárlási kiadásokat, mindkét tartományban 38 ezer tallér körüli összegre nőttek. Százalékban kifejezve az összes kiadásnak ez 58, illetve 35 százaléka. Schwerinben a kiadások második legnagyobb tétele – 20 ezer tallérral és 30%-os részesedéssel – a katonai költségek. A kiadások 8%-át az adósságok törlesztésére fordították, azon belül az újabb kölcsönökre 1600 tallért, mely a könyvelés pontatlansága miatt nincs külön feltüntetve. Güstrowban viszont az összes kiadás fele a több mint 55 ezer tallér adósságtörlesztés. A 25 ezer tallérnyi kamatfizetés összegéből – évi 5 százalékos kamattal számolva – 500 ezer tallér adósságállományra következethetünk. A katonai kiadások 9000 tallérral 8 százalékot képviselnek. A többi kiadás elhanyagolható. Mindkét állam 1620-as évek körüli pénzügyi háztartásának szerkezete egyértelműen azt mutatja, hogy a megfogalmazott külpolitikai célok és katonai törekvések megfelelő pénzügyi fedezete hiányzott. A rendszeres bevételek csak az udvar és az igazgatási apparátus költségeit fedezték. Az adósságtörlesztés súlyosan megterhelte a kincstárt és korlátozta a hercegek mozgásterét. A kedvezőtlen gazdasági-pénzügyi háttér a politikai törekvéseket is akadályozta.

### *Összefoglalás*

Az összehasonlító elemzés adatait táblázatban is összegeztük. A korai állami modernizáció folyamatában mindhárom országnál megállapítható hátráltató tényezők: Dániában a politikai érdekérvényesítés gyengesége, Svédországban a dinasztikus viszonyok időnkénti labilitása, valamint a felsőbb oktatás fejlesztésének elmaradása, Mecklenburgban a közügyek alárendelése a dinasztikus és ország megosztó törekvéseknek, a helyi igazgatás elmaradottsága és ezzel kapcsolatos pénzügyi gondok állandósulása. A gazdasági szerkezet és az állami bevételek szempontjából, valamint ezzel összefüggésben a baltikumi pozícióért folyó küzdelemben a legkedvezőbb adottságokkal és megteremtett feltételekkel Svédország, legkedvezőtlenebbekkel Mecklenburg rendelkezett.

3. táblázat

Összehasonlítási szempontok	Svédország	Dánia	Mecklenburg
<i>államhatalom:</i>			
dinasztia	változékony	erős	gyenge
központi igazgatás	erős	erős	erős
helyi igazgatás	erős	erős	gyenge
<i>jog, alkotmányosság:</i>			
jogbiztonság	szilárd	szilárd	szilárd
politikai érdekérvényesítés	erős	gyenge	erős
<i>kultúra:</i>			
egyház	erős	erős	erős
oktatás	gyenge	erős	erős
<i>gazdaság</i>	agrár-ipari	agrár	agrár
<i>pénzügyek</i>	erős	erős	erős

A harmincéves háború végeredménye nemcsak a katonai-politikai tényezőknél múlt. Nagyobb jelentősége volt annak a körülménynek, hogy milyen eredményeket értek el a hadviselő hatalmak a korai modern állam kialakításában. Félreértett és téves viszont az a vélemény (Burckhardt), hogy a hosszú háború a modern állam kialakításáért is folyt. A modern államképzés folyamata ugyanis már a 16. században megkezdődött. Ahol ez előrehaladt, azok az államok az európai hatalmi rendszerben vezető pozíciókat szereztek, bár ez sem bizonyult meghatározónak, mert a háború után egy szomszédos déli állam, a strukturálisan elmaradottabb Brandenburg lépett a nagyhatalommá válás útjára. Ez azonban újabb vizsgálódást igényel.

Fordította: Pallai László – Pósnán László

## JEGYZETEK

1. V.ö. *Hans-Ulrich Wehler*: Deutsche Gesellschaftsgeschichte. 1. kötet München 1987, 54.
2. *Johannes Burckhardt*: Der Dreißigjährige Krieg. Frankfurt am Main 1992, 26.
3. Máig elfogadható megközelítést nyújt *Gerhard Oestreich*: Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Berlin 1969. Uő.: Strukturprobleme der frühen Neuzeit. Ausgewählte Aufsätze. Szerk.: Brigitta Oestreich. Berlin 1980.
4. *Hand-Ulrich Wehler*: Modernisierungstheorie und Geschichte. Göttingen 1975. *Stein Rokkan*: Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe, in: The Formation of National States in Western Europe, Szerk.: Charles Tilly, Princeton 1975, 562–600. Stein Rokkan modelljét jelen tanulmányunkban is felhasználtuk.
5. *Wilhelm Karl Prinz von Isenburg*: Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten. 2. kötet Die außerdeutschen Staaten. Szerk.: Frank Baron Freytag von Loringhoven. Marburg 1965, 72. sz. táblázat.
6. Christian 4 og Europa. ... Christian IV's Verden. Szerk.: Svend Ellehøj. Kopenhagen 1988.
7. Den danske Centraladministration. Szerk.: v. Aage Sachs. Kopenhagen 1921. *Pau J. Jørgensen*: Dansk Retshistorie. 6. kiadás Kopenhagen 1974. *Frank Jørgensen, Morten Westrup*: Dansk centraladministration i tiden indtil 1848. Kopenhagen 1982.
8. *Jens Engberg*: Dansk finanshistorie i 1640'erne. Århus 1972. *Astrid Friis*: Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III's Regeringstid, in: Historisk Tidsskrift, Række 10, kötet 6, 1942–44, 1–140. *Kersten Krüger*: Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588–1628. Marburg 1970.
9. A dán „len” kifejezést „hivatalnok”, a „lensmand”-ot, „hivatalnoknak” fordítottuk.
10. *Kristian Erslev*: Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede. Studier over Statsomvæltningen i 1536 og dens Følger for Kongemagt og Adelsvælde. Kopenhagen 1879. *Harald Jørgensen*: Lokaladministrationen i Danmark. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970. Kopenhagen 1985. *Kersten Krüger*: Die Staatsfinanzen Dänemarks und Schwedens im 16. Jahrhundert – ein Strukturvergleich, in: Zeitschrift für Historische Forschung 15 (1988), 129–150.
11. *Erling Ladewig Petersen*: Rigsråd og adelsopposition 1588: En solcialhistorisk studie, in: Rigsråd, adel og administration 1570–1648. Szerk.: v. Knud J.V. Jespersen. Odense 1980, 123–168.
12. *Pau J. Jørgensen*: Dansk Retshistorie. i.m. 79–86. 514–532.
13. *Torkel Halvorsson Aschehoug*: Statsforfatningen i Norge og Danmark indtil 1814. Christiania 1866. Egy újabb teljes kiadása még hiányzik. *Edvard Kleberg*: De danska ständermötena intill Kristian IV: s död. Göteborg 1917. A probléma egy részletét világtítja meg. *Leon Jespersen*: Landkommisærinstitutionen i Christian IV's tid, in: Historisk tidsskrift 81 (1981), 69–100. Lásd még: *Kersten Krüger*: Die ständischen Verfassungen in Skandinavien in der frühen Neuzeit. Modelle einer europäischen Typologie, in: Zeitschrift für Historische Forschung 10 (1983), 129–148.

14. Leif Grane und Kai Hørby Szerk.: Die dänische Reformation vor ihrem internationalen Hintergrund. Göttingen 1990.
15. *Anne Kathrin Brinker*: Armenfürsorge als Sozialpolitik im frühmodernen dänischen Staat. Hamburg 1994.
16. Christian IV og Europa. Den 19. Europaudstilling Danmark 1988. Kopenhagen 1988. Christian IV's verden. Szerk.: v. Svend Ellehøj. Kopenhagen 1988.
17. *Katrin Grunwaldt*: Städte und Saat in Skandinavien im 17. Jahrhundert. Magisterarbeit, Universität Hamburg, Fachbereich Geschichtswissenschaft 1995. *Evi Jung-Köhler*: Ungebautes Imperium – Dänemarks und Schwedens Traum vom Ostseereich, in: Klar und lichtvoll wie eine Regel. Planstädte der Neuzeit vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Karlsruhe 1990, 169–179. *Kersten Krüger*: Urbanisierung in Skandinavien im 17. Jahrhundert, in: Recht und Alltag im Hanseraum. Gerhard Theuerkauf zum 60. Geburtstag. Lüneburg 1993, 301–319.
18. *Aksel E. Christensen*: Industriens Historie i Danmark. 1. kötet Tiden indtil c. 1730. Kopenhagen 1943. Az új kiadása 1975-ben.
19. *Axel Nielsen*: Dänische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1930. Kay Larsen: De dansk-ostindiske Koloniers Historie. 1. kötet Trankebar. Kopenhagen 1907.
20. *Sten Carlsson* und *Jerker Rosén*: Svensk historia I. Tiden före 1718. Stockholm 1962, 410 *Wilhelm Karl Prinz von Isenburg*: Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten. 2. kötet. Die außerdeutschen Staaten. Szerk. v. Frank Baron Freytag von Loringhoven. Marburg 1965, 79. táblázata.
21. *Carlsson* und *Rosén* i.m. 490–493. *Nils Herlitz*: Grundzüge der schwedischen Verfassungsgeschichte. Rostock 1939.
22. *Brigitta Odén*: Rikets uppboörd och utgift. Statfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet. Lund 1955. Uő.: Kronohandel och finanspolitik 1560–1595. Lund 1966. *Ingrid Hammarström*: Finansförvaltning och varuhandel 1504–1540. Studier i de yngre Sturarnas och Gustav Vasas statshushållning. Uppsala 1956. *Fredrik Lagerroth*: Statsreglering och finansförvaltning i Sverige till och med frihetstidens ingång. Malmö 1928.
23. *Carlsson* und *Rosén*, i.m. 456–458, 493.
24. Sveriges Riksdag. Historisk och statsvetenskaplig framställning. Förra avdelningen. 1–7. kötet Stockholm 1931–35; insbesondere: 2. kötet. Tor Berg: Riksdagens uppkomst och utveckling under den äldre Vasatiden 1521–1592, 1935. 3. kötet: Nils Ahnlund: Ständsriksdagens utdanning 1592–1672, 1933. *Kersten Krüger*: Die Ständischen Verfassungen in Skandinavien in der frühen Neuzeit, in: Zeitschrift für Historische Forschung 10 (1983), 129–148.
25. A reformáció svédországi történetének modern feldolgozása még hiányzik. Svensky Kyrkans historia. 3. kötet. Hj. Homquist: Reformationstidevarvet. Stockholm 1933. *Carlsson* und *Rosén* i.m. 399–403, 476.
26. *Carlsson* und *Rosén* i.m. 412.
27. *Sten Lindroth*: A history of Uppsala University 1477–1977. Uppsala 1976. Még mindig mérvadó: *Claes Annerstedt*: Uppsala universitets historia. Första delen 1477–1654. Uppsala 1877.
28. *Eli F. Heckscher*: Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. 1. kötet Före frihetstiden. Stockholm 1935.
29. *Brigitta Odén*: Kronohandel och finanspolitik 1560–1595. Lund 1966, 62–65.



30. Uő. Kopparhandel och statsmonopol. Studier i svensk handelshistoria under senare 1500-talet. Stockholm 1960. *Georg Wittrock*: Svenska handelskompaniet och kopparhandel under Gustav II. Adolf. Uppsala und Stockholm 1919.
31. *Gerhard Eimer*: Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1600–1715. Stockholm 1961.
32. *Helge Almqvist*: Göteborg historia. Grundläggningen och de första hundra åren. 1. kötet: 1617–1680. Göteborg 1929. *Karl-Gustav Hildebrand*: Falu stads historia 1641–1687. Falun 1946.
33. *Wilhelm Karl Prinz von Isenburg*: Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten. 1. kötet: Die deutschen Staaten. Szerk.: v. Frank Baron Freytag von Loringhoven. Marburg 1965, Tafel 121 und 122 Mecklenburghoz átaláiban: *Hans Witte*: Mecklenburgische Geschichte. 2. kötet Von der Reformation bis zum Landesgrundgesetzlichen Erbvergleich. Wismar 1913. *Otto Vitense*: Geschichte von Mecklenburg. Gotha 1920, Neudruck Augsburg 1992. Jó áttekintést nyújt: *Gerhard Heitz* und *Henning Rischer*: Geschichte in Daten. Mecklenburg-Vorpommern. München 1995.
34. *Manfred Hamann*: Das staatliche Werden Mecklenburg. Köln und Graz 1962. *Thomas Klein*: Mecklenburg, in: Deutsche Verwaltungsgeschichte. 1. kötet: Vom Spätmittelalter bis zum Ende des Reiches. Stuttgart 1983, 782–803.
35. *Otto Grotefend*: Mecklenburg unter Wallenstein und die Wiedereroberung des Landes durch die Herzöge, in: Jahrbücher des Vereins für mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde 66 (1901), 227–282. *Steffen Stuth*: Staatsmodernisierung in Mecklenburg unter Wallenstein. Magisterarbeit Universität Rostock, Fachbereich Geschichtswissenschaften, 1994.
36. *Manfred Hamann* i.m. 78. o.
37. Az újabb kutatások még hiányoznak. Példaként megemlíthető. *Rudolf Ihde*: Amt Schwerin. Geschichte seiner Steuern, Abgaben und Verwaltung bis 1655. Phil. Diss. Rostock 1910, Schwerin 1912.
38. *Gerhard Heitz*: Zur Diskussion über Gutswirtschaft und Bauernlegen in Mecklenburg, in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 5 (1957) 278–296. *Hartmut Harnisch*: Probleme einer Periodisierung und regionalen Typisierung der Gutsherrschaft im mitteleuropäischen Raum, in: Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus 10 (1986), 189–240.
39. *Thomas Klein*, i.m. 786–788.
40. *Adolf Friedrich I.* Discours de present l'estat de Mechelbourg, des desordres en c'este estat et des remedimens. 1618. Közli: *G.C. Friedrich Lisch*: Ueber Wallensteins Regierungsform in Mecklenburg, in: Jahrbücher des Vereins für mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde (36) 1871, 5–8, itt 6.
41. *Uwe Heck* und *Gerhard Heitz*: Die Union der Stände von 1523. Ereignis und Folgen, in: Ein Jahrtausend Mecklenburg und Vorpommern. Rostock 1995, 134–142 A további irodalom ott található.
42. *Karl Schmaltz*: Kirchengeschichte Mecklenburgs. 2. kötet. Reformation und Gegenreformation. Schwerin 1936. *Emil Sehling*: Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. 5. kötet. Leipzig 1913, 127–219. *Johannes Schildhauer*: Soziale, politische und religiöse Auseinandersetzungen in den Hansestädten Stralsund, Rostock und Wismar im 16. Jahrhundert. Weimar 1959. *Sabine Pettke*: J. Slüter – eine Reise in die Reformationszeit, in: Studienhefte

- zur mecklenburischen Kirchengeschichte 1 (1991). *Friedrich Techen*: Geschichte der Seestadt Wismar. Wismar 1929.
43. Sehling, 214–217.
  44. Die Fünfhundertjahrfeier der Universität Rostock. 1419–1919. Rostock 1920. Geschichte der Universität Rostock 1419–1969. Festschrift zur Fünfhundertfünfzig-Jahr-Feier der Universität. 1. kötet. Die Universität 1419–1945. Berlin 1969. Mögen viele Lehrmeinungen um die eine Wahrheit ringen – 575 Jahre Universität Rostock. Rostock 1994. Universität und Stadt. Szerk.: Peter Jakobowski und Ernst Münch. Rostock 1995.
  45. Lásd a 38. jegyzetet.
  46. *C.G. Friedrich Lisch*: Geschichte der Eisengewinnung in Mecklenburg aus inländischem Rasenerz, in: Jahrbücher des Vereins für mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde 7 (1842), 52–153.
  47. *C.G.F. Lisch* utóbbi i.m. 66.
  48. Helge bei der Wieden: Rostock zwischen Abhängigkeit und Reichsunmittelbarkeit, in: Pommern und Mecklenburg. Beiträge zur mittelalterlichen Städtegeschichte, szerk.: Roderich Schmidt. Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Pommern: Reihe 5, Forschungen zur Pommerschen Geschichte 19. Köln und Wien 1981. *Karl Friedrich Olechnowitz*: Rostock von der Stadtrechtsbestätigung im Jahre 1218 bis zur bürgerlich-demokratischen Revolution von 1848/49. Beiträge zur Geschichte der Stadt Rostock. Aus Anlaß der 750-Jahr-Feier, szerk.: v. G. Heitz. Rostock 1968.
  49. *Rudolf Goldscheid*: Staatssozialismus oder Staatskapitalismus, in: Rudolf Goldscheid, Joseph Schumpeter, Die Finanzkrise des Steuerstaats. Beiträge zur politischen Ökonomie der Staatsfinanzen, szerk.: v. Rudolf Hickel. Frankfurt am Main 1976, 188.
  50. *Kersten Krüger*: Die Staatsfinanzen Dänemarks und Schwedens im 16. Jahrhundert – ein Strukturvergleich, in: Zeitschrift für Historische Forschung 15 (1988), 129–150, itt 130.
  51. Mecklenburgisches Landeshauptarchiv Schwerin, Renterei, Schweriner Register Nr. 60–69; Güstrower Register Nr. 127.
  52. Mecklenburg–Schwerin 1623-as bevételi és kiadási összegei a 31 különböző részadatból lett összeállítva.
  53. Mecklenburgisches Landeshauptarchiv Schwerin, Landtag (Güstrow), Vol. 4, Nr. 12; Landtag (Schwerin), Vol. 6, Nr. 11.

**Kersten Krüger:**

**SCANDINAVIA AND MECKLENBURG IN  
THE EARLY MODERN AGE**

The study compares the domestic developments of and structural differences between Scandinavia and Mecklenburg, which played an all-important part in shaping and executing foreign policy in the region. By looking at the power of the state, the legal system, culture and the economy, the author traces the various changes in state and society in Denmark (which controlled Norway), Sweden (which controlled Finland) and the Principality of Mecklenburg. First he argues that although modernization came to an early halt in Denmark, due to successful centralization the country became a leading North European power by the early modern age. The author then points out that Sweden proved to be even more successful than Denmark, partly because of spectacular economic growth based upon mining, industry and trade. Sweden thus became one of the leading European powers by the 17th century. The author concludes by stating that Mecklenburg, in contrast with Denmark and Sweden, failed to realize its goal to become a leading power in the Baltic region.

### THE HISTORY OF THE CONCEPT OF THE STATE

The history of the concept of the state is a complex and multifaceted one, involving the interplay of political, social, and economic factors. In the early stages of human civilization, the state emerged as a form of organized power, often based on a central authority or a ruling class. This early form of the state was characterized by its ability to enforce laws and maintain order within a defined territory. Over time, the concept of the state evolved, influenced by various philosophical and political theories. The social contract theory, for example, proposed that the state is a product of an agreement between individuals to form a collective body with a common interest. This theory emphasized the role of the state in protecting the rights and interests of its citizens. In contrast, the divine right theory argued that the state's authority was derived from God, and its rulers were accountable to God rather than to their subjects. The modern state, as we know it today, is a product of the Enlightenment and the rise of nationalism. It is characterized by its sovereignty, territorial integrity, and the principle of self-determination. The modern state is also defined by its ability to represent its citizens and to provide public goods. The history of the concept of the state is thus a story of continuous evolution and adaptation to changing circumstances. It is a story that reflects the human capacity for organization and the quest for a better society.

**Bernard Dompnier:**

**A SZERZETESI ELHIVATOTTSÁG A XVII.  
ÉS A XVIII. SZÁZADBAN.  
TÁRSADALOM- ÉS KULTÚRTÖRTÉNETI ELEMZÉS\***

A szerzetesrendek történetével Franciaországban sokáig csak maguk a rendek foglalkoztak. A téma tanulmányozása mostanában ismét előtérbe került, az egyetemi kutatók figyelmét is felkeltette. Az újabb tanulmányok különösen a szerzetesi utánpótlás, a rendekbe való belépés kérdésével foglalkoznak, és a szerzetesek társadalmi és területi hovatartozásának a kiderítésére is törekednek. A kolostori közösségeket tehát mint csoportokat, demográfiai és társadalmi jellemzőiket vizsgálják. A régebbi tanulmányok szinte teljesen elhanyagolták ezeket a szempontokat és a rendek életének csak intézményi vagy lelki-szellemi megközelítésével törődtek. A rendekbe való belépést tárgyaló munkákból viszont nem hiányzik az újkori katolicizmus iránti érdeklődés sem. Ez különösen a tridenti zsinat utáni megújulás fázisainak és különböző oldalainak megisméréséhez fontos.

Az ilyen típusú vizsgálat elvégzéséhez olyan forrásokhoz kell fordulnunk, amelyek lehetővé teszik a rendekbe való belépés arányainak a meghatározását, és minél nagyobb mennyiségű információt kell összegyűjtenünk a szerzetesek családi vonatkozásairól. Ehhez többfajta dokumentum áll rendelkezésre. Először is a rendek többsége vezetett ún. „beöltözési” és fogadalmi jegyzőkönyvet, melyekből rekonstruálni lehet a rend egy-egy házába vagy tartományába való belépéseket. 1736-ban királyi rendelet teszi kötelezővé az ilyen jegyzékek vezetését. Ezeket azonban nem mindig őrizték gondosan, ezért gyakran más források is szükségesek. Az egyes közösségek szerint ezek különböző típusúak lehetnek. A női rendeknél általában bővebb a dokumentáció, mint a férfiaknál, mely számos információt közöl a fiatal lányról és családjáról, mivel az apácák-nál a fogadalom letétele után a hozományt szerződéses úton, gyakran jegyző

---

\* A szerző KLTE Történelmi Intézete vendégeként 1995. április 20-án tartott előadásának fordítása.

előtt fizették ki. Jegyzékbe kell venni tehát a különböző dokumentumokból az azonos személyekre vonatkozó adatokat. Az információk feldolgozása általában számítógépes úton történik, ami nagyon leegyszerűsíti a kapcsolódások összegyűjtését.

### *A koronként eltérő intenzitású jelenség*

A rendekbe kerülés jelentős esemény. Azt jelenti, hogy aki belépett egy kolostori közösségbe, elméletileg végleges döntést hozott, egy életre elkötelezte magát. Miután letette a fogadalmat, a szerzetes tulajdonképpen halottnak számított a világi életben, azaz már nem tartozott a társadalomhoz. Azt a szerzetest, aki elhagyta a kolostorát, ha megtalálták, egyből visszaadták. Belépésének pillanatától kezdve elveszítette örökösödési jogát, nem részesülhetett a hagyatékból. Mivel önkéntes szegénységre kötelezte magát, még felavatása előtt elkészítette végrendeletét, melyben elrendezte anyagi és jogi ügyeit. Ennek a társadalommal való gyökeres szakításnak lelki indíttatása volt: a szerzetes lemond a világi hívságokról, hogy teljesen Isten szolgálatának szentelhesse magát. Célja, hogy a rend törvényei, regula iránti engedelmességgel és a javakról való teljes lemondással saját személyes tökéletesedésén munkálkodjon. Másfelől igaz az is, hogy egy gyermek kolostorba adása igen praktikus megoldás lehetett a családi vagyon felaprózódásának megakadályozására.

Mindemellett az egyház szigorú szabályokat érvényesített annak érdekében, hogy a szerzetesi hivatás valóban egyéni elhatározáson alapuló, önkéntes szerepvállalás legyen. A tridenti zsinat a XVI. században rögzítette a belépés jogi kereteit. 16 éves kora előtt senki sem tehette le a fogadalmat. Franciaországban a XVIII. század végén, 1768-ban ezt a korhatárt a férfiaknál 21, a nőknél 18 évre emelték fel. Sőt, az egyház egyéves novíciátust írt elő a felavatás előtt. Ekkor a jelölt abban a közösségben éli az életét, amelybe be akar lépni. Reverendát hord, melyet a „beöltözés” szertartásakor kap, részt vesz a kolostori élet valamennyi eseményén, és végrehajtja a novíciusok képzésével megbízott szerzetes utasításait. A próbaidőben joga van elhagyni a közösséget és visszatérni a világi életbe anélkül, hogy ezt meg kellene okolnia. Ugyanakkor azonban a szerzeteseknek is joguk van ahhoz, hogy elküldjék a jelöltet, ha úgy ítélik meg, hogy nem tud majd alkalmazkodni a rend szabályaihoz. Az esetek többségében háromszor szavaznak a novíciátus időszakában a próbaidő folytatásának engedélyezéséről, megszakításáról. Végül, a felavatás napján az új szerzetesnek alá kell írnia egy nyilatkozatot, amelyben kijelenti, hogy önként, minden kényszer nélkül teszi le a fogadalmat az engedelmességre, a szegénységre és az önmegtartóztatásra. Ily módon a rend és a család formailag védve van az esetleges későbbi felszólalások ellen.

Feltehető természetesen az a kérdés, hogy betartották-e ezeket a szabályokat. A rendelkezésre álló források semmi kétséget nem hagynak efelől: a novíciusok

elég jelentős hányada a fogadalom előtt levetette a reverendát, sőt az sem ritka, hogy arányuk elérte a 20%-ot. Sajnos az okokat nem mindig jelölik meg világosan, sok „beöltözési” iratot egyszerűen nem töltöttek ki. Még a pontosabb információkból sem könnyű megállapítani, hogy a novícius saját választása szerint, vagy a közösség utasítására hagyta el a kolostort. Mégis úgy látszik, hogy az esetek többségében a katolikus reform szigorú rendjeinek erős szelekciós gyakorlatáról van szó, különösen a XVII. században. A próbaidő megszakítását néha a rossz egészségügyi állapot okozza, amely nem teszi lehetővé az önsanyargató életmódot, máskor pedig arról van szó, hogy a jelölt nem tud alkalmazkodni a rend szabályaihoz. Bár a kolostorból való kilépés a novíciatus időszaka alatt sem mentes a különböző gondoktól (melyekre később még visszatérünk), megállapítható, hogy valóban létező jelenségről van szó.

A rendek a különböző időszakokban nem mindig egyforma követelményeket támasztottak a jelöltek iránt. A belépéseket rögzítő tagfelvételi listákból megállapítható, a rendek csak szükségleteik arányában, pontosabban a rendelkezésre álló helyeknek megfelelően fogadtak be új tagokat. Olyan közösség például, amelynek a jövedelmei földbirtokokból származnak, nem kívánta a szerzetesek életszínvonalát a létszám túlzott gyarapításával csökkenteni. A koldulórendek pedig attól féltek, hogy az adományok nem lesznek elegendőek túl nagy közösség számára. Olyan rendházak is ismeretesek, ahol az ismétlődő ínséges időkben a vezetők megtiltották a tagfelvételt. A szűrés igen erős tehát, ha a jelöltek sokan vannak, és gyengébb, amikor viszonylag kevesebben jelentkeznek. Általánosságban tehát megállapítható, hogy a közösség csupán egyszerű utánpótlásra törekedett, hacsak nem új kolostor alapításáról volt szó.

A belépésekről készített összesítésekben mégsem érvényesül az a szabályosság, amit a fenti megjegyzések után várhatnánk. Vegyük például a kapucinus rend lyoni tartományát, amely Délkelet-Franciaországban jelentős befolyással rendelkezett. Erre a ferencesekhez tartozó, itáliai eredetű koldulórendre nagy szigorúság volt jellemző. 1574-ben telepedtek meg Franciaországban, s az említett tartományban a XVII. század közepétől kb. 60 kolostorral rendelkeztek. Mindent összevetve, a terület két évszázados története idején több mint 4000 szerzetessel lehet számolni. Ha a vizsgálatból kivesszük a kezdeti időszakot, amikor a belépések számát igen nehéz megállapítani, az első szakaszban, a XVII. század első évtizedeiben nagyon magas felvételi arányt figyelhetünk meg: évenként több mint 30 új tag egészen 1640-ig. A század végéig az arány továbbra is elég magas, de mégsem annyira: 20–30 tag évente a XVIII. század első felében pedig 20 körül ingadozik. Az utolsó ötven évben viszont gyors csökkenés következik, 1770 után pedig már csak évtizedenként vesznek föl tíz jelöltet.

A többi rend adatainak vizsgálata hasonló eredményt mutat, bár kisebb időbeli eltolódásokkal. Így például Saint-Maur bencészei, akik a rend reformált ágához tartoznak, egészen 1675 körül megőrzik a tagfelvétel magas arányát. Később egy átmeneti időszak után, amikor a belépések és az elhalálozások kiegyenlítődnek, az ancien régime utolsó évtizedeiben nagymértékben csökken.

A burgundiai rendekről szóló egyik átfogó tanulmány is elég nagy felvételi arányt mutat ki az 1660–1735 közötti időszakban.

Az eddigi kutatási eredmények összevetéséből több következtetést lehet leszűrni. Az első, hogy a XVII. században sokkal több belépés volt, mint a XVIII-ban. De a folyamat kétségtelenül rövidebb ideig tartott a koldulórendeknél, ahol viszont korábban kezdődött: a legnagyobb számok itt mindig 1660 előttiek. A XVII. század végén és a XVIII. század elején majdnem minden szerzetesi közösség nagy létszámmal rendelkezett, s az utánpótlás különösebb nehézségek nélkül zajlik. Ezzel szemben a XVIII. század második felében, tulajdonképpen már 1740-től kezdve a belépések erősen lecsökkentek, néhol pedig megszűntek. Ennek következtében a közösségek mérete igencsak lepad. Az apácarendeket jobban elkerüli ez a változás, folytatják a felavatásokat, sőt a nagy férfi apátságok is könnyebben találnak új tagokat, mint a katolikus reform idején alapított rendek.

A szerzetesrendek felvételi mutatói a francia katolicizmus XVII. és XVIII. századi történetének nagy állomásaihoz igazodnak. A XVII. század dinamikus első évtizedei miatt ezt a kort néha a „szentek századának” is nevezik, és olyan kivételes személyiségek jellemzik, mint Vincent de Paul, Bérulle, Olier, Jean Eudes... Ebben az időszakban a jámborságot és a keresztényi életet megkövetelő ideál a társadalom széles rétegei között hatott. Ekkor sokszorozódnak meg a kezdeményezések az oktatásban, az apostoli életformában (például a vidéki missziók), a könyörületességben (a szegények gondozása). Végül pedig, ebben az időben növekszik a rendházak száma azáltal, hogy számos városban új közösségek telepednek meg: a férfiaknál a kapucinusok, a mezítlábas ágostonosok, a nőknél a szegénygondozók és az orsolyiták. A társadalom felső rétegei hívják őket a városokba, mivel lelki szolgálatot várnak tőlük, a rendek pedig elfogadják az új alapítványokat, mert a belépni szándékozó jelöltek igen sokan vannak. A XVII. század második fele és a XVIII. század eleje a megelőző korszak örökségéből él, anélkül, hogy annak dinamizmusával rendelkezne. A nagyobb közösségekbe még sokan lépnek be. A jelöltek fiatalabbak, mint a korábbi időszakban: a fogadalmat tevők 60%-a nem idősebb húsz évesnél. A különböző rendek által felkínált eszmények kezdenek hasonlítani egymáshoz: a kolostori élet az üdvözülés biztosításának eszköze, míg az előző korszakban inkább a „hősiesebb” ideál volt a jellemző: A közösségek többségének élete a rend szabályzatának aprólékos betartásával zajlik, de gyakran igen színtelenül.

Minden megváltozik 1720–1730 körül. A janzenizmus körüli viták erősen befolyásolják a rendek utánpótlását: néhány kolostor az új gondolatok elfogadásának gyanújába esett és összeütközésbe került az egyházi hatóságokkal, amelyek megtiltották az új tagok felvételét. Ami a többi rendet illeti, ezeknél – heves janzenizmus-ellenes felfogásuk miatt – lecsökken a belépni szándékozók száma. Később a felvilágosodás kori filozófusok fanatizmus és babonáság elleni támadásainak a szerzetesek lesznek a célpontjai. Sokan szemükre vetik társadalmi haszontalanságukat még azok közül is, akik nem osztják ezeket a nézete-



ket. A novíciusok számának csökkenése a század második felében tehát kapcsolatban van azzal a mélységes hitelvesztéssel, ami a szerzeteseket a közvélemény, különösen az új gondolatok iránt nyitott elit részéről körülveszi.

### *A társadalom és a rendbe való belépés*

Ahogy azt a XVIII. századi események jelzik, a belépések változása tükrözi annak a képnek, amit a társadalom a rendekről alkotott, még akkor is, ha a vallásos szerzők igyekeznek ezt a kérdést lényegtelennek feltüntetni. A kolostori életről szóló művek hajlanak arra, hogy a szerzetesség iránti vágyat belső isteni sugallatnak, „elhivatottnak” tekintsék: az a férfi vagy nő, aki fogadalmat tesz, csupán a tökéletes élet iránti isteni óhajnak engedelmessé válik. Ez a gondolat szinte azonos módon jelenik meg valamennyi rendnél a XVII. század közepétől. A szentéletű barátok életrajzai szintén megerősítik, hogy a példaként bemutatott személyek isteni elhivatottságból cselekedtek. De meg kell jegyezni, hogy az uralkodó modellek nem pontosan ugyanazok a különböző időszakokban. A XVII. század végi és XVIII. század eleji életrajzokban a kolostorba lépés gyakran hirtelen elhatározás eredménye: megfelel az eddigi életformával való gyökeres szakításra, a világi javak és gyönyörök elhagyására irányuló szándéknak. „Megtérésről” van szó, amely gyakran valamilyen fontos esemény (például háborús sebesülés, szeretett személy halála) eredménye, amelyet isteni jelként értelmeznek. Ezt néha természetfölötti megnyilvánulások (például látomások) is kísérhetik. Ezzel szemben a későbbi időszak életrajzaiban az illető gyerekkortól meglévő kivételes jámborságát, minden bűnnel, kísértéssel szembeni ellenállását, belső fejlődés eredményeként bekövetkező elhivatását részesítik előnyben. Ez a fejlődés mutatja, hogy a szövegek mennyire alá vannak rendelve a kulturális környezetnek. Főként azt fejezik ki, hogy egyre jobban elterjed a már gyermekkorban kialakuló szerzetesi elhivatottság eszméje.

A szerzetesi életről szóló értekezések szerzői mégis a belépésekkel kapcsolatos személyes elhatározás szükségességét hangsúlyozzák. Így például elítélik a szülőket, akik szembehelyezkednek gyermekük elhivatottságával és világi életet kívánnak nekik biztosítani. Néhány mű egyenesen isteni büntetést helyez kilátásba az ilyen szülők részére. De a szerzők főleg az „erőltetett beléptetés” (vocations forcées) esetét is gyakran felvetik. Elítélik a gyermekekre kényszerített ilyesfajta erőszakot is, mivel így nem lehetnek jó szerzetesek és veszélyeztetik az őket befogadó közösségek nyugalalmát, hiszen hiányzik belőlük a jámbor élet iránti elkötelezettség és gyakran megsértik a regulát is. Az ilyen erőltetett beléptetés elvetése többször előkerül a fogadalmak XVIII. századi ellenzőinél, akik szerint a kolostorok valóságos börtönök, ahol akaruk ellenére tartják bezárva a fiatalokat. Számunkra a természettel ellentétes a megmásíthatatlan fogadalom. A XVIII. századi irodalom bőségesen merített ebből a témából, legnépszerűbb példája mindmáig Diderot Apácája. Az itt ábrázolt személyek

minden elhivatottság híján olyan világban élnek, ahol nincsenek erkölcsi szabályok.

A történész természetesen nem elégedhet meg azzal, hogy csupán regényeket használjon fel a társadalmi szokások vizsgálatában, még akkor sem, ha azok hasznos utalásokat tartalmaznak a kolostorokkal kapcsolatos közkeletű elképzelésekről. Meg lehet-e találni az erőltetett beléptetés nyomait, annak ellenére, hogy – amint azt láttuk – különféle óvintézkedések védték a szerzetes jelölt választásának szabadságát? Vannak bőséges tájékoztatást nyújtó, bár csak kevéssé feldolgozott s kisszámú iratok. A „fogadalmak elleni felszólamlási perek” püspöki bíróságok iratai között található anyagairól van szó. Az egyházi jog úgy rendelkezett, hogy minden szerzetes, aki saját fogadalmát formai okok miatt semmisnek érezte, öt éven belül fellebbezést nyújthasson be a püspöki törvényszéknek. Franciaországban még azt is figyelembe kell vennünk, hogy az erőszakra letett fogadalmak esetében az ötéves időtartam csak akkor kezdődött el, ha maga az erőszak megszűnt. A szerzetes kérésére a hivatal megindította a vizsgálatot, amelynek eredményeképpen a fogadalmat semmisnek nyilváníthatták, azaz a szerzetes újra visszatérhetett a társadalomba, s visszakapta korábbi jogállását.

A szerzetesek különbözően érvelhettek. Például azzal, hogy a felavatás idején még nem érték el a megkívánt életkort, vagy nem töltötték ki a teljes próbaévet. De a dokumentumok többségében az áll, hogy a szülők kényszerítették őket a rendbe való belépésre. Számos, különböző rendbe tartozó szerzetes és apáca lett ilyen kényszer áldozata, ami az apák részéről egészen a fizikai erőszakig is elmehetett, ha mindenképpen gyermekükre akarták erőltetni a dolgot. A hivatalos vizsgálatok néha azzal bizonyították az igazságot, hogy például a szomszédok hallották a kiáltás és az ütések zaját, a fiatalember vagy a leány sírását, esetleg jelzik, hogy az illetőt napokra bezárták a szobájába. Az iratokból kiolvasható egyedi történetek a mindennapi élet eseményeinek olyan gazdagságát adják, melyből az erőszak egész tipológiáját fel lehet vázolni. A kényszernek engedelmeskedő gyermekek inkább a fiatalabbak, s csak ritkán az elsőszülöttek. Ez azt jelzi, hogy az idősebb fiú a családon belül egyértelműen kedvezőbb helyzetben volt: az esetek zömében ő rendelkezik az örökség legnagyobb részével. Szintén ő az, aki a társadalmi életben az apa tevékenységét folytatja. A fiatalabb gyermek szerzetesnek adása megkönnyíti az örökség átruházását. Az is igen jellemző, hogy az újra házasodni kívánó özvegyek gyermekeit kívánják kolostorba adni. Nagyon gyakran a mostohaapa vagy -anya (a „gonosz mostoha”) rosszul bánik házastársa gyermekeivel és megszeretne tőlük szabadulni. Nyilván itt is az örökség felosztásáról van szó: az az ok, hogy a második házasságból származó gyermekeknek akarják juttatni az örökség nagyobbik részét.

A dokumentumokból többé-kevésbé kiolvasható, hogy az erőszakkal kényszerített jelölteket fogadó szerzetesek ismerték a helyzetet, de hallgattak róla. Vagy azt gondolták, hogy idővel az újonnan érkezett be tud majd illeszkedni,

vagy pedig azért hallgattak, mert – különösen az apácarendek esetében – a belépést pénzadomány is kísérte. Ilyen körülmények között elképzelhetők azok a nehézségek, amelyekkel az akarata ellenére felavatottnak szembe kellett néznie, ha semmisségi eljárásba kezdett. A szülei nem akarták, hogy visszatérjen, néha még meg is fenyegették, hogy nem fogadják vissza, ha kilép a kolostorból. Feljebbvalói pedig szintén akadályokat gördítettek az útjába, mivel a rend hírnevét féltették. Sőt azt is tudta, hogy még siker esetén is nagyon nehezzé válik majd helyzete. Ez a magyarázata annak, hogy igen erős személyiség kellett ahhoz, hogy végig állja a vizsgálatot. Sokan nyilván beletörődtek a sorsukba, ha nem is voltak elégedettek, és hátralévő életüket szerzetesként élték le, de nem mutattak túl nagy buzgóságot a regula betartásában.

A források azt is jelzik, hogy bár a korszakban végig jobbra kivételesek a semmisségi eljárások, a XVIII. században mégis gyakoribbak, mint a XVII-ben. Ezt bizonyára nem csak a fennmaradt dokumentumok véletlenszerű eloszlása okozza. Úgy gondoljuk, hogy az ancien régime vége felé többször fordultak ehhez a megoldáshoz. Számos okunk van ezt feltételezni. Először is az utánpótlás elapadása miatt a rendek valószínűleg kevésbé lettek igényesek a jelöltek iránt. A próbaidő alatti kilépések számának változatlansága azt is jelezheti, hogy könnyebb volt felölteni a reverendát és hogy kisebb motiváció is elég volt hozzá. De az eljárás során elhangzó sűrű panaszok a gondolkodásmód megváltozásáról is tanúskodnak. A korábbiakhoz képest a fiatalok már kevésbé fogadják el, hogy szüleik döntsenek a sorsukról. A XVIII. század az egyéniség megjelenésének a kora, aki már szabadon akar dönteni saját társadalmi helyzetéről és státusáról. Ez világosan megjelenik a házassági magatartás változásában, – legalábbis a társadalmi elitben, ahol – a gyermekek már kevésbé hagyják, hogy a szüleik válasszanak számukra társat, inkább saját érzelmeiknek engedelmessé válnak. Ebben a fejlődésben természetesen az érzelem térhódítása is látható.

Korábban általános, társadalmi helyzettől is független szokás volt, hogy a szülők döntöttek gyermekeik sorsa felől, saját érdekeiknek megfelelően házásították vagy helyezték el őket kolostorba. Legfontosabb mozgatórugó a család érdeke volt. A kiválasztott házastársak hasonló vagy, ha ez lehetséges, magasabb társadalmi helyzetűek. Néha a két család közti jó viszony megpecsételése szolgált ezek az események. A motívumok közül sohasem hiányzik a család vagyonának jövője iránt érzett aggodalom: különösen az örökség elaprózódását kívánták megakadályozni. Innen ered az a gyakori megoldás, hogy az idősebb testvér öröklő a vagyont, míg a fiatalabbakat szerzetesnek vagy világi papnak adják. Ezzel viszonylag olcsón indítják őket életútjukra, hiszen az apácák után fizetett hozomány általában nem olyan magas, mint az azonos társadalmi helyzetűekkel kötendő házasságnál. Sőt, a kolostorba lépés a korabeli értékfelfogásban igen előkelő helyet ígért és mindig biztos jólétet nyújtott, bár az egyes közösségek között voltak eltérések. A családok hagyományosan előnyben részesítették valamelyik kolostort másoknál, és nemzedékek óta ide küldték gyermekeiket. Főleg a társadalom vezető rétege választotta ki nagy gonddal a

megfelelő rendet: a régi nagy apátságok, valamint a kis monostorok nem ugyanazzal a „klientúra”-val rendelkeztek. Ez mutatkozik meg a XVII. században, amikor néhány apácakolostor rendjének tervezett egyházi szigorítását, amelyek nagyon eltértek az eredeti szabályoktól, az arisztokrata családok azzal akadályozták, hogy kijelentették, nem adják lányaikat érzékenységüket sértő kemény rendszabályokat előíró zárdákba. Hosszú ideig sikerült így azokban a kellemségeket sem nélkülöző életformát fenntartani.

Az esetek többségében – úgy tűnik – a gyermekek elfogadták apáik döntését. Ezt könnyen megérthetjük, ha figyelembe vesszük, hogy az apai hatalom az ancien régime idején kikezdhetetlen volt. Az ellenkező gyermekek igen nagy szigorral találták magukat szemben, ahogy ezt a fogadalmuk semmisségét kérő szerzetesek aktái mutatják. De figyelemre méltó szempontok is említhetők. Az apa döntése már a kisgyermekkortól áthatja a nevelést. Így a lányok néha már tíz éves koruktól a kolostori internátusban nevelkednek. Ezután teljesen természetes, hogy 15 évesen már beöltöznek, hiszen nem is ismernek más környezetet. A létbiztonság is szerepet játszhat. Végül pedig, nem szabad elfelejteni, hogy ez a társadalom mélyen átítatódott a katolikus reform eszméjével: a lét nagy kérdése a lélek üdvössége, melyet a „világban” mindig nehéz elérni, a regula betartásával lehetséges.

#### *Az utánpótlás társadalmi jellemzőinek változásai*

A rendbe adott gyermekeknél az elsődleges indíték a sorsukról való gondoskodás s ebben rejlik magyarázata a szerzetesi utánpótlás társadalmi hátterének. Főleg a vagyonosabb rétegeknél, mint a legszegényebb csoportoknál nyilvánvalóan nem vetődik fel az örökség kérdése. Tegyük hozzá, hogy a kolostori felvétel módja ki is zárja a vagyontalan társadalmi osztályok gyermekeit: hozomány vagy másfajta adomány mindenképpen szükséges a belépéshez. Azonkívül a szerzetesek csak olvasni tudókat vesznek be maguk közé, hiszen a kolostorokban minden nap énekelnek vagy ájtatoskodnak. Márpedig az ehhez szükséges írni-olvasni tudás igen alacsony szintű a nép körében. Ha szegény család gyermeke lép be a rendbe, általában harmadrendű vagy laikus testvér, illetve nővér lesz belőle, azaz a közösség fizikai feladatainak ellátásában vesz részt. Néhányan közülük itt is az apjuk mellett megtanult mesterséget gyakorolják. Ők is fogadalmat tesznek és betartják a regula előírásait, de a szertartás dalai helyett a szokásos imákat mondják. Létszámuk mindig korlátozott: azoknál a rendeknél sem haladja meg a 20%-ot, ahol a legtöbben vannak, más közösségek pedig inkább külső szolgáltatókat alkalmaznak.

A szerzetesek többsége tehát a társadalom vezető, vagy legalábbis vagyonos rétegeihez tartozott. Lehet-e finomítani ezen a sommás ítéleten? Az arisztokrácia a fiait – és még inkább lányait – régi, hírneves apátságokba irányította, ahogy azt már jeleztük. Néhány kolostor nem is fogadott csak olyan ifjakat, akiknek

szülei bizonyítani tudták régi nemességüket. Ezeket a nagy kolostorokat általában a király által kinevezett apátok irányították, s az uralkodó ezt a tisztséget egyfajta jutalomként adta udvari emberei családtagjának, némi jövedelemmel együtt. A vidéki kisnemesség megint már rendekbe helyezte el gyermekeit.

A rendek utánpótlását a vizsgált időszak legnagyobb részében mégis a városi rétegek túlsúlya jellemezte, amelyek általában a szerzetesek háromnegyedét adták. A katonatisztek, a törvény emberei, a kereskedők és a kézművesek a leggyakrabban előforduló csoportok. Ezt a jelenséget többféle módon is meg lehet magyarázni. Mindenekelőtt itt a legelterjedtebb az írásos kultúra ismerete, hiszen fiaik a jezsuiták vagy a domonkosok kollégiumaiban tanulnak. Sokkal inkább ezek a csoportok alkotják a felemelkedőben lévő „átlagelitet” (élites moyennes), mint a társadalmi hierarchia csúcsán állók, és mindennél jobban törekednek arra, hogy gyermekeiket jó körülmények közé juttassák. Sőt a vallási megfontolások is szerepet játszanak: ezek a rétegek gyorsan magukévá tették a katolikus reformáció nézeteit. A jámborság nagyon elterjedt köreikben és komolyan veszik az üdvözülés kérdését. Hozzá kell tenni, hogy ezek az emberek mindennap találkoznak a városban a különféle rendek képviselőivel, járnak templomaikba, segítenek nekik a kolostorok építésében vagy felújításában. Röviden, hozzátartoznak a szerzetesi közösségek körül létező hálózathoz, és természetesen ide küldik gyermekeiket. Ezt igazolja az összes tanulmány eredménye is: egy adott rend több tagot nyert olyan városból, ahol rendelkezik kolostorral, mint olyan hasonlóból, ahol nem. Az utánpótlást tehát elsősorban a közelség befolyásolja, azaz a rendek közötti különbségek ebből a szempontból csak mellékesen származnak tudatos választásból. Más szavakkal: a környék polgárságának a gyermekeit találjuk a kolostorok többségében.

Az utánpótlásnak ez a jellegzetessége megváltozik a XVIII. században. Valamennyi rendnél ugyanaz a jelenség tapasztalható: a városi származású novíciusok száma fogy. Tehát azok a rétegek, amelyek a legtöbb szerzetest adják, a társadalmi ranglétrán alacsonyabb helyet foglalnak el, mint száz évvel korábban. Természetesen nincs szó valódi forradalmi változásról: a belépők többségét még mindig a városlakók adják és az utánpótlás nem válik teljesen népi jellegűvé. De jelentős eltolódás történik. A már említett lyoni kapucinusok példáján próbáljuk ezt érzékeltetni. Míg a XVII. században a lyoni és burgundiai városi lakosságból különösen a közigazgatással és joggal foglalkozók adták a legtöbb novíciust, addig a XVIII. században már csak alig néhányat. Ezzel szemben nagyon sok kapucinus már a kisvárosok kereskedőinek és polgárainak a gyermeke, s ezek a szülők jóval szerényebb körülmények között élnek, mint az előző század szerzeteseinek családjai. Másfelől pedig, a rendtartomány utánpótlási bázisa északról dél felé mozdult el, a hegyes vidékek irányába, ahol inkább nagy falvak, semmint igazi városok vannak. És végül az utolsó elem: mivel a tartományban kevés jelölt akadt az üresen maradt helyekre, a lyoni kapucinusok a „víziváros” (châteaux d'eau) tartományokhoz, különösen a szomszédos Franche-Comtéhoz fordultak felhívással. Az utánpótlásnak ilyen, régiók

szerint egyenlőtlen eloszlása valamennyi rendnél és a világi papságnál is megfigyelhető jelenség. A XVIII. század a papok és szerzetesek vándorlásának kora, akik így egyenlítik ki a felesleggel és hiánnyal küszködő területek közti eltéréseket. Fel lehet vázolni az egyházi élet iránti elhivatottsággal „fölsően” rendelkező területeket: egyrészt a hegyvidéki régiók, másrészt az ország északi és keleti határain elterülő széles zóna: Artois-tól Lotharingián és Elzászon keresztül a Franche-Comtéig.

Ennek a változásnak magyarázata Franciaország XVIII. századi társadalmi és kulturális fejlődésében rejlik. A szerzetesek legnagyobb bázisául szolgáló városi elitrétegek most egyre nyitottabbak lettek az új eszmék iránt, melyeket a városok amúgy is elég könnyen befogadtak. Feltételezhető, hogy ezek a társadalmi csoportok a század utolsó évtizedeiben elszakadtak a kolostori ideáltól és inkább a filozófusok szerzetesek elleni kritikáját osztották. A részleteket tekintve azonban a valóság ennél összetettebb és inkább kulturális, mint intellektuális jellegű. Arról van szó, hogy ennek az elitnek az érték- és viszonyítási rendszere változóban van. Különösen, ami a gyermekekkel kapcsolatos ambíciókat illeti. A társadalmi felemelkedést már nem a papság soraiba való belépésben látták. A jogi pálya, az adminisztráció, az orvostudomány váltak felemelkedés eszközeivé, s ezek presztízse társadalmi hasznosságukban rejlett, ami a kor pályaválasztásának egyik döntő érve. Egyébként azok a rendek, amelyeknek a legkevesebb gondjuk volt az utánpótlással, maguk is valamilyen nyilvánvaló társadalmi funkciót tölthettek be. Ilyenek például a gyógyító vagy tanító női kongregációk. A nyomtatott sajtótermékek számának növekedése a korban szintén ezt a változást bizonyítja, hiszen a városi elit a könyv legnagyobb „fogyasztója”. A vallásos tárgyú irodalom, amely hosszú ideig uralta a mezőnyt, most átadja a helyét a „művészeti és szépirodalmi” valamint „tudományos-technikai” jellegű műveknek, ami a világi kultúra győzelmét jelzi, a racionalitást és a külső világ felé való nyitást.

Mindez nem jelenti feltétlenül azt, hogy az elit szakít a katolicizmussal, de megváltozik a valláshoz való viszonya. A hívők érthetőbb vallást kívánnak, elvetik a bőbeszédű szertartásokat, a túl harsány megnyilvánulásokat, a „barokk” vallásosságot. Ez a változás, amely számára a janzeni tanok nem idegenek, elfordul sok olyan élesen janzenizmus-ellenes rendtől, amely ellentétesen viselkedik ezzel a jámborsággal. Ezzel ellentétben a kevésbé művelt rétegek számára megmarad a hagyományos vallásos érzés, s emiatt szorosabbá válik a rendekkel való kapcsolata. A szerzetesek gyakran mint a janzenisták által elvetett jámbor szertartások védelmezői jelentkeznek. Amikor a rendek bázisát adó rétegek elfordulnak tőlük, teljesen természetes, hogy a hiányt az új eszmék iránt kevésbé fogékony kispolgárság tölti be. Az utánpótlás új területi megoszlása megmutatja, hogy mely régiókban maradt fenn a hagyományos vallásosság. Ez a helycsere az írás-olvasás fejlődése miatt mehet végbe. Ezért azok a társadalmi csoportok, amelyek korábban nem helyezhették el gyermekeiket a kolostorokban, most megtehetik. Ők továbbra is olyan, nagy presztízzsel járó foglalkozásként tekin-

tenek a szerzetességre, mint ami társadalmi felemelkedést jelent. A XVIII. századi szerzetesi utánpótlásban végbemenő változások a vallásos magatartásformák társadalmi megítélésében bekövetkező törésről tájékoztatnak bennünket.

A rendekbe való belépés tanulmányozását összegezve: a XVII–XVIII. századi társadalom történetének igen változatos szempontjait veti fel. A különböző társadalmi csoportok magatartásmódjának, értékeinek átgondolására ösztönöz, számolva az idők folyamán bekövetkező változásokkal. Betekintést nyújt a társadalmi felemelkedés családi stratégiájába is. Főként pedig lehetővé teszi az egyháztörténet megújítását, amely olyan területe a történetírásnak, mely nem tanulmányozható elszigetelten más témáktól. Ez az új irány számol a társadalmi és kulturális összefüggésekkel is, ebből adódóan fontos szerepe van a régi társadalmak teljes megismerésében. Természetesen figyelembe kell venni, hogy a rendekbe való belépésnek sajátos motivációi is voltak, és ezek az egyéni „elhivatottságok” mindig elkerülik a tudós szikéjét, aki a társadalmi jelenségeket boncolja. A történész hivatása, hogy ne hanyagoljon el semmilyen forrást, s hogy igyekezzon finomítani módszereit, problémafelvetését, hogy megszólaltassa a múlt által hátrahagyott nyomokat, hogy érthetővé tegye a hajdani magatartásformákat. A többről aztán mindenkinek meg lehet a saját személyes meggyőződése, ami azonban nem menthet fel a lehető legszigorúbb vizsgálat alól.

*Fordította: Györkös Attila*

**Bernard Dompnier:**

**THE MONASTIC VOCATION IN THE 17TH AND 18TH CENTURIES: A SOCIAL AND CULTURAL ANALYSIS**

Using minutes of profession, admittance lists and contemporary works of literature, the study analyses the membership and social composition of monastic orders in France during the 17th and 18th centuries. The author argues that admittance depended largely upon the requirements and financial situation of the given order. Motivations for application included vocation, financial considerations, social prestige, the desire to break away from step-parents, etc. During the 17th century the majority of applicants came from the nobility (some monasteries admitted only children of noblemen) and the urban bourgeoisie. After the mid-18th century the number of applicants declined considerably and the lower classes came to dominate. This represents a new trend of turning toward lay professions on the part of the French nobility and bourgeoisie in the late 1700s.



**Manfred Jatzlauk:**

## **A NÉMET MEZŐGAZDASÁG AZ ELBÁTÓL KELETRE 1871 ÉS 1914 KÖZÖTT**

Németország gazdasági életében 1871 körül még mindig a mezőgazdaság játszott meghatározó szerepet. Magas volt a részesedése a nemzetgazdasági termelésben és a foglalkoztatottak arányát tekintve is. 1914-ben ugyan arányeltolódás ment végbe, Németország ipari országgá vált, s ez lényeges következményekkel járt mezőgazdaságában is, amely az ország gazdasági és társadalmi viszonyait tekintve még 1914-ben is jelentős szektornak számított. Az agrárnépesség száma 1882 és 1907 között 19,2 millióról 17,7-re, aránya az össznépességben 42,5%-ról 28,6%-ra csökkent. A foglalkoztatottakat tekintve az 1870-es 50%-ról 1907-re 35%-ra változott, míg a mezőgazdasági termelés aránya a nettó belföldi termelésben az 1870-es 38%-ról 1913-ra 23,4%-ra csökkent, annak ellenére, hogy a mezőgazdasági termelést és a termelékenységet a gépesítéssel, villamosítással, a műtrágyák felhasználásával, a földhasználat intenzívebbé tételével erőteljesen növelni tudták. Ha ún. gabonaértékben mutatjuk be a teljes mezőgazdasági termelést, akkor megállapíthatjuk, hogy ez 1873 és 1912 között 73%-kal nőtt. A gazdasági függetlenség politikai célját azonban nem sikerült elérni. 1914-ben a német mezőgazdaság saját szükségleteinek mintegy 80%-át tudta csak kielégíteni. Mindenekelőtt takarmányféléket, búzát, zsírt és húst kellett importálni. Németország ennek ellenére a korszerű belterjes mezőgazdaságú országok sorába tartozott, de mögötte maradt az élenjáróknak, mint amilyen pl. az USA, Hollandia és Dánia volt. Önfeljesztésének szándéka és az összegazdaságban betöltött – ténylegesen kisebb – szerepe közti ellentmondás jellemezte a császári korszak német mezőgazdaságát.

A német mezőgazdaságban különös helyzete volt az Elbától és a Saale-től keletre fekvő (Ostelbien) területeknek. Itt koncentráálódtak a megművelt földterületnek is nagy részét elfoglaló 100 hektár feletti mezőgazdasági nagyüzemek. Ezzel szemben ettől nyugatra Közép-Németországban – egy keskeny átmeneti terület kivételével – csak csekély számban fordultak elő 100 hektárnál nagyobb gazdaságok. Az Elbától keletre fekvő területekhez sorolható a két német kisállam: Mecklenburg–Schwerin és Mecklenburg–Strelitz, a porosz tartományok: Brandenburg, Pomeránia, Szilézia, Posen, Nyugat- és Kelet Poroszország vala-

mint a szász Felső-Lausitz. Ezek együtt a német császárság területének 45%-át tették ki, lakosságának azonban csak 29%-a élt itt, köztük sok lengyel. Az iparosodás foka – a berlini térség és Felső-Szilézia kivételével – nem érte el a német átlagot. Ezeket az északkeleti német területeket a 12–14. század során az Elbától nyugatra lévő ún. „Ó-Németország” kolonizálta. Ebben a folyamatban kiemelkedő szerepet játszott a nemesség, amely birtokokat, privilegizált gazdasági és politikai pozíciókat valamint parasztok feletti földesúri jogokat és kiváltságokat szerzett meg. A 16–19. század között az Elbától keletre élő nemesség – ahogy nevezni szokták, a junkerek – a parasztgazdaságok rovására növelték birtokaikat. A folyamat eredményeképpen a nagybirtok vált meghatározóvá, melyek 1944/415-ig fenn is maradtak.

A császári Németországban az összesen 17.000 db 100 hektár feletti mezőgazdasági nagyüzem jelentette az Elbától keletre a földterületek 25–75%-át, míg Bajorországban 2,3%, Württembergben pedig csak 2% ez az arány. Jelentős számú nagybirtok helyezkedett el Mecklenburg keleti részén, valamint Nyugat-Pomerániában, de leginkább Kelet-Poroszország keleti és Brandenburg nyugati részén volt domináns szerepük. A kisparaszti birtokok főleg Alsó-Lausitzban és Szilézia egyes területeire voltak jellemzőek, de itt sem hiányzott a nagybirtok meghatározó szerepe. A 19. század során egyre több korábban nemesi tulajdonú nagybirtokot vásároltak meg polgárok, mely részesedése a nagybirtokok között 1880-ra elérte az 52%-ot. A tömeges tulajdonváltás részben az agrárválság, de leginkább a junkerek magas társadalmi presztízsének fenntartásával összefüggő túlméretezett fogyasztás és ebből adódó eladósodás következménye. A polgári származású berlini vagyonosok valamint zsidók is vásároltak nagybirtokot. Csak az 5000 hektárt meghaladó arisztokrata nagybirtokokhoz – mint pl. Felső-Sziléziában és Kelet-Poroszországban – nem tudtak hozzájutni. Ennek a folyamatnak az egyik következménye az volt, hogy a junkerek mind az üzem vezetésében, mind gazdasági szerepvállalásukban a mezőgazdasági vállalkozók racionális gazdálkodásához igazodtak. A feltörekvő polgári származásúak pedig átvették a nemesség társadalmi magatartását, szokásait, normáit és életstílusát, s idővel elfogadtatták magukat a junkerekkel, beházasodhattak, sőt még nemesi címet is nyerhettek, tehát „feudalizálódhattak”. Ehhez hasonló összefonódás egész Európában előfordult, de Kelet-Németországra különösen erős maradt a nemesi-feudális tényező. Ugyanis az Elbától keletre élő nemesek fiatalabb fiai, akik nem örökölték birtokot, nem polgárosodtak, hanem a dinasztiahoz erősen kötődő katonatiszti ill. vezető hivatalnoki, diplomáciai pályára léptek és a nemesség kasztszerűen elkülönülő részét alkották. Megtartották annak életstílusát, gondolkodásmódját. Ettől egyébként a polgári származású birtokosok sem tértek el, mert többnyire az előkelő nemesi rétegek és nem pedig a városi eredetűek irányába orientálódtak.

A keleti országrészen fekvő nagybirtokokon megtalálhatóak volt a tulajdonképpen földmunkások tömegei is. Különféle társadalmi rétegekből tevődtek össze, melyek között éles határvonal nem állapítható meg. Mindenekelőtt a

földtulajdonban való (minimális) részesedésük, a termelési folyamatban elfoglalt helyzetük, jogi kötődésük, valamint a bérezési formák és életmód alapján lehetséges közöttük különbségeket megállapítani. A földmunkásokhoz tartoztak a falusi egyedülálló cselédek (szolgálók és szolgálólányok), valamint önálló háztartással rendelkező, családi keretek között élő bérlők. Mindkét csoport szorosan kötődött a nagybirtokhoz. Munkájukat a munkaidő meghatározása nélkül végezték. Aratás esetén a feleségeknek és iskolaköteles gyermekeknek is jelen kellett lenni, valamint szükség esetén egyéb munkaerőt is alkalmazniuk kellett, pl. napszámosokat, idénymunkásokat. Ezek olyan főképp fiatal parasztok voltak, akiket a bérlő maga szerződtetett, bérezésükről, ellátásukról, szállásukról is gondoskodva. A bérlők bevételei jórészt természetbeni fizetségekből származtak. A pénzbeli fizetség csak Sziléziában volt túlsúlyban. A természetbeni díjazás lényegében a házból, istállóból, tűzifából, takarmányból, gabona-félékből és egy kis veteményeskertből állt. A természetbeni fizetség a pénz gyors inflálódásának időszakában némi kedvezményt jelentett, de a hátrányok hosszú ideig éreztették hatásait. A bérlők kötelezettségei a földmunkást a gazdaságához kötötte, csökkentette mobilitásukat. Természetbeni fizetés esetén nehezebben lehetett azok piaci értékét megállapítani, mint pénzfizetés esetén.

Harmadik csoportot jelent a nem rendszeresen foglalkoztatott földmunkások köre. Ezt a réteget a tulajdonképpen napszámosok alkották, akik hosszabb szerződésbeli kötelezettség és a nagybirtokhoz való szorosabb kötődés nélkül általában fizetségért, napibérért vagy teljesítménybérért dolgoztak. A bérlőkkel szemben függetlenebbek és mobilizálhatóbbak voltak, de ezzel együtt megélhetésük is bizonytalanabb volt, mert többnyire csak aratáskor alkalmazták őket. A betakarítás időszakán kívül más munkát kellett vállalniuk vagy nyári megtakarításaikat voltak kénytelenek felélni. Ez különösen azon napszámosokat érintette, akik ház és föld nélkül valamely paraszti háznál albérlőként laktak. Jobb sorsuk volt azon parasztnak, akik házrész vagy töredéktelek birtokában nem voltak teljesen rákényszerítve a bérmunkára.

A falusi társadalom képzeletbeli piramisának legalsó fokán – negyedik csoportként – a vándorló idénymunkások – elsősorban külföldiek – álltak. Az egyes földmunkásrétegek jogi helyzetét a tartományonkénti ún. cselédtörvények szabályozták. Szerződészegésért súlyos büntetés járt, a sztrájk tilos volt, földmunkás-szakszervezetek csak röviddel az első világháború előtt alakulhattak. Ennek ellenére a technikai újítások és a piaci viszonyok kiterjedésének következtében jelentősen módosult a munkajog is.

A cséplőgép bevezetésével jelentősen lerövidült az őszi-téli munkaidő. Ezzel szemben betakarításkor több munkát jelentett az a körülmény, hogy a burgonya- és a cukorrépa-termesztés kiterjesztésével a gazdálkodás is intenzívebbé vált. A nagyüzemek most jobban rászorultak az idénymunkára.

Időközben azonban csökkent Németországban a mezőgazdasági munkások száma. A legtöbb nagybirtokon uralkodó rossz szociális körülmények a bérmun-

kások jelentős kivándorlásához vezettek. A 70-es, 80-as években nagyrészüket a tengeren túlra, főleg Észak-Amerikába ment.

1890 után a belső vándorlás dominált, elsősorban Szászországba, Berlinbe, majd egyre inkább a nyugat-németországi területekre, a Rajna- és a Ruhr-vidékre. Ebben a helyzetben a birtokosok az osztrák Galíciából és az Oroszországhoz tartozó lengyel területekről bevándorló olcsó lengyel munkaerőt alkalmazták. Számuk gyorsan növekedett. A nagybirtokokon a lengyel földmunkásokat ún. aratókaszárnyákba szállásolták el, ahol nyomorúságos és egészségtelen körülmények között éltek. A kormányzat politikai okokból megpróbált gátat szabni – munka- és tartózkodási engedélyük korlátozásával – a lengyelek bevándorlásának. Ennek ellenére azonban nőtt a lengyel mezőgazdasági munkások száma. 1914-ben a német mezőgazdaságban több mint 400 ezer legálisan dolgozó lengyelt foglalkoztattak.

A városi lakosság növekedése, a közlekedés feltételeinek javulása következtében újabb piacok nyíltak meg az agrártermékek előtt és ez szükségessé tette egyre több mezőgazdasági üzem bekapcsolódását a piaci érintkezésekbe. A pénzügyi kapcsolatok is egyre nagyobb szerepet kaptak.

A mezőgazdaság intenzívebbé tétele növekvő tőkeberuházást igényelt. Ehhez jelzálogkölcsonöket és hiteletet használtak fel. Ezáltal viszont a kamatterhek is nőttek. A hitelezők a megnőtt hiteligenyt igyekeztek minél teljesebben kihasználni. Ezt ellensúlyozandó a birtokosok saját hitelfolyósító társaságokat próbáltak létrehozni. A mezőgazdasági szféra eladósodása azonban tovább növekedett. Ez 1913-ban 14–16 milliárd márkára rúgott.

Az adósság megosztlásáról nem rendelkezünk elég információval. Általánosságban azonban elmondható, hogy az eladósodás mértéke magasabb volt az Elbától keletre fekvő területeken, mint Nyugat- vagy Dél-Németországban. Németország északkeleti vidékén a paraszti gazdaságok jóval kevésbé voltak eladósodva, mint a mezőgazdasági nagyüzemek.

A 70-es években – az agrárválság kezdete után – a nagybirtokok jövedelmezősége csökkent, amihez hozzájárult a junkerek életvitele, gyermekeik ranghoz illő kiházasítása, melyek tőkét vontak el a nagyüzemtől.

Az USA és Oroszország az 1870-es évektől egyre nagyobb mennyiségben szállított gabonát az európai országok piacaira és ez egy kb. 1896-ig tartó jelentős áresést eredményezett. A tengerentúli konkurencia pedig már korábban is veszélyeztette a kelet-németországi gyapjú piacait. A világpiacon megfigyelhető új jelenségek és tendenciák főleg azokat az északkelet-németországi nagyüzemeket érintették, melyek elsősorban gabonát és burgonyát termesztettek, valamint juhtartással foglalkoztak. Kevésbé érintették a változások viszont azokat a parasztgazdaságokat, melyek többféle terményt termesztettek és gazdálkodásukban figyelembe vették a tej és a hús iránt megnövekedett igényeket. A nagybirtokok tulajdonosai ezzel szemben megmaradtak a hagyományos termelési struktúra – a gabona dominanciája – mellett, s az államtól a védővámok bevezetését követelték.

Követeléseik nem maradtak hatástalanok. Bismarck támogatásával és a nehézipari érdekcsoportokkal szövetkezve sikerült keresztülvinniük a gabonavámok bevezetését, melyet 1887-ig többször fel is emeltek.

1890 után a birodalmi kancellária kereskedelmi szerződéspolitikája – melyet a mezőgazdasági vámok lebontásában érdekelt Caprivi vezetett – az agrártermelők szorosabb szervezeti összefogásához vezetett, melyben az Elbától keletre lévő birtokok tulajdonosai voltak a meghatározó személyek. 1893-ban létrehozták a Gazdaszövetséget, abból a célból, hogy a kormánynál képviseljék agrárpolitikai érdekeiket. Ügyes politikával sikerült a parasztság széles rétegeit szövetségükbe tömöríteni és szervezetük befolyását nyugatabbi területekre is kiterjeszteni. Ezáltal egy olyan jobboldali agrárdeológia formálódott ki, mely nacionalista, antiszemita elemeket is magában hordozott és egyaránt követőkre talált a Weimari Köztársaság német-nemzeti, valamint a hitleri nemzeti-szocialista politikai eszmékben is. A Gazdaszövetség a császárság legerősebb agrárérdekszövetségévé vált. Tagsága az 1893-as 162.000 főről 1913-ra 330.000 főre nőtt.

Az alapvető kérdésekben – mint pl. a védővám követelése – a nyugat- és délnémet parasztszövetségek is egyetértettek a Gazdaszövetséggel, s messzemenőn elfogadták vezető szerepét. A szervezet hatékonysága, a konzervatív pártokhoz fűződő kapcsolatai és a katolikus parasztszövetségekkel azonos beállítottsága lehetővé tette a Gazdaszövetség számára, hogy agrárpolitikai ügyekben a paraszti érdekek képviselőjeként is fellépjen. Ennek az lett a következménye, hogy Kelet-Németországban a lakosság jelentős része konzervatív, antidemokratikus politikai irányba toldott el. A választási eredmények is ezt igazolják. A császárság ideje alatt sem a liberálisoknak, sem a szociáldemokratáknak nem sikerült jelentős bázisra szert tenni ezen terület parasztsága között. A liberálisokat azzal gyanúsították, hogy a szabadkereskedelem híveként a mezőgazdaság érdekei ellen hatnak. Ez sokkal inkább illett a szociáldemokratákra, akik összességében kevesebb figyelmet szenteltek a paraszti érdekeknek, a földmunkásokat pedig a nagybirtokosok kontrollja miatt nem tudták bázisukká tenni.

A császári korszak állami agrárpolitikája túlzottan is a nagyüzemek érdekeit vette figyelembe, azaz támogatta a gabona, burgonya, cukorrépa termesztését valamint a cukor-, szesz-, keményítőipart preferálta, pedig az igények egyre inkább a húsféleségek irányába hatottak. Ezt a lehetőséget viszont nagyon jól ki tudták használni a nagy iparvárosok környezetében élő parasztgazdaságok, melyekre kedvezően kihatott az 1895 utáni gazdasági konjunktúra is. A gabonárák stabilizálódása, a fogyasztói igényekkel párhuzamosan növekvő hús- és tejtermékek árai hozzájárultak a mezőgazdasági bevételek emelkedéséhez, mely megerősítette a közép- és kisparaszti gazdaságok helyzetét is. Ezáltal stabilizálódott a nagybirtok és a parasztbirtok közötti érdekszövetség, mely az árakat tekintve a fogyasztók ellen hatott. Az agrártermékek árainak emelkedése együt-

tal a föld drágulását is eredményezte. Ez viszont a nemproduktív nagyüzemek eladósodást fokozta, valamint megnehezítette az állami telepítési politikát is.

A „szükségben szenvedő mezőgazdaság”-ról szóló szóbeszéd nem volt más, mint a nagybirtokosok javát szolgáló propaganda. Kétségtelen azonban, hogy a 90-es években voltak veszteséges időszakok, amikor sok gazdaság csődbe is jutott. A bevételek mértékét meghatározta a birtok tulajdonosának képessége, a föld minősége, az üzem nagyság, a közlekedési helyzet és a birtok esetleges eladósodottsága.

A császári korszak mezőgazdaságában a termelés rendje, a munkajog, valamint a piac kapcsolatok kifejlődése mellett továbbra is léteztek a technikai és racionális elemeken túllépő paraszti és későfeudális tradíciók. Ez a mezőgazdaság még nem volt egy tiszta ipari-kapitalista formában működő gazdaság és a parasztok valamint a nagybirtokosok jelentős része sem számított tőkés agrár-vállalkozónak. A császárság időszakában így egy „korlátozott modernizáció” ment végbe.

A nagybirtokosoknak sikerült több feudális eredetű előjogot megtartaniuk. Az 1891-es tartományi rendelkezés nem semmisítette meg a birtokkörzetek helyi önállóságát. Ez csak 1927-ben, a szociáldemokrata Otto Braun kormánya idején történt meg. Azaz a nagybirtokos községi előjáróként törvényhatósági jogokat is gyakorolt a parasztok felett valamint ellátta az iskola felügyeletét és a kegyúri jogokat is. A birtokkörzetek és tartományok továbbra is párhuzamosan egymás mellett léteztek. A járási közigazgatások élén jórészt nemesi származású tanácsosok álltak, akik tősgyökeres junkercsaládokból származtak. 1852 és 1918 között Pomerániában a 103 tartományi tanácsos közül 87 fő volt nemesi származású.

A porosz tartományi gyűlésben a három jövedelmi kategórián alapuló választójog és a későfeudális elemeket magában foglaló tartományi alkotmány Mecklenburgban 1918-ig biztosították a nemesség politikai befolyását.

A nemesség megőrizte uralkodó szerepét a porosz bürokráciában és a hadseregben is. 1910 körül a porosz állami vezetés 11 tagja közül 7 fő; a főigazgatóság 12 tagja közül 11 fő és a 36 tartományi kormányelnök közül 23 fő volt nemesi származású. 1913-ban a porosz hadsereg tábornokainak és ezredeseinek 52%-a volt nemes. 1900 körül a hadseregben mintegy 60 Bülow, 30–50 Arnim, ill. ugyanennyi Bredow, Goltz, Kleist, Putkamer, Schwerin és Wedel nevű, valamint 20–30 Below és ugyanennyi Bonin, Borckes, Dewitz, Knessbeck, Schulenburg és Zitzewitz nevű magasabb rangú személy szolgált.

1898-ban a következőt jegyezte le Hohenlohe-Schillingsfürst birodalmi kancellár: „Amikor elüldögélek a porosz exellenciás urak között, akkor válik csak számomra igazán világossá az Észak- és Dél-Németország között feszülő ellentét. A délnémet liberalizmus nem tudja felvenni a versenyt a junkerekkel, akik túl nagy számban vannak, túl hatalmasok és a monarchiát, valamint a hadsereget is maguk mellett tudhatják. A Centrum is velük tart. Mindaz, amit a négy év alatt

megéltem, ebből az ellentétből magyarázható, mert ezek az urak mindannyian fűtyülnek a birodalomra, és inkább ma, mint holnap adnák fel.”

A nemzeti agrárpolitikában domináns szerepet betöltő, az Elbától keletre fekvő nagybirtokok fennmaradása korábbi előjogaival 1918-ig, ill. 1945-ig a német agrárpolitika és a belpolitikai élet nagy teherterét jelentette. De mindazidáig, amíg létezett a porosz állam a német mezőgazdaság nemcsak gazdasági, hanem társadalmi problémát is jelentett, egyszerre országos, tartományi és helyi szinten is.

*Fordította: Varga Judit*

## IRODALOM

- H. Bechtel: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1956.
- E. Bitterman: Die landwirtschaftliche Produktion in Deutschland 1800–1950. Halle, 1956.
- H.W. Graf Frinck von Finckenstein: Die Entwicklung der Landwirtschaft in Preußen und Deutschland 1800–1930. Würzburg, 1960.
- H. Haushofer: Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter. Stuttgart, 1972.
- F. W. Henning: Wirtschafts- und Sozialgeschichte Deutschlands. Bd.2. Die Industrialisierung in Deutschland 1800–1914. Paderborn, 1984.
- F. Lütge: Geschichte der deutschen Agrarverfassung. Stuttgart, 1967.
- H. Nusser etc.: Deutschland. Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Kaiserreich bis zur Bundesrepublik Deutschland. München, 1990.

**Manfred Jatzlauk:**

**THE GERMAN AGRICULTURE EAST OF  
THE RIVER ELBA FROM 1871 UNTIL 1914**

The study analyses the tendencies of the German agriculture's development from 1871 until 1914, focusing the agricultural area situated east of the river Elba. The author lays stress on the formation of the landed property and its historical reasons. Then he deals with the changes of the agricultural and sowing structure and the reasons of these.

The study examines the effects of the special agricultural structure on the political conditions, parties and especially on the political and social role of the Junker groups.



**Barta Róbert:**

## **KONZERVATÍV PÁRTPROPAGANDA NAGY-BRITANNIÁBAN AZ 1920-AS ÉVEKBEN<sup>1</sup>**

*Régi párt új helyzetben – az 1920-as évek*

Az első világháború utáni brit birodalom egésze és belpolitikai élete is gyökeres változásokon ment keresztül. Elég csak arra utalnunk, hogy a mind ez idáig legerősebb belpolitikai erő, a kisebb-nagyobb megszakításokkal másfél-száz éve kormányzó Konzervatív Pártnak erős ellenfele alakult ki a Munkáspárt megerősödése miatt. A máig jellemző kétpárti szerkezet azt is jelentette, hogy 1919 után a liberálisok rendkívül gyorsan eltűntek a politikai élet süllyesztőjében. Mindezek alapján az angol történettudomány a háború utáni brit belpolitikai élet újjászerveződésében megkülönbözteti az 1916-tól 1924-ig tartó időszakot, amelyre a Liberális Párt hanyatlása és a Munkáspárt gyors felemelkedése volt jellemző, majd az ezt követő, 1924-től 1931-ig tartót, amikor megszilárdult a Konzervatív Párt-Munkáspárt típusú kétpártrendszer.<sup>2</sup>

A háború utolsó évétől a világválság kezdetéig a Konzervatív Párt továbbra is a legerősebb belpolitikai erőnek számított, a párt vezetése az új viszonyokhoz sikeresen alkalmazkodott. 1918-tól 1929-ig Nagy-Britanniában öt általános választást tartottak, ezek közül négy esetben a Konzervatív Párt szerezte meg a legtöbb szavazatot: 1922-ben 14,3 millióból 5,5 milliót, 1923-ban 14,5 millióból 5,53 milliót, 1924-ben 16,6 millióból 8 milliót és 1929-ben 22,6 millióból 8,65 milliót. Az egyetlen kivétel az 1918-as választás volt. A konzervatív politikusok ekkor a Lloyd George-féle koalíció jelöltjeként indultak, azonban a liberális jelöltek szereztek meg a legtöbb szavazatot. A négy választási győzelem eredményeképpen 1922. októberében Bonar Law, 1923. májusában (Bonar Law betegsége, majd halála miatt) Stanley Baldwin és 1924. novemberében újra ő alakíthatott konzervatív kormányt. Ez utóbbi 1929. júniusáig maradt hivatalban.<sup>3</sup> A Konzervatív Párt növekvő erejét mutatta, hogy Lloyd George 1919. januárjában alakított második koalíciójában a konzervatívok voltak többségben és a két munkáspárti kormány (Ramsay MacDonald első és második kormánya) 1924-ben és 1929-ben is csak a liberális szavazatok segítségével jöhetett létre. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a választói tábor kibővülésével párhuzamosan

(1919-ben a 21. év fölötti népesség 78%-a (21,7 millió) volt választó és 1929-re ez az arány 90%-ra (28,8 millióra) emelkedett) a párt folyamatosan, 5,5 millióról 8,6 millióra tudta növelni szavazatait, akkor nyilvánvaló a Konzervatív Párt mind nagyobb tömegbefolyása.<sup>4</sup>

A Konzervatív Párt kétségkívül látványos sikereinek magyarázata csak részben kereshető abban, hogy az 1920-as évekbeli belpolitikai élet fontosabb történéseiben – a Lloyd George-féle koalíció felbomlása, az első munkáspárti kormány, az általános sztrájk, a világválság kezelése, stb. – következetes és népszerű politikát folytatott. Legalább annyira fontos az, hogy ekkor fejlődött ki a modern pártpropaganda és a politikai életben szóhoz jutott munkásság és nők körében sikerült újabb szavazóbázisra szert tennie. A konzervatívok megújulása és talpon maradása elképzelhetetlen volt a modern tömegpropagandagépezet nélkül, s ennek vizsgálata érthetőbbé teheti az 1920-as évek brit belpolitikájának fontosabb vonásait.

A háború végét a Konzervatív Párt a Lloyd George-féle kormánykoalíció támogatójaként érte meg, de azonnal felvetődött a hogyan tovább kérdése. Bonar Law érzekelte azt, hogy pártja még nem készült fel az új viszonyokra s a tagság önbizalomhiányban szenved (több mint tíz éve nem nyertek választásokat!), ezért úgy határozott, hogy az 1918. decemberében esedékes választásokon a liberálisokkal együtt közös koalíciós jelölteket indít. Ez volt az ún. Coupon Election, amely a konzervatívok és a liberálisok nagy győzelmét hozta és lehetővé tette Lloyd George második koalíciós kormányának megalakulását.<sup>5</sup>

A koalíció létjogosultságát mindkét párt hasonlóan indokolta: el kell kerülni egy szocialista (munkáspárti) kormány hatalomra kerülését, stabil vezetést kell létrehozni és újjáépíteni a gazdasági életet.<sup>6</sup> Az ideálisnak indult koalíciós viszonyt nagyon hamar súlyos ellentétek terhelték meg. A Konzervatív Párton belül ugyanis mindvégig létezett egy a koalíciót csak átmeneti megoldásnak tekintő, nagy befolyással bíró csoport, amely élesen szemben állt Lloyd George politikájával. Lord Henry Bentinck, a szociális reformok parlamenti szakértője, Samuel Hoare befolyásos konzervatív „háttérpolitikus” (Back-bencher), Lord Salisbury, az egyik legnagyobb tekintélyű konzervatív felsőházi tag(peer), Lord Robert Cecil, Neville Chamberlain és követőik úgy gondolták, a pártnak csak addig van szüksége erre a koalícióra, amíg kellőképpen megerősödik és önállóan is meg tudja szerezni a hatalmat. A koalíciót mindvégig ellenző konzervatív „kemény mag” (Conservative Diehards) 40–50 parlamenti képviselőt tömörített, s köztudott volt, hogy legfőbb orgánuk a Morning Post.<sup>7</sup> Ez a csoport a kormányt elsősorban túlköltekezéssel, Írország és a kolóniák belső önkormányzatának terve miatt a birodalom biztonságának aláásásával vádolta, de elítélte a Szovjet-Oroszországgal fenntartott kapcsolatot és a szakszervezetek állítólagos támogatását is. Ez a társaság leginkább az ír- és birodalmi kérdésekben elfoglalt álláspontjában különbözött a Konzervatív Párt többi részétől. További súlyos ellentétet gerjesztett a párt sorain belül az, hogy a betegsége miatt 1921. márciusában visszavonuló Bonar Law helyett Austen Chamberlain lett a párt

vezetője. A párt a régi és az új vezér híveire bomlott. Bonar Law köre egyre inkább távolodott a koalíció eszméjétől, amit meggyorsított, hogy 1921. decemberében megszületett a megegyezés az ír kérdésben (Irish Treaty). Ez a Konzervatív Párt nagy részét sokkolta, hiszen gyakorlatilag az Ír Szabadállam megalakulását jelentette, melyben néhány konzervatív képviselő már a birodalom teljes széthullásának kezdetét látta. A bukást elősegítette a kormány néhány külpolitikai baklövése, mint a Nagy-Britannia számára semmi eredményt nem hozó genovai konferencia, vagy a Dardanellákkal kapcsolatos ún. Chanak incidens, ami miatt a brit kormány csaknem háborúba keveredett Törökországgal. Ráadásul az egész ügyről elképesztően rosszul és ellentmondásosan tájékoztatták a brit közvéleményt.<sup>8</sup>

Mindezek után 1922. szeptemberében Stanley Baldwin (aki ekkor a Kereskedelmi Tanács elnöke /President of the Board of Trade/ volt) és követői cselekvésre szánták el magukat Lloyd George ellen és a koalíció felbomlasztásáért. Első lépésként néhány prominens konzervatív politikus (Stanley Baldwin, Lord Birkenhead, Robert Horne, Balfour, Curson) kinyilvánította, hogy a Chanak-krízis miatt el kívánja hagyni a koalíciót. A legfőbb bizonytalansági tényező az volt, sikerül-e a betegeskedő Bonar Law-t megnyerni a koalíció felbomlasztására szerveződött csoport vezetőjének? Ez sikerült, amiben nagy szerepet játszottak a „sajtócézárók” (Press Lords), Beaverbrook és Wickham Steed (a Times kiadója), akik ekkor már kifejezetten Lloyd George ellen fordultak, ráadásul Beaverbrook megnyerte Lord Rothermere-t (a Daily Mail tulajdonosát) az ügy támogatására. A végső lökést az adta meg, hogy a koalícióban lévő miniszterek mögött már nem állt a párt nagy többsége és a Konzervatív Párt országos szervezetének vezetői is kifejezetten szemben álltak a kormánnyal.<sup>9</sup>

A koalíció a kegyelemdőfést az 1922. október 9-én, Londonban tartott Carlton Club-beli konzervatív nagygyűlésen kapta meg. A jelen volt konzervatív miniszterek és parlamenti képviselők 186:87 arányban a koalícióból való kilépésre szavaztak.<sup>10</sup> Ennek eredményeképpen 1922. október 23-án Bonar Law alakított konzervatív kormányt, mely halála miatt csak egy évig volt hivatalban. Követője, Stanley Baldwin azonban – az első munkáspárti kormány egy évétől (1924) eltekintve – olyan stabil konzervatív politikát valósított meg, amelynek csak az 1929-es gazdasági válság vetett véget.

A második Baldwin-kormány és az egész Konzervatív Párt egyik legnagyobb próbatétele az 1926. május 4-től 12-ig tartó általános sztrájk (General Strike) volt, amely a kormány nagy győzelmével ért véget.<sup>11</sup> A sztrájkot nagyrészt a bányászszakszervezetek indították, jelentős béremelést és a – már akkor is csődágazatnak számító – bányászat hathatós kormányzati támogatását követelve. Maga a sztrájk a kormány és a szakszervezeti szövetség (Trade Unions Congress, T.U.C.) vezetői közötti sorozatos félreértések és félremagyarázások nyomán robbant ki, s Baldwin mindvégig azon az állásponton volt, hogy csak a sztrájk beszüntetése után lehet szó konstruktív tárgyalásokról. Az általános sztrájkra elsősorban a kormány készült fel. Pontosán érzékelte, hogy az élelmi-

szereplés, az információáramlás, a belső rend és a közlekedés zavartalan fenntartása a kulcskérdések. Az 1920-as kivételes felhatalmazási törvény (Emergency Powers Act) alapján ezekben a kormány ellenőrzési joggal rendelkezett. Így már 1926 elején megtette a szükséges intézkedéseket, melyek azonnal hatályba léptek amikor a sztrájk elkezdődött. London és a nagyobb városok élelmiszerellátását folyamatosan biztosították, amihez nagyban hozzájárult az, hogy a londoni dokkmunkások jelentős része nem csatlakozott a szénbányászokhoz, a szállítási útvonalokról tehát a Themzén gondoskodhattak. A városok és a vidék közötti vasúti összeköttetés sem szakadt meg teljesen, a belső rendre pedig az ún. „polgárőrség” (Civil Constabulary Reserve) ügyelt. Ennek létszáma Londonban május 11-re elérte a 4600-at, de egyetlen alkalommal sem vetették be tagjait, inkább az élelmiszerek szétosztásában segítettek.

Baldwin és a Konzervatív Párt vezérkara pontosan tudta, hogyha a társadalmi rend és a brit alkotmányosság elleni fellépésként állítja be a sztrájkot, akkor a munka megtagadásában részt nem vevő szakszervezetek és munkások könnyebben támogathatják a kormányt, egyszerre fejezve ki „hazafiúi lojalitásukat” és ellenérzésüket a szakszervezeti és munkáspárti vezetőkkel szemben. Ezt a taktikát a konzervatív párti propaganda a legnagyobb aktivitással hirdette. Emellett Baldwin mindent megtett, hogy a szakszervezeti szövetség (T.U.C.) vezetői a „könnyű visszavonulást” választhassák. Beszédeiben pl. sohasem említette, hogy személy szerint a vezetők a felelősek a sztrájkért. 1926. május 8-án mondta el „Man of Peace” című híressé vált rádióbeszédét, melyben mintegy összefoglalta a kormány álláspontját. Kifejtette, hogy amíg véget nem ér a sztrájk, nem lehet szó tárgyalásokról a szakszervezeti vezetőkkel, de a kormány elfogadja a szénbányászat problémáinak vizsgálatára kiküldött különbizottság (Royal Commission) beszámolóját, ha a bányászok is így tesznek. (Az ellentéték éppen a beszámoló tartalma miatt robbantak ki.) A továbbiakban Baldwin általános megértésre és megnyugvásra szólított fel mindenkit. Beszéde nemcsak a kormányhoz lojális társadalmi rétegekben, hanem a sztrájkoló bányászok körében is pozitív visszhangra talált.<sup>12</sup>

A szakszervezeti szövetség vezetői felismerték, hogy ezek után semmi esélyük sincs a gyors győzelemre, ráadásul a lakosság elégedetlenségét sem tudták kihasználni, hiszen a közellátás viszonylag zavartalanul működött. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy hosszú ideig nem képesek fenntartani a sztrájkot. Így nem maradt más, csak a tisztes kapituláció. Május harmadik hetében annyiban engedtek a kormánynak, hogy közösen keresik a megoldást a szénbányászok gondjaira. Valójában az iparággal kapcsolatos összes manőverezési lehetőség a kormány kezében maradt. A sztrájkolók nem értek el semmit, az általános sztrájk csendesen elhalt (bár a szénbányászok az év végéig kitartottak), s beköszöntött a konzervatív kormányzat „nyugalmi időszaka”.

Az 1929-ben kezdődött világgazdasági válság azonban alapjaiban rázta meg a brit belpolitikai és gazdasági életet. Az 1929. május 30-án megtartott általános választásokon ugyan a konzervatívok szereztek a legtöbb szavazatot, a liberáli-

sok támogatásával mégis Ramsay MacDonald alakíthatott munkáspárti-liberális kormányt, 1924 óta immár másodszer. Kormányától mindenki, elsősorban a munkásság azt várta, hogy megfékezni az évről-évre növekvő munkanélküliséget, enyhíti a szociális feszültségeket, más szóval mindent megtesz a gazdasági krízishelyzet gyors megoldásáért. Már az év végére kiderült azonban, hogy a MacDonald-kormány képtelen megbirkózni a nehézségekkel, s ez önmagában is mélyítette a válságot. Ezzel egyidejűleg az év végére a Konzervatív Párton belül is kiéleződtek az ellentétek. Ez egyrészt a választási eredményekből, másrészt a védővámpolitika hívei és ellenfelei közötti vitákból fakadt. Az egész helyzet kísértetiesen hasonlított a párt 1906-tól 1914-ig tartó belső válságához.<sup>13</sup> Felerősödtek a domíniumok önállósodási törekvései is, miközben a konzervatív politika érezhető irányváltást hajtott végre: felismerve Nagy-Britannia világpolitikai szerepének gyengülését, egyre inkább a belpolitika felé fordult. Ráadásul 1930. elején Beaverbrook és Rothermere a birodalmi egység harcos védelmezőiként, a védővámpolitika híveiként tüntetve fel magukat, erőteljesen támadták a pártvezetést, személy szerint Baldwin.

A védővámpolitika híveinek és ellenzőinek küzdelme 1903-ig nyúlik vissza, amikor Joseph Chamberlain felvetette az – egész birodalomra kiterjedő és átfogó – egységes belső piac létrehozását. Ez befelé a vámpolitika enyhítését és preferenciákon alapuló kereskedelempolitikát, kifelé pedig magas importvámokat jelentett volna, jelentős mértékben megrálgatva az importált iparcikkek és élelmiszerek árát, s a többletköltséget a városi munkásság fizette volna meg. Ebbe az elképzelésbe bukott bele a párt az 1906-os választásokon, s e politika hívei illetve ellenfelei 1930–31-ben újabb krízis felé sodorták a pártot. A párt „kemény magja” (Diehards) felsorakozott Beaverbrook határozott birodalmi politikát, fegyverkezést és védővámokat hirdető sajtókampánya mögé.

A másik két nagy párt helyzete sem volt azonban különösebben biztató. A munkáspárti vezetést folyamatosan támadások érték a szakszervezeti vezetők (Citrine, Bevin) részéről és Sir Oswald Mosley is ebből a pártból kívánta megszervezni leendő fasiszta osztagait. Az ún. Független Munkáspárt (Independent Labour Party) működése tovább gyengítette MacDonald pozícióit és a sorozatos kormányzati kudarcok szintén sürgős megoldást követeltek. A Liberális Pártban legalább három áramlat volt, mely külön-külön is szétfeszíthette a párt kereteit: Sir John Simon, Herbert Samuel és Lloyd George hívei, ráadásul a párt bázisa rohamosan csökkent, a belső bomlás jelei pedig egyre szaporodtak.<sup>14</sup>

Mindezek a jelenségek együtt a súlyos gazdasági helyzettel, egy nagykoalíciós megoldás felé mutattak, amely hosszadalmas kísérletezés után létre is jött 1931. augusztusában MacDonald vezetésével, de konzervatív többségi támogatással. Az új helyzetet az 1931. októberi országos választás véglegesítette, mert egyrészt konzervatív győzelmet hozott, másrészt nyilvánvalóvá tette, hogy a brit belpolitikai életben a konzervatívok mellé csak a Munkáspárt tud felsorakozni.

A Liberális Párt ezek után már nem tudott beleszólni a két nagy párt rivalizálásába.

### *A konzervatív propaganda és jellemzői*

A Konzervatív Párt háború utáni politikájában részben tovább éltek a 19. századi klasszikus konzervativizmus alapelvei, mert a párt egyik ideológusa szerint a „konzervativizmus egyetlen forrása a brit nép történelme, intézményrendszere, felhalmozódott bölcsessége és nemzeti karaktere.”<sup>15</sup> A klasszikus érvelés szerint a 19. századi laissez-faire liberális doktrína és a viszonylagos jólét lerombolta az egyén autonómiáját azzal, hogy egyszerű fogyasztóvá degradálta. Ezért a konzervatív irányzat feladata, hogy hangsúlyozza az értéket létrehozni képes egyén fontosságát és kötelességeit embertársai iránt. Az „igazi konzervatív nem habozhat segítségül hívni a közösséget, amikor a gazdasági fejlődés hatásai veszélyesek a társadalmi egyensúlyra nézve.” A világháború után a szocializmussal szemben azt hirdették, hogy „meg kell tartanunk a régi tradíciókat és értékeket, hogy rendbe tehesük velük ezt az új világot.”<sup>16</sup> Sokkal fontosabbnak tartották azokat az értékeket, amelyeket egy generáció már felhalmozott, mint azokat, amelyeket generációk sora a jövőben kíván felhalmozni.<sup>17</sup> A konzervatív frazeológiában a nemzet megbonthatatlan egységes egész, ezt mindenáron erősíteni kell, de „megőrizve erősíteni”.<sup>18</sup> A kiegyensúlyozott, értékeket őrző társadalom úgy jöhet létre, hogyha minden rétege egyensúlyt képez önmagán belül és egymással is, az individuális érdekek pedig harmonizálnak a közösség érdekeivel. Éppen ezért a hithű konzervatív nem ellensége az erős államnak és kormánynak, hiszen az hivatott ezt az egyensúlyt megteremteni és fenntartani (lehetőleg persze egy konzervatív kormány révén). Az állam legfőbb felelőssége a szociális egyensúly és a jólét fenntartásában rejlik.<sup>19</sup>

A konzervatív ideológia szerint minden egyén valójában csak az Isten előtt egyenlő, ami természetesen nem zárja ki, hogy egyenlő jogokat élvezzen a törvény előtt, vagy jólétre törekedhessen. Azt viszont kizárja, hogy az egyén olyan ideológiát kövessen, amely mindenki egyenlőségére épít. Az 1920-as években ehhez még az az elv is társult, hogy a konzervatívok „nem kívánják osztályokra tagolni a társadalmat, hiszen az angol nemzet nem osztálynemzet” (class nation), s ez nyilvánvalóan a munkásság megnyerésére, illetve arra irányult, hogy brit hazafiságukat és lojalitásuk hangsúlyozásával „leválásszák” a munkásságot a szakszervezeti mozgalomról. A konzervatív gondolkodás további két tartópillére a vallásosság erőteljes (helyenként túlzott) hangsúlyozása és a magántulajdon tisztelete volt. A konzervatív értékrendet sajátosan fogalmazta meg Lord Hailsham: „A konzervatívok nem hiszik azt, hogy a politikai küzdelem a legfontosabb dolog az életben. Ebben a tekintetben különböznek a kommunistáktól, szocialistáktól, náciktól, fasisztáktól, szocialista uzsorásoktól

és a brit Munkáspárt legnagyobb részétől. Egy részük jobban kedveli a rókavadászatot – tette hozzá –, ami a legbölcsebb vallás”.<sup>20</sup>

Ezeket az eszméket a hétköznapi politikában a pártpropaganda közvetítette, ennek eszköze pedig a sajtó volt. Az 1920-as évek konzervatív beállítottságú napilapjai közül a fontosabbak a már említett Morning Post, valamint a Daily Express, Evening Standard, Pall Mall Gazette (W.W. Astor), Globe (Max Aitken) voltak, a londoniakon kívül pedig a Manchester Dispatch és a Manchester Courier.<sup>21</sup> Korszakunkban a konzervatív pártvezetés elsősorban a Berry-család sajtóhálózatát használta fel, mert nemigen bízott Beaverbrook és főleg Rothermere „párthűségében”, noha utóbbi kezében volt a Daily Mail, az időszak legnagyobb példányszámú napilapja (1921-ben 1, 5, 1930-ban 1,8 millió a példányszáma).<sup>22</sup> Az 1920-as években a leginkább konzervatívnak számító orgánium a Morning Post volt, kiadója H.A. Gwynne, Stanley Baldwin bizalmasának számított. A nagy példányszámú londoni napilapok azonban ugyanolyan súlyos pénzügyi gondokkal küszködtek, mint a vidéki újságok, ezért a Konzervatív Párt központi hivatala (CCO) az országban mintegy 230 – a párt irányvonálához közel álló – újságot anyagilag is támogatott.<sup>23</sup> Az évtized közepére a Morning Post-ot gyakorlatilag a Konzervatív Párt irányította, de ilyen lapnak számított a kisebb példányszámú Westminster Gazette is. A legnagyobb példányszámú lapok a későbbiekben többé-kevésbé függetleníteni tudták magukat a pártoktól. Fontos új elem a korszak sajtójában a „depolitizált” újság megjelenése, elsőként a 20-as évek végétől kiadott Cinema B.B.C. E szórakoztató lap nagy példányszámot ért el.<sup>24</sup>

A konzervatív pártpropaganda korszakbeli eszköztárába tartoztak még a párt által publikált plakátok, broszúrák, tájékoztató irodalom és vitairatok is. Ezeket általában a CCO sajtóval és nyilvánossággal foglalkozó osztálya adta ki, de 1929-től kezdve a Konzervatív Párt kutatási részlege (Conservative Research Department, CRD) is jelentős publikációs tevékenységet folytatott, kézikönyveket is kiadott, elsősorban a párttagság és a funkcionáriusok számára, főleg belső használatra (Constitutional Year Book, Gleanings and Memoranda, Campaign Guides). 1923-ban a párt 1,5 millió röplapot (leaflets) és összesen 46 ezer példányban folyóiratokat jelentetett meg. 1928-ra a röplapok száma 19,4 millióra, a folyóiratok példányszáma pedig 500 ezerre nőtt.<sup>25</sup>

A választási kampányok idején a párt propagandakiadványai megsokszorozódtak. 1918-ban a konzervatívok 5 millió röplapot terjesztettek, 1929-ben már 93 milliót (és még 400 ezer plakátot).<sup>26</sup> A kiadott irodalom nemcsak számában, de minőségében is sokat javult azzal, hogy 1925-től elindították az ún. Westminster Library sorozatot, amelyben a konzervatív politika egy-egy területét külön tanulmánykötetek elemezték. Ezekhez olcsón hozzá lehetett jutni. Stanley Baldwin beszédeit („On England”, „Peace in Industry”) többször is gyűjteményes kötetekben adták ki, ezeket az országos pártszervezetek terjesztették.<sup>27</sup> A Home and Politics (Otthon és Politika) című kiadványsorozat a párt női választóinak szólt, a The Imp a konzervatív ifjúsági szervezetek számára készült, s

ezek mellett számos – a helyi pártszervezetek számára vagy éppen azok által kiadott – magazin is létezett, pl. a *Man in the Street* (az *Utca Embere*), amely az Oxfordshire-i konzervatív szervezet kiadványa volt.

A párt olyan új technikai eszközöket is felhasznált politikájának népszerűsítésére, mint a film és a rádió. 1925-ig a propaganda nagyrészt a gyűléseken tartott beszédekből, a választási plakátok és rölapok terjesztéséből és sajtópropagandából állt. 1925 után a párt vezetői gyakran tartottak rádióbeszédet (pl. Baldwin az általános sztrájk idején), a szónokok pedig a nyilvános gyűléseken újdonságként elektromos hangosbeszélőket használtak. 1925. augusztusában a párt először „vetette be” mozgófilm-vetítő autóit, amelyeket bárhol, bármilyen napszakban lehetett működtetni. Ezek gyorsan nagy népszerűsége tettek szert, s különösen fontos szerepük volt az általános sztrájk idején.<sup>28</sup> A filmvetítő autók nagyrészt rövid rajzfilmeket mutattak be, amelyek témája a munkáspárti és liberális vezérek gúnyolása, politikájuk karikírozása volt. 1926 és 1930 között a Konzervatív Párt megrendelésére legalább hét ilyen rajzfilm készült, közöttük a Ramsay MacDonald-féle munkáspárti politikát maró gúnyal ábrázoló *Red Farm* (Vörös Farm). A filmeket a legszélesebb rétegek körében terjesztette a pártpropaganda, üzenetüket könnyen felfogták a legalacsonyabb iskolázottságú lakosok is, a módszer hatékonyságához nem férhetett kétség. Később a párt filmgyártó mechanizmusa önállósodott, 1930. májusában létrehozták a Konzervatív és Unionista Filmszövetséget (Conservative and Unionist Film Association – CFA), amely a 30-as években megrendelésre több tucat filmet állított elő.<sup>29</sup>

Különös figyelmet fordítottak a női szavazók megnyerésére. Az 1918-as választójogi törvény következtében választásra nem jogosult több mint 5 millió nő kapta meg 1928-ban a teljes választójogot, az alsó korhatár 21 év lett („flapper votes”).<sup>30</sup> A párt a 20-as években a nők politikai egyenjogúsítását alapjában fontos célnak tekintette, s nem csupán a választási jó szereplés reményében, hanem hosszú távú politikai megfontolások miatt is. Stanley Baldwin 1927-ben már pontosan megfogalmazta, miért kíván a párt fokozott mértékben a nőkre támaszkodni: „Kik szenvednek a legtöbbet sztrájk idején? Mindig a nők. És kik fognak a legtöbbet szenvedni, hogyha a bolsevik propaganda maga alá gyűri ezt az országot? Mindig a nők. Ez az oka annak, hogy propagandánk most miért fordul felénk olyan nagy mértékben és határozottan, mint ezelőtt még soha.”<sup>31</sup> Egy évvel később a fontolva haladást, a szociális biztonságot, a nemzet jólétét, az egészségügyi, oktatási viszonyok fejlesztését hangsúlyozta; mindezek hatásos érvek voltak a szavazati joggal rendelkező nők körében is: „Nem vagyunk a reakció pártja. Az intézményes reformok útján járunk. Elsődleges célunk a béke itthon és az egész világon; a belső béke, amelyet mi népünk életszínvonalának, egészségi állapotának, oktatási intézményeinek javításával és fejlesztésével kívánunk elérni.”<sup>32</sup> A Szovjetunió felől fenyegető bolsevista veszélyt a pártpropaganda olyan módon is közvetítette, hogy az a legnagyobb ellensége a családnak, s azt végső romlásba taszítja. Szemléletes példája ennek a sokezer plakát közül az, amely egy apatikus



családot ábrázol az alábbi felirattal: „A szocializmus a kétségbeesés mélységeibe sodorta Oroszországot.” A plakát természetesen közli a megoldás is: „Tartsd távol a szocializmust Britanniától. Szavazz a konzervatív jelöltekre.” (I. melléklet)

A párt 1923 és 1930 között külön folyóiratot (Home and Politics) indított a nők számára és a kezdeti, havi 40 ezres példányszám 1929-re 200 ezerre nőtt. 1928. augusztusától – nyilvánvalóan a 21 éven felüli nők választójogát kimondó törvénnyel (Equal Franchise Act) összefüggésben – a Home and Politics rövid történeteket közölt, amelyeknek főszereplője a középkorú, megfontolt bejárónő, Mrs Maggs és naiv, ingatag, de jószándékú munkatársa, a fiatal Betty. Mindennapos tevékenységük, a takarítás kimeríthetetlen kincsestárát nyújtotta a politikai párhuzamoknak és metaforáknak. Az őszi nagytakarítást (ipari munkásság helyzete) könnyebben megoldható összefogással, változékony időben ruhát kint szárítani olyan, mintha a liberálisokra szavoznánk, a szabadkereskedelem hívének lenni annyit tesz, mint megengedni az idegeneknek, hogy virágot lopjanak a kertünkből.<sup>33</sup> (II. melléklet) A párbeszédnek nem nélkülözték az iróniát sem. Betty például semmit sem tud a szocialistákról: „Nos, ez elég viccesnek tűnik... de én még sohasem hallottam felőlük. Kik ők? Hallottam már konzervatívokról, munkáspártiakról, liberálisokról, de ezek másfajta emberek...”<sup>34</sup> Mrs Maggs az ideális konzervatív nő, a közjó élharcosa, a család és a tradicionális értékek védelmezője, míg Betty a fiatal nőkre jellemző bizonytalanságot és hiszékenységet, valamint a természetes igazságérzetet képviseli. A párt propagandája szerint a konzervatívok feladata: megvédeni Betty-t, elsősorban önmagától és kiábrándítani a veszélyes illúziókból. Mrs Maggs a jellegzetes konzervatív érvelést a hétköznapi nyelvre fordítja: „...a világ egyre jobb lesz, a dolgok fejlődnek, de ehhez idő kell, s a fejlődést nem szabad siettetni.”<sup>35</sup> A konzervatív kormányzat minden esetben a közjó és az egész nemzet javát szolgálja.<sup>36</sup> A sorozatnak nagy sikere volt, amit a példányszám emelkedése is mutatott.

A konzervatív propaganda úgy aposztrofálta a nőt, mint a család összetartó erejét, a szülői felelősség megtestesítőjét, a családi költségvetés irányítóját és mint olyan személyt, akinek döntő befolyása van a család választói magatartására. Azt is hangsúlyozták, hogy a nőknek helyük van a még nagyrészt hagyományos struktúrákkal rendelkező brit társadalom fontos pozícióiban. A propagandairódalom legnagyobb része ugyanarra az általános tételre épült: „a hiszékeny nőket tévútra vezetik a sunyi demagógok, de mindig megmenekülnek idősebb és bölcsebb társaik segítségével.”<sup>37</sup> A női választók szocializmus-ellenes beállítottságát a párt azzal is táplálni és fenntartani kívánta, hogy mindenféle sztrájkmozgalmat a családi béke legfőbb veszélyeztetőjeként állított be. A nő feladata ebben az esetben az, hogy rábírja férjét, fiait, hogy térjenek vissza a munkába. Felhívták a figyelmet a szocializmus „morális” veszélyire, hozzátéve, hogy a szovjet-országi események bizonyítják, az ún. szocializmus nem más, mint bolsevizmus és veszélyt jelent a család és az egész társadalom számára. (III. IV. V. mellékletek) A dús fantáziájú alkotók Lenint ázsiai arcvo-

nású polipként ábrázolták, amint bolsevizmus feliratú csápjaival éppen a brit birodalom szomorú munkanélkülijét próbálja megszerezni, miután Oroszországot és az indiai függetlenségi harcosokat ábrázoló figurákat már magával rántotta. Másutt Lenin egyik kezét kinyújtó, alamizsnát kéregető koldusként szerepel, miközben másik kezével a háttérben a sztrájk-agitátorokat, Írország, Dél-Afrika, India elszakításáért harcolókat pénzeli. Tehát ha a britek az éhező Oroszországot és a bolsevikokat támogatják, azt a pénzt a birodalom szétverésére fogják használni. Látható még a parlamenti szabályokat és az alkotmányosságot megtestesítő könyvet szétmarcangoló kutya, mint a szocialista párt allegóriája, vagy a brit államélet alapintézményei (helyi önkormányzatok, egyháztanácsok, városi tanácsok, parlament) ellen szuronyrohamra készülők munkáspárti figura, akit természetesen a háttérből a kommunista agitátor irányít. Baldwin helyenként a szocializmus-ellenesség keresztes harcosaként szerepel, a képmására formált doveri szikla őrködik a nemzet biztonságán, vagy éppen a tőkét, hitelt, kereskedelmet jelképező kis figurákat figyelmezteti Stanley Baldwin szuperintendens (egyházi vezető), hogy a szocializmus repedezett jegén kocsolyázni túl kockázatos. Az elsoroltakat egészítették még ki a Szovjet-Oroszországból származó rémtörténetek, gyilkosságok és erőszakos cselekmények színes, részletes leírásával és képi ábrázolásával.<sup>38</sup> Emellett nagy gondot fordítottak arra, hogy figyelmeztessék a nőket, a bolsevizmus hirdetői a legkörnyöfontabb módszerekkel próbálják behálózni őket. Egy 1924-es Nőkhöz (To Women) című röpirat például így fordul olvasóihoz: „Figyeljete a kommunista ügynökökre, akik köztetek vannak. Szocialistaként mutatkoznak és különlegesen képzett agitátorok. Lehet, hogy ápolónőként, egészségügyi dolgozóként vagy más – bizalmat ébresztő – állással álcázzák magukat. Az a céljuk, hogy a közeletekbe férkőzzenek és megnyerjenek benneteket a kommunizmus ügyének, amit ők szocializmusnak neveznek.”<sup>39</sup>

A „gondoskodó kapitalizmus” (caring capitalism) hirdetésével a konzervatív párt azt sugallta a női szavazótábornak, hogy célja a vagyoni különbségek és a szociális egyenlőtlenségek enyhítése, az általános jólét biztosítása: „Nem tagadhatjuk, hogy egynémelyek gazdagsága és mások szegénysége a legégbekiáltóbb igazságtalanság és ez az a pont, ahol a konzervatív nő először szembesül a szocialistával. Sohasem engednénk meg, hogy a szegénységtől szenvedők azt gondolják, pártunk olyan fickókból áll, akik a szegénységet elkerülhetetlen rossznak tartják – minthogy sokan annak tartják –, mert hiszen ez az alapja a munkáspárti propagandának. Meg kell győznünk a választót arról, hogy politikánk a jólét minél szélesebb körű biztosítására irányul, hogy Mr Chamberlain és Mr Baldwin azt akarja, hogy mindenkinek legyen otthona és vagyona.”<sup>40</sup> A „gondoskodó kapitalizmus” jelszavát a szociális reform megvalósításához köttették, mivel a párt úgy tartotta, hogy a nők – helyzetükből adódóan – különösen érzékenyek a szociális kérdések iránt, mindkettőt pedig a konzervatívok legfőbb törekvéseként hirdették: „Női választók. Ha egészséges otthonokat akartok a nyomornegyedek helyén, ha orvosi ellátást akartok az anyáknak és gyermeke-

iknek –, alacsony élelmiszerárakat –, jobb munkahelyi körülményeket –, továbbtanulási lehetőséget gyerekeik számára, akkor támogassátok azt a pártot, amelyik megvalósítja ezt. Szavazzatok a konzervatívokra.”<sup>41</sup>

A család a kor konzervatív frazeológiájában sokszor a brit birodalom szinónimáját jelentette, s a család (így a birodalom) védelme a konzervatív nő elsőrendű feladata lett. Betty, akit félre akarnak vezetni antiimperialista jelszavakkal, így vélekedik: „Akárhogy is, ha hibákat követtünk is el, mi a színes bőrűek érdekében tevékenykedünk, nem hagyjuk, hogy harcoljanak egymással és megegyék egymást, mint ahogy régen tették. Békét teremtettünk azokban az országokban, ahol a brit zászló lobog.”<sup>42</sup> Azzal is támogathatják a birodalmat és kifejezhetik hazaszeretetüket, hogyha a birodalomban előállított termékeket vásárolják – sugallta néhány propagandakiadvány, s e mögött nyilvánvalóan a védővámpolitika hívei (Tariff Reformers) álltak. Felelősség, józan szemlélet, körültekintő bölcsesség, a szociális kérdések reális megközelítése, a birodalom érdekeinek szem előtt tartása – íme a konzervatív nő. „Politikán kívüli”, általános tulajdonságok, amelyeket az 1920-as évek konzervatív pártpropagandája ügyesen illesztett a saját politikai gyakorlatába.

Legalább ennyire fontosnak tekintették a munkásság megnyerését, s ez a konzervatív politikának már a 19. század második felében is az egyik fő törekvése volt.<sup>43</sup> A „legalább egy pint sörre” jogosult, a „becsületes, konzervatív”, „családja biztonságáért és boldogulásáért dolgozó” brit munkásember eszményképe sztereotípiáit kombinálta ekkortájt a párt propagandája. A munkásság nagy részét főleg azzal nyerte meg, hogy politikáját a helyi – többnyire nem politikai – szerveződések (futballklub, olvasókör, dalárda, krikettklub stb.) támogatására alapozta, s ezzel párhuzamosan a liberálisokat azzal támadta, hogy szűk látókörű, radikális vezetői kollektívizálni és megrendszabályozni akarják a brit munkásságot.<sup>44</sup>

A világháború után ez a politika annyiban módosult, hogy a fő ellenfél a Munkáspárt lett és a konzervatívok most már az antiszocialista és antibolsevista politikájuk szempontjából tartották legfőbb feladatuknak a munkásság megnyerését. Ennek érdekében a párt a magántulajdon védelmezőjeként, az osztálykategoróriák elutasítójaként és a brit nemzeti érdekek egyetlen képviselőjeként lépett fel. Természetesen maga a miniszterelnök védte a brit munkásságot, hol hajóskapitányként, aki biztonságos kikötőbe kormányozza a nemzet hajóját, hol utcai rendőrként, aki a munkát kereső kisembereknek megmutatja a kivezető utat, ami nem más, mint a birodalom belső békéje, a gazdaság és a kölcsönös bizalom alapuló kereskedelem fejlődése. (VI. melléklet)

A konzervatív propaganda különös gondot fordított arra is, hogy a Munkáspártot és a szocialistákat a magántulajdon ősi ellenségeiként, valamint a demagógia és a cinizmus mestereiként mutassa be. Az ingó- és ingatlan vagyona mohón rácsapó kéz (a Munkáspárt), vagy a szocialistákat jelképező tigris, amint „megmentem a munkásokat a kizsákmányolóktól” felkiáltással lenyeli őket – jellemző példái ennek a propagandának. (VII. melléklet) A konzervatívok a

Munkáspártot az internacionálék „hű szolgájának” tartották, olyan pártnak, amelyik kiszolgáltatja az országot az idegeneknek: „Egy brit párt, akármilyen politikát is folytat, legyen brit. Nem járulhat hajbókolva idegen szocialisták elé, hogy megkérdezze, mit kéne tennünk.”<sup>45</sup> A munkanélküliséget is a Munkáspárt, a nemzetközi szocialista és bolsevista szervezetek közös bűnének tekintették, s ez az érvelés a választások idején természetesen felerősödött. Az általános sztrájk – a konzervatívok számára sikeres – befejezése után a pártpropaganda újabb érveléssel gyarapodott: „A konzervatív kormány, letörve az általános sztrájkot, szétverte a szocialisták összeesküvését, ami arra irányult, hogy megdöntsék a demokratikus kormányzatot.”<sup>46</sup>

A párt az 1920-as években jelentős munkásbázist teremtett, parlamenti képviselői között és a vezetésben azonban elenyésző volt a magukat munkásszázarmazásúaknak vallók aránya.<sup>47</sup> 1931 után a Konzervatív Párt mint a nemzeti kormány vezető pártja, elsősorban a nemzeti egység és összefogás jelszavaival fordult a munkássághoz, amit az is megkönnyített, hogy – mint említettük – a munkáspárti kormány megelőzőleg képtelen volt úrrá lenni a belső gazdasági válságon és a szakszervezeti mozgalomban is súlyos bomlási tünetek mutatkoztak.

Az ismertetettek azt bizonyítják, hogy a sajátos hagyományait és arisztokrata elitjét őrző Konzervatív Párt sikerrel alkalmazkodott a világháború utáni megváltozott körülményekhez. Főleg propagandáját módosította, új eszközökkel, módszerekkel egészítette ki, s ezáltal társadalmi bázisát is szélesíteni tudta.

## JEGYZETEK

1. A tanulmány a szerző Konzervatív kormánypártok, brit-magyar párhuzamok és különbségek című Ph.D. értekezésének egy részlete.
2. *Stuart Ball*: Baldwin and the Conservative Party, Yale University Press, New Haven and London, 1988.
3. A két háború közötti brit belpolitikai viszonyok egyik legjobb ismerője *Robert Blake*, aki 1985-ben megjelent munkájában: *The Conservative Party from Peel to Thatcher*, Fontana Books, 401. részletesen foglalkozik a brit Konzervatív Párt történetével és részletes bibliográfiát is közöl.  
Az újabb munkák közül a fontosabbak:  
*S.R. Ball*: Baldwin and the Conservative Party: The Crisis of 1929–31, Yale University Press, London, 1988.  
*M. Bentley and J. Stevenson*, eds.: High and Low Politics in Modern Britain, Clarendon, Oxford, 1983.  
*B. Campbell*: The Iron Ladies. Why Do Women Vote Tory?, Virago, London, 1987.  
*J. Charmley*: Lord Lloyd and the Decline of the British Empire, Weidenfeld and Nicholson, London, 1987.  
*M. Cowling* ed.: Conservative Essays, Casell, London, 1978.  
*B. Jessop*: Traditionalism, Conservatism and British Political Culture, George Allen and Unwin, London, 1974.  
*R.J. McKibbin*: The Ideologies of Class. Social Relations in Britain 1880–1950, Clarendon, Oxford, 1990.  
*K.O. Morgan*: Consensus and Disunity. The Lloyd George Coalition Government 1918–22, Clarendon, Oxford, 1979.  
*G. Peele and C. Cook*, eds.: The Politics of Reappraisal, 1918–1939, MacMillan, London, 1975.  
*C.J. Wrigley*: Lloyd George and the Challenge of Labour, Harvester, London, 1990.
4. British Political Facts 1900–1960., 6th Edition, MacMillan, London, 1986. 122.
5. A „coupon” egy levél volt, amelyet liberális és konzervatív jelölteknek küldtek, s amelyben Lloyd George és Bonar Law hevesen bírálta Asquith független liberálisait. Csak az számított igazán koalíciós jelöltnek, aki ilyen „coupon”-t kapott.
6. *D. Close*: Conservatives and Coalition after the First World War, Journal of Modern History, Vol. 45. No. 2. 1973. 240. és *Robert Rhodes James*: Memoirs of a Conservative. J.C.C. Davidson's Memoirs and Papers, 1910–37, Weidenfeld and Nicolson, London, 1969.
7. *D. Close*: i.m.: 245. és 249.
8. *R.Rh. James*: i.m.: 113. – 1922. szeptember utolsó hetében Kemál Atatürk csapatai a Chanak-térségben átlépték a demilitarizál tengerszoros övezetét, ahol Harington brit tábornok csapatai tartották fenn a rendet. A provokatív török lépés nyomán Lloyd George és több minisztere is katonai fellépést sürgetett Törökország ellen, vállalva akár a háború kockázatát is. Álláspontjukat a török csapatok visszavonulása után is fenntartották, ami miatt a közvélemény és a konzervatív politikusok jó része az egész kormányt háborús kalandorpolitikával vádolta. Az

- ún. Chanak-krízis jelentős mértékben hozzájárult a Lloyd George-kormány bukásához.
9. A Konzervatív Párt országos szervezetének a neve: National Union of Conservative and Constitutional Associations (a továbbiakban NUCCA).
  10. *R.Rh. James* i.m.: 129–133.
  11. *G. McDonald*: The Defeat of the General Strike. In.: The politics of Reappraisal 1918–1939. Ed. by *Gillian Peele and Chris Cook*, 1975. 64–87. és *R.Rh. James*: i.m.: 226–261.
  12. *G. McDonald*: i.m.: 74. és 77.
  13. A párt 1929–31 közötti történetére, lásd *Stuart Ball*: i.m. és *Vernon Bogdanor*: 1931 Revisited. The Constitutional Aspect, Twentieth Century British History, Vol. 2. No. 1. 1991. 1–25.
  14. *Vernon Bogdanor*: i.m.: 7.
  15. *David Clarke*: The Conservative Faith in Modern Age, London: Conservative Political Centre, 1947.
  16. *Robert McKenzie – Allan Silver*: Angels in Marble. Working Class Conservatives in Urban England, Heinemann, London, 1968. 7. Az 1920-as évekbeli konzervatívizmusnak a szocializmusra adott válaszára a legújabb és leghasználhatóbb munka: *D. Jarvis*: Stanley Baldwin and the Ideology of the Conservative Response to Socialism, Lancaster University, D.Phil. Thesis, 1991.
  17. *Kenneth Pickthorn*: Philosophy and Principales (of the Conservative Party) in the British Party System, Ed.: *S.D. Bailey*, London, The Hansard Society, 1952. 50.
  18. *F.E. Smith (Lord Birkenhead)*: Unionist policy, London, 1913.
  19. *McKenzie-Silver*: i.m.: 25.
  20. *Lord Hailsham (Quentin Hogg)*: The Conservative Case, London, 1953.
  21. *J.A. Ramsden*: The Organization of the Conservative and Unionist Party in Britain 1910–1930. University of Oxford, D.Phil. Thesis, 1975. 234.
  22. *C. Seymour-Ure*: The press and The Party System between the Wars. In.: The Politics of Reappraisal 1918–1939. Eds.: *G. Peele and C. Cook*, 1975. 237.
  23. *J.A. Ramsden*: i.m.: 241. A Konzervatív Párt központi hivatala: Conservative Central Office (a továbbiakban CCO).
  24. *C. Seymour-Ure*: i.m.: 252.
  25. National Union Executive Committee Minutes, Central Council Annual Reports, Conservative Party Archive, Bodleian Library, Oxford.
  26. *C. Seymour-Ure*: i.m.
  27. *J.A. Ramsden*: i.m.: 228–230.
  28. *T.J. Hollins*: The Conservative Party and film propaganda between the wars, English Historical Review, Vol. XCVI, No. 379. 1981. 359–369.
  29. *Uő*: i.m.: 367–369.
  30. The Electoral System in Britain, 1918–1951. Clarendon, Oxford, 1953. 172.
  31. *Stanley Baldwin* 1927. március 14-i beszéde a Cambridge-i egyetem konzervatív szervezetében (Cambridge University Conservative Association).
  32. *Stanley Baldwin* miniszterelnök beszéde 1928. szeptember 27-én. In.: „Pulling together” (Együttműködés), röpirat, Home and Politics, 1929. jan. No. 95. 9–10.

33. „Pulling together”: 'Mrs Maggs on Why She is a Conservative' (Mrs Maggs arról, hogy ő miért konzervatív), *Home and Politics*, No. 91. 1928. november 12–13. II. melléklet.  
 „Neither One Thing Nor the Other” (Sem egyiket sem másikat): 'Mrs Maggs on Liberal Policy' (Mrs Maggs a liberális politikáról), *Home and Politics*, 1929. január No. 95. 9–10.  
 „A Matter of Common-sense” (Józan ész kérdése): 'Mrs Maggs on Safeguarding' (Mrs Maggs a biztonságról), *Home and Politics*, No. 95. 1929. január 8.
34. „Something for Nothing” (Valamit a semmiért): 'Mrs Maggs on the Socialist Paradise' (Mrs Maggs a szocialista paradicsomról), *Home and Politics*, No. 92. 1928. december 9.
35. Az angol eredeti szöveg: „...You want to set everything right all of a hurry, but they won't get better by turning things topsy-turvy... Things will get better, but it'll take time” (a szerző fordítása).
36. „Pulling together”: i.m. – „The Government's improving bit by bit all the time and what's more it's working for everybody in the nation.”
37. A párt levéltárában erről számos röpirat található, így többek között: „Beware of False Friends” (Óvakodj a hazug barátoktól”), „A Woman's Warning to Mrs Worker” (Egy hölgy figyelmeztetése a munkásnőnek), „Look Before You Leap” (Nézz szét mielőtt döntesz), „A Sketch For The Times” (Egy feljegyzés a Times-nak) stb.
38. A CCO posztergyűjteménye és különböző „útleírások”. *L. Col. Asheton Powell: The Plain Truth About Russia Today* (A teljes igazság napjaink Oroszországról), *An Up-To Date Account* (A legújabb események), 1924. és lásd még e tanulmány mellékleteit.
39. *Conservative Party Archive* (Pamphlets): 'To Women: Communism Destroys Marriage' (A kommunizmus tönkreteszi a házasságot), 1924. 250.
40. „Doorstep politics” (Küszöbpolitika)? *Home and Politics*, No. 76. 1927. augusztus 14.
41. CCO posztergyűjtemény, 1929. No. 57.
42. „Pulling together”: i.m.
43. A Konzervatív Párt munkássággal kapcsolatos politikájára lásd: *J. Lawrence: Class and Gender in the Making of Urban Torism 1880–1914*, *English Historical Rewiev*, July 1993., *McKenzie-Silver*: i.m., *E.A. Nordlinger: The Working-Class Tories. Authority, Defence and Stable Democracy*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1967.
44. *J. Lawrence*: i.m.: 650–651.
45. NUCCA röpirat No. 2181. *Conservative Party Archive*, Bodleian Library, Oxford.
46. *The Elector*, 1929. május.
47. *McKenzie-Silver*: i.m.: 41.

Socialism has reduced Russia  
to the Depths of Déspair—



**KEEP IT OUT OF BRITAIN  
BY VOTING FOR  
THE CONSERVATIVE & UNIONIST CANDIDATE**





# "PULLING TOGETHER"

MRS. MAGGS ON WHY SHE IS A CONSERVATIVE



"We are no party to reaction. We go forward in the pursuit of ordered progress. Our first aim is peace at home and abroad and throughout the world; a peace in which we can pursue the improvement of the conditions of life, of health, and of education of our own people."  
(Mr. Stanley Baldwin, the Prime Minister, September 27, 1928.)

"Eh, but there's a lot of good in the world yet!" remarked Mrs. Maggs, with her usual cheerful smile, as she tied on her apron ready to start the day's work. "What with busmen giving up a day's pay to take poor kiddies a ride in the country; and a gent what goes along the embankment in London helping down-and-outs, and swells that might have a fine easy life spending their time in them stufy Houses of Parliament, passing laws to make things better for such as you and me!"

"You are a one for looking on the bright side, to be sure!" observed Betty, the housemaid, arranging her dustcap in becoming fashion. "Autumn cleaning and all!"

"Well, isn't that better than grumbling?" demanded Mrs. Maggs, setting down a will.

"Yes, but think of all the hardship there is," said Betty sympathetically. "Kiddies with not enough to eat, and families living in two rooms, and men out of work! It's enough to make people led up."

"That's hard enough, no doubt," agreed Mrs. Maggs, "but it doesn't help to keep brooding on them. In fact, it's my belief it only makes things worse. It makes you bitter and stirs up envy and class war, and when you get like that you might as well be lead for you're no good to yourself or anybody else either."

"topsy-turvy, I can tell you. Things will get better, but it'll take time."

"How do you know, Mrs. Maggs?" demanded Betty. "You seem very sure."

"For the simple reason, dearie, that things is getting better all the time," Mrs. Maggs replied. "Why, just think of what's happened even in my lifetime."

"How do you mean?" asked Betty.

"Why, what about this wireless and electric light in the houses of us workers," said Mrs. Maggs. "You never got them when I was young. A candle stuck in a saucer was good enough for me."

"Yes, and people must have their pianos now. My mother says the girl next door's got one, and's for ever playing and singing. Mother says she wishes they'd never been invented," observed Betty, with a laugh.

"There, you are!" Mrs. Maggs returned. "Then think of those nice little houses built by the Government with bathroom and garden and a gas-stove. You can't say we haven't made progress, even the last forty years."

"Then you think things'll go on getting better?" asked Betty.

"No doubt of it," rejoined Mrs. Maggs emphatically. "Things are getting better, and everybody's trying to make them better—but it's no good brooding it. The Government's improving things, but by bit all the time, and what's more, it's working for everybody in the nation. The greatest good of the greatest number, I think they call it. Did you read how the other day the Prime Minister said, 'We are a Party which puts the needs

of the nation before the needs of a class?'"

"But I thought the Conservatives were all for the employers and rich folk," observed Betty.

"Then you're quite wrong," replied Mrs. Maggs, with emphasis. "Whose votes'd you think put them into Parliament if it wasn't the workers?" she demanded. "Why, one of the great ideas of the Conservatives is to improve the conditions of the workers, and they've done a lot of things in that line."



The neighbours with electric had never been invented.

"Well, I'm glad to know that," said Betty.

"But there's some folk," continued Mrs. Maggs, "as thinks everything ought to be done for them by the Government, and if anything goes wrong, it's the Government they blame."

"There do seem a lot of people wanting something for nothing these days," observed Betty.

"Well, now," continued Mrs. Maggs, "the Conservatives believe in helping people to help themselves. They want the workers to get on in life and be independent. That's why they believe in helping working people to buy their own little house, and give the children a good schooling, so's they won't always be just working people. And that's why the workers are paying a bit each week to these widows' pensions the Government's arranged for—so's the pension'll be their right, and not just a charity. The Conservatives want everybody to rise up higher instead of dragging everybody down to the same level."

"Mr. M's looking to work himself up in his line. The manager's noticed

he's not afraid of work," volunteered Betty.

"And very sensible, I'm sure!" exclaimed Mrs. Maggs approvingly.

"How much better than all these wicked, wasteful strikes that never does any good. If everybody 'ud pull together—masters and men—we'd soon have peace in industry, like Mr. Baldwin's worked for so hard; and things in this 'Ol' Country 'ud be better all the sooner."

"I s'pose it's just like you and me working together cleaning," said Betty. "This room's in a pretty mess as it is, but if we both do our bit it'll soon be spick and span."

"Course it will," agreed the charlady, "far better than if we started quarrelling as to who was to do which job. It's only a case of pulling together, when all's said and done. And that reminds me," Mrs. Maggs continued, "it's just the same with this British Empire. They're our own people out in them distant parts trying to make a living, and it's only natural we should want to buy Empire things instead of foreign—the same as they buy ours."



Teaching the picanninies the arts of peace.

"Of course," replied Betty. "I'm sure I shouldn't think of buying groceries from a stranger shop so long as my cousin Jim has his grocery business."

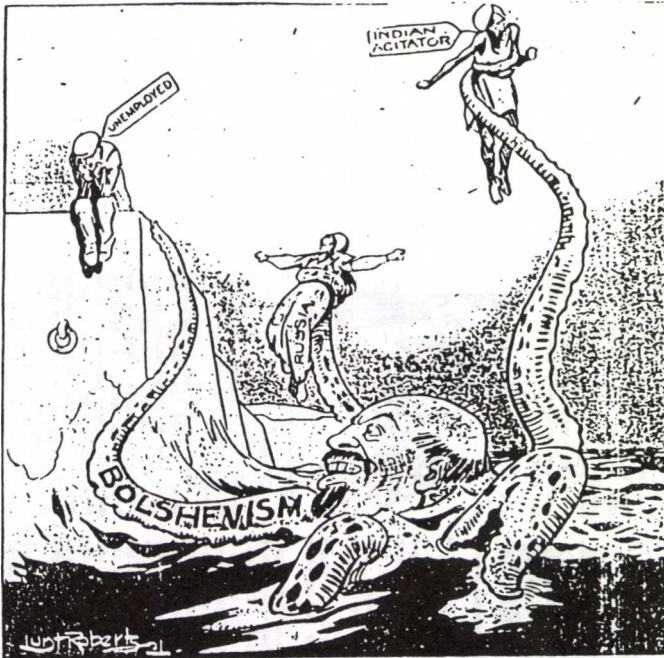
"Course not, it wouldn't be common-sense," declared Mrs. Maggs, "and that's why the Conservatives are so keen on the Empire. After all, whatever mistakes we've made, we are making things better for the black people out in those parts—and saving them from fighting and eating each other up like they used to. We've brought peace to the countries that fly the Union Jack."

"And a good job, too, I should think," asserted Betty.

"Yes," said Mrs. Maggs, "the Conservatives are out for peace all round and they've done a lot to get it, too. They've worked hard and managed to make France and Germany friends again. You see," she continued, "it all comes to the same thing—just a case of pulling together. That's what the Conservative Party means—and then we shouldn't have strife between employers and the men, nor between rich and poor, or among the different countries."

"It's a fine thing to think about," said Betty enthusiastically. "All helping each other to make the world a better place—and if that's what the Conservatives are trying to do, they can count on me to do my bit every time."

III. melléklet



AFTER A NEW VICTIM.

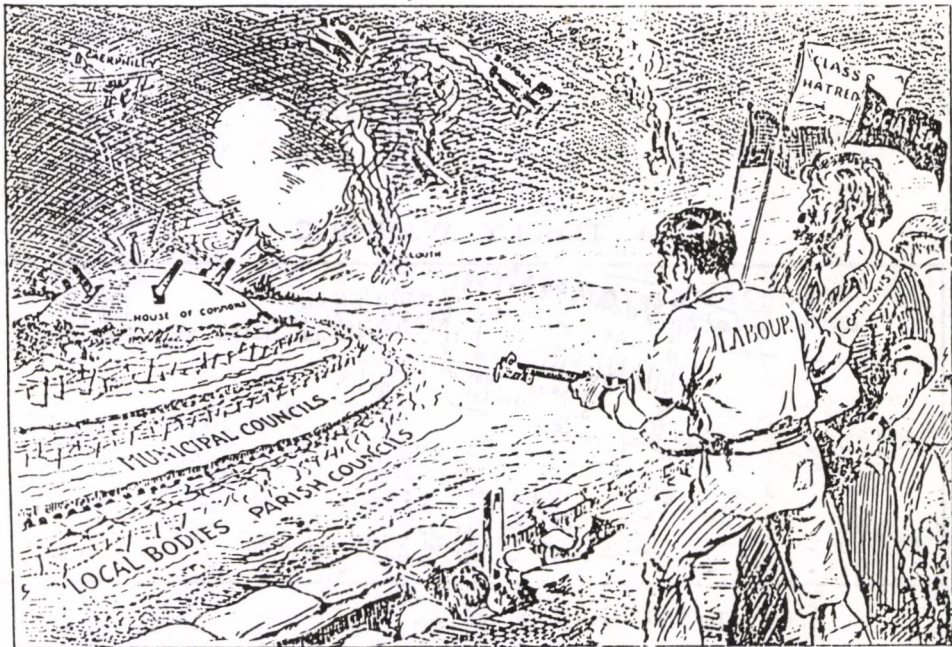


Money would be more freely given for starving Russia if Russia's rulers—the Bolsheviks—ceased to finance Revolution here and throughout the British Empire.

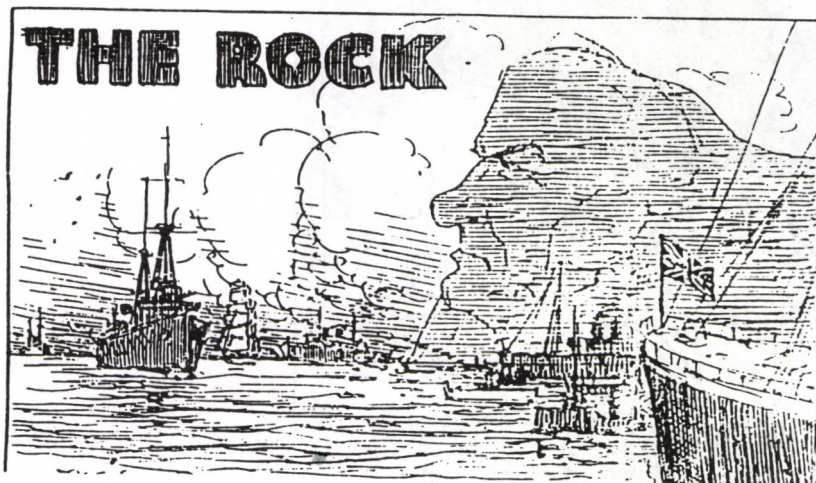
IV. melléklet



PUPPYHOOD.



Ceremonial to Socialist Leader.—“It’s not a bit of good getting at that fort with those ‘big fliers’ at your. What you want to do is to catch them napping and capture those outworks.”  
[There can be no doubt that the Socialists are now concentrating on getting a majority on local bodies as a prelude to the “socialisation” of the Country.]



A TIMELY WARNING.

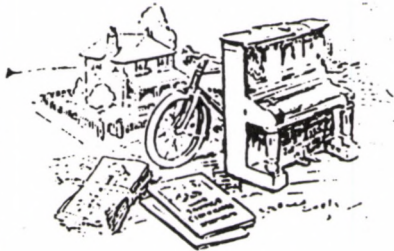


The Premier has given a clear warning against the Socialists.



Putting Him on the Right Road

WHAT YOU HAVE  
LABOUR PARTY  
WANTS



THEY'LL SEARCH YOUR POCKETS

DONT BE CAUGHT



VOTE  
CONSERVATIVE



**Róbert Barta:**

**CONSERVATIVE PARTY PROPAGANDA IN  
BRITAIN IN THE 1920S**

The study analyses the propaganda efforts of the British Conservative Party during the 1920s and focuses on the reactions of this traditionally strong political power to the new challenges of the post-war British home policy. Firstly, the author outlines the development of the bipolar party structure (Conservatives and Labour) through the examination of domestic affairs. The author then offers a detailed study of party propaganda towards workers and women, and highlights the institutional and ideological background as well as the rhetorical methods used in the time of elections by Conservative mass propaganda. The author concludes that the great influence of the party can be traced back to its very effective propaganda activity. The appendix includes some leaflets and pamphlets, of which more than one hundred thousand copies were printed during the Conservative electoral campaigns in the 1920s.





**Erős Vilmos:**

## **SZEKFŰ ÉS MÁLYUSZ VITÁJA A KÖZÉPKORI MAGYAR NEMZETISÉGI POLITIKÁRÓL\***

Szekfű Gyula és Mályusz Elemér közel két évtizedig tartó vitájának harmadik fejezete a középkori magyar nemzetiségi politikáról tolyt. A vita kiindulópontja Szekfűnek a Magyar Szemle hasábjain 1935-ben megjelent tanulmánya volt.<sup>1</sup> Ennek fő gondolata, hogy a magyar királyok a középkorban alapvetően türelmes, a nemzeti kisebbségeket védő politikát folytattak, amit többek között azzal bizonyít, hogy már Szent István megfogalmazta Intelmeiben az „egynyelvű és egyszokású ország gyenge és törékeny” elvét s utódait ennek megfelelően arra biztatja, hogy minél nagyobb számban fogadjanak be idegeneket. Szekfű mindezt uralkodóink „keresztény lelkületéből” vezeti le, mert a katolikus erkölcsiség a regnum = sacerdotium értelmében egyébként is a középkori állam morális talapzatát jelentette. Az Intelmek szóban forgó kitételének ügyén írja a történész ebben a tanulmányában: „A kifejezés tényleg helyesli kisebbségek beköltözését és bentlétét, de nekik nem ígér kisebbségi jogokat (amik akkor úgylis teljességgel elképzelhetetlenek voltak), hanem azt a keresztény bánásmódot, mely akkoriban a nemzetek feletti királyi hatalom részéről minden keresztény jövevénynek kijárt. Az uralkodó keresztény lelkülete volt a kielégítő biztosítéka az emberies, felebaráti bánásmódnak, s kétségtelen, hogy az első időkben, a XI. században az ilyenek anélkül jöttek be, hogy szokásaik és jogaik érintetlenségét előzőleg írásban megígérték volna királyaink.”<sup>2</sup> Itt nyomban meg kell jegyezni, hogy Szekfű a nemzetiségi kérdéssel már a húszas években is behatóan foglalkozott. Hiszen, mint közismert, a „Három nemzedék”-nek is az egyik fő gondja a nemzetiségi kérdés s Szekfű a Kossuth vezette „radikális” irányt azért ítéli el, mert a nemzetiséget csak külsőleges, politikai közösségnek tekintette s úgy hitte, hogy a politikai jogok kiterjesztése automatikusan kielégíti a nemzeti kisebbségek igényeit is. De megemlíthetjük Szekfűnek egy 1926-ban kiadott iratgyűjteményhez írt bevezetőjét is, melyben a francia felvilágosodástól kiindulva tekinti át a nemzetiségi kérdés kieleződését és a nemzetiségek között meginduló harcot s fő konklúziója, hogy ezért a Diderot, D’Alambert által megfogalmazott és a magyar liberálisok, pl. Wesselényi által átvett nemzetfogalom volt a felelős, mely – az államot és a nemzetet azonosítva – alapvetően a

politikai nemzet fogalmára épített s fő törekvése volt „a magyarság nyelvi és népi határait az állam határaival egyenlővé tenni.”<sup>3</sup> Szekfű – s ez szintén közismert – Széchenyi felfogását állítja ezzel szembe, aki szerint a nemzet inkább szellemi-lelki közösség s a magyarság vezető szerepét inkább szellemi-erkölcsi-kulturális súlyával kívánta biztosítani.

Szekfű e téziséit azután több munkájában is megismétli – a Mályusz támadására válaszként írt, később ismertető cikk mellett – pl. az 1938-ban készült „A szentistváni állam” vagy az egész kérdéskör lezárásának szánt „A nemzeti-ségi kérdés rövid története” című tanulmányokban.<sup>4</sup> Ez utóbbiban a 60. életévéhez közeledő történész a nemzetiségi kérdés vizsgálatát már az egész magyar történelemre kiterjeszti. „A magyarság és kisebbségei a középkorban”, illetve az „Iratok...” fő téziseinek megismétlése után a nemzetiségi kérdés megoldásának gyökerét a francia felvilágosodás nemzetállam-konceptiójáról való lemondásban s pl. a nemzeti nyelv használatának és az autonómiának a közigazgatásban, esküdszékeken, iskolákban...stb. való lehetővé tételében látja, melyet szerinte 1848 véres leszámolásai után három fő elgondolást fogalmazott meg: az 1848-as nemzetiségi törvény, Kossuth Duna-konföderációs terve és a lényegében Eötvös és Deák intenciói alapján megalkotott 1868-as nemzetiségi törvény.

Szekfű nézeteinek alapja egy általa sajátosnak tekintett magyar nemzetfogalom volt, melyet bővebben pl. a Magyar Szemlében 1934-ben megjelent „Népiség, nemzet, állam” vagy „A népi elv két arca” című tanulmányokban fejtett ki.<sup>5</sup> Felfogásának veleje – s ezt már az „Iratok...”-ban is láthattuk, de a „Három nemzedék”-ben is felbukkan –, hogy elveti a francia felvilágosodásban gyökerező liberalizmus nemzetfogalmát, mert az a nemzetet elsősorban politikai közösségnek tekinti s így törekedve a nemzet határának az állam határaival való egyenlővé tételére, fő célja a kisebbségek beolvasztása, a főként politikai eszközökkel történő asszimiláció. Szekfű szerint ez a történelmi, Szent István-i Magyarország fogalmának ellentmondó koncepció, hiszen ennek egyik – történelmileg kialakult – fő sajátossága a nemzeti kisebbségek nagy aránya, a különböző nemzetek szükségszerű egymás mellett élése. Már a „Három nemzedék”-ben is azért tekinti a dekadenciához vezető út fő állomásának a harmadik liberális nemzedék (kitüntetetten Beksics Gusztáv és Grünwald Béla) nemzetiségi politikáját, mert e franciás nemzetfogalom jegyében a nemzeti kisebbségek politikai, akár erőszakos beolvasztására törekedett.

Nem tekinti azonban a magyarság érdekeivel megegyezőnek a német nemzetfogalmat sem. Ennek fő differentia specifica-ja ugyanis, hogy Herder, Arndt és a Grimm testvérek nyomán a nemzetet elsősorban a tradíciókon alapuló nyelvi, vérségi, faji közösségnek tekinti. Ebből következően fő törekvése nem a nemzeti kisebbségek asszimilációja, hanem éppen a disszimiláció, azaz a nemzethez a jelzett meghatározók alapján nem tartozók elkülönítése; illetve annak különös hangsúlyozása, hogy az állami (birodalmi) kereteken kívül élők legalább annyira tagjai a német nemzetnek, mint az otthoniak s így fő feladatuk

éppen a beolvasztásra, asszimilációra irányuló politikával szembeni védekezés, azaz a disszimiláció és a németiség sajátos „népi” egyéniségének a megőrzése. (E népi, kisebbségi alapon nyugvó nemzetfogalom különösen az első világháború után vált elterjedté a német politikai- és közgondolkodásban, amikor a versailles-i békeszerződés következtében németek milliói kerültek kisebbségi helyzetbe az újonnan létrejött államalakulatokban. Hozzá kell tenni azonban, hogy ennek a felfogásnak szerves előzménye a századfordulón kialakuló pán-germán mozgalom, mely pl. Treitschke és Lagarde eszméiből táplálkozva a népi nemzetfogalmat a német terjeszkedési igények igazolására használta fel.)

Székfű azért nem tartja megfelelőnek a magyarság számára ezt a nemzetfogalmat sem, mert eltekintve attól, hogy az a harmincas években a hitleri Németország terjeszkedési igényét szolgálta, Szent István Magyarországon szükségszerű a különböző nemzetek egymás mellett élése. „Nemzeti jövőnkre súlyosabb tévedés el sem képzelhető – olvashatjuk a „Népiség, nemzet, állam” című tanulmányban –, mint azt hinni, hogy elegendő vagyunk államunk számára, hogy a magyar államban nem kell más lakos, mint a magyar néphez tartozó, s több nemzetiségnek együttélése egy államban nem csak lehetetlen, de egyúttal erkölcsi hiba, nemkívánatos jelenség is.”<sup>6</sup>

A népi-faji elemeket is magában hordozó nemzetfogalom egyébként a húszas években Székfűtől sem volt teljesen idegen. Hiszen a „Három nemzedék”-ben a harmadik liberális nemzedék egyik legnagyobb hiányosságának azt tartja, hogy „túlzott liberalizmusában” nem vetett gátat a zsidóság bevándorlásának s így a magyarországi kapitalizmus főként a zsidóság tevékenysége nyomán született meg. De ugyanerről tanúskodnak az 1924-ben megjelent „Történetpolitikai tanulmányok”, „Fajbiológiai vagy történeti egység”, illetve „A faji kérdés és a magyarság” című cikkei is, melyekben a népfaj fogalmának bevezetését ajánlja. Ez egyrészt számon tartaná a magyarságban a faji, vérségi elemeket, másrészt azonban tisztában lenne azzal is, hogy korának magyarsága a különböző fajok hosszú évszázadokon tartó történelmi keveredése során jött létre s így eredeti biológiai, öröklődő jellegzetességeit már régen elvesztette.<sup>7</sup>

Korának társadalmi-politikai viszonyaiból adódóan Székfű a harmincas évek elején fordul erőteljesen szembe a népi nemzetfogalommal, s ennek egyik bizonyítéka a „Népiség, nemzet, állam” című cikke, de ugyanerről tanúskodik a „Három nemzedék” 5. könyvének „Magyarabb magyarság felé” című fejezete is.<sup>8</sup> Ebben kora legaggasztóbb jelenségének a „népi” elven felépülő államberendezkedések elterjedését látja, mért ezek fő bűnei: az egyéniség elfojtása, a diktatórikus kormányforma iránti hajlam, a nemzetközi életben pedig a humanisztikus gondolat elvetése, az egyes népi kollektivitások önzésének pogány érvényesítése.<sup>9</sup> (Megjegyzendő, hogy csak kifelé, az államfogalom szempontjából utasítja el a népi-nemzet fogalmát. Befelé – amennyiben ez a parasztság anyagi felemelését, ősi kultúrájának felkutatását s a történelmi kultúrával való összeolvasztását jelenti – helyesnek tartja.)

Ugyanezen a nyomvonalon halad azután a Magyar Szemle szerkesztője a harmincas évek második felében, pl. a „Schittenhelm Ede” vagy „A népi elv két arca” című tanulmányában, ahol kifejti, hogy a politikai életet már Machiavelli óta az államrezon fogalma, nem pedig más népek érdeke vagy elméletek irányítják.<sup>10</sup>

A kérdéssel kapcsolatos fejtegetéseit, mint erről már volt szó, az „Állam és nemzet” című kötetében zárja, ahol pl. a „Műveltség és állam” című cikkében kifejti, hogy nemzeti műveltség és államiság elválaszthatatlan egymástól, s az a nép, mely erről nem vesz tudomást, csak a nemzetet megelőző műveltség stádiumában van. „Nemzeti műveltség és nemzeti öntudat tényleg szétválaszthatatlanok egymástól – írja. Az utóbbinak a gerince pedig az állam élete; olyan népnek, mely története folyamán nem tudott államalapításig eljutni, nincs igazából nemzeti története, sem műveltsége; az ilyen nép nem több mint nép, azaz léte csak a nemzetet megelőző stádiumban van. Államélet és állami öntudat nélkül nemzeti műveltség sincs, legfeljebb technikai műveltség, melynek hiányzik az időbeli mértéke s ezzel történeti realitása is.”<sup>11</sup>

## 2.

Szekfű véleménye nagy visszhangot váltott ki kortársai körében. Az elutasítók közül mindenekelőtt Csécsy Imre kritikáját emelhetjük ki<sup>12</sup>, aki Szekfű nézeteiben főként azt kifogásolja, hogy a nacionalizmust a liberalizmusból, illetve a francia felvilágosodásból eredezteti. Szerinte a francia forradalom állama sokkal inkább a demokratikus nemzeteszmény, a népszuverénitás megtestesítője. A nacionalizmus kialakulásáért elsősorban a német romantika a felelős, mely a nemzetállam totalitását s a társadalmi szuverénitással szemben a külpolitikai szuverénitást tekintette legfőbb eszményének. Szekfű e germán lelkiségnek a képviselője, érzéketlen a nép és a társadalom problémái iránt s csupán a hatalom, az állam, mint öncél érdekli. „...a szekfűi lélektől nemzet és nép egyaránt idegen – írja Csécsy. Minden nemzet és minden nép, bár legelső sorban persze a magyar. Eszménye az „ősi magyar birodalom”, vagyis a Reich; nem a nemzet, az egyenlő szabadság szeretete s a sajátos, szívünkhöz nőtt kultúra hordozója (amellyel e germán-feudális lelkiség akarva sem tudna használni), hanem az Állam, mint öncél. Nem a nép a nemzet termő és szenvedő teste, hanem a Hatalom, amely belül a nép fölötti uralomban elégül ki, kifelé pedig szüntelen fenyegetést sugároz.”<sup>13</sup>

Szekfűt a legerőteljesebben Szabó Dezső támadja a Ludas Mátyás füzetekben megjelent írásában.<sup>14</sup> A támadásra a „Schittenhelm Ede” című említett tanulmány adott okot, melyben Szekfű védi a politikai nemzetfogalmat s a német népi, disszimilációra törekvő nemzetfogalmat elvetve tekinti az 1848-ban a magyar ügyért elesett, német származású Schittenhelm Edét a deutsch-ungar magatartás igazi megtestesítőjének. Szabó Dezső ezzel szemben helyesli a

disszimilációt, mondván, hogy a középosztály német eredetű tagjainak a nemzettestből való kiszorítása a magyarság erősítését szolgálja. Szekfű *politikai* nemzetfogalmával – mely a középosztályt tekinti a nemzet gerincének s melyet a kulturális nevelés eszközével kíván megerősíteni – Szabó Dezső a *faji* nemzetfogalmat szegezi szembe. Elsősorban a parasztságra építene s ennek érdekében követeli a pozitív reformokat, főként a földosztást. Szerinte Szekfű a németek asszimilációját kívánatosnak tartó nemzetfelfogása a német-magyar egymásrautaltságot sugallja. Ő ezzel szemben a Közép-Európa gondolatot, azaz a magyarságnak a szomszédos népekkel való összetartozását és összefogását szorgalmazza.

Szekfű kritikuskai között különleges hely illeti meg Németh Lászlót a harmincas évek végén is. Ellenvéleményének lényegét „Szekfű Gyula” című tanulmánya mellett a híres-hírhedt „Kisebbségben” kötetében közli.<sup>15</sup> Itt az író – mint ismeretes – a magyar irodalom és a magyar szellemi élet felvilágosodástól kezdődő „természetrajzát” adja meg. Nagyívű összegzésének veleje, hogy a magyar irodalom igazi képviselői, a „mély-magyarok”: Csokonai, Katona, Kemény, Vajda, Zilahy, Ady, Móricz, Szabó Dezső – noha ők alkották a valódi értékeket – a szellemi életben mindig a perifériára, „kisebbség”-be szorultak. Az uralkodó szerepet sokkal inkább az ún. „jött-magyarok” (vagy „híg-magyarok”): Kazinczy, Bajza, Eötvös, Jókai, Kiss József, Babits, Ignotus töltötték be, pedig ők időtálló művek létrehozására nem voltak képesek, tevékenységük csak a kritikára, irodalomszervezésre, az „impreszárió” feladatkörére korlátozódott. Ezt a szellemtörténeti vázlatot Németh az egész magyar fejlődésre kivetíti s a magyar történelem legnagyobb tragédiájának tartja, hogy a magyar nép sorsát, a magyarság igazi problémáit (parasztság, reformok, Kelet-Európa, demokrácia) nem ismerő, felületesen asszimilálódott „jött-magyarok” irányították, s közéjük tartozott pl. Szekfű Gyula is saját korában. Középosztályos illúziókkal, a kultúrfölény vagy a német-magyar egymásrautaltság hirdetésével, az állami hatalom iránti túlzott bizalommal a harmincas évek végén egyenesen kergették a magyarságot egyre nyilvánvalóbb tragédiába.

Szekfűnek nem a középkori nemzetiségi politikával kapcsolatos tanulmányait, hanem a „Magyar Történet”-ét bírálja Bajcsy-Zsilinszky Endre 1942-ben keletkezett önéletrajzi vallomásában.<sup>16</sup> Mégis megemlítené, mert – úgy tűnik – Németh László és Szabó Dezső nemzetfogalmával több ponton érintkező pozícióból három vonatkozásban is támadja Szekfűt, s a magyar történelemről alkotott szintézisét. Elfogadhatatlannak ítéli a köztörténet bemutatásában a „keresztény-germán” kultúrközösségbe való tartozásunk tézisének és a magyar függetlenségi törekvések lekicsinylését. Kritikus szavakkal illeti a XVIII. század túlzott „kifényesítését”, a nemzeti függetlenség eszményét képviselő Kosuthnak Széchenyivel szembeni háttérbe szorítását és mindennek betetőzéseként a kiegyezés eszményítését. Historiográfiai szempontból elutasítja a politika- és eseménytörténet elhanyagolását, mondván, hogy a történetírás kamarazenéjében mindig a politikátörténet kell legyen a vezérszólam s csak ezután következik

a gazdaság, pénzügy, művelődés...stb. története. Szekfű szerinte háttérbe szorítja a katonatörténetet is s nem mutat rá, hogy a hun-török eredetű magyar katonai géniusz a szomszéd népekénél (főként a németekénél) magasabb rendű. Hiányolja a szintézisben a szocializmus és a szociológiai szempont érvényesítését, pedig ez a történetben óriási tényező s Szekfű ezeket német hatás következtében negligálja. Összességében idegen, németes szellem hatja át a „Magyar Történet”-et, Szekfű degradálja a magyar nagyságot és a magyar értékeket, mert összekeveri a reálpolitikát és a kicsinyes opportunizmust a reális élelátással. Végül felszólítja, szakítson eddigi nézeteivel, mert a németek biztos vereséget szenvednek a háborúban s az angolszász orientáció azért is kedvező, mert a háború utáni rendezéskor feltehetően nem fognak ragaszkodni az egyszer már csődöt mondott néprajzi elvhez. „...elképzelhetetlen – írja Bajcsy-Zsilinszky –, hogy az angolszász győzők – akár az oroszoknak is engedve bizonyos beleszólást az európai dolgokba – megint vissza akarnának térni a néprajzi elv oly szégyenletesen megbukott és a második világháborúban olyan szörnyűséges gyümölcsöket termelt wilsoni hülyeségeihez.”<sup>17</sup> A kisgazdapárti politikus elveti Szekfű történetpolitikáját is, mert ebben a bethleni konzervativizmussal fogott kezét. E vonatkozásban főként a szociális problémák iránti érzéketlenségét bírálja, de nem fogadja el a németes külpolitikai orientációt sem, s helyette – a fentieknek megfelelően – francia, angol, lengyel sőt orosz kapcsolatokat sürget.<sup>18</sup>

### 3.

Mályusz Elemér „A középkori magyar nemzetiségi politika” című s a Századokban 1939-ben közölt kétrészes munkájának megértéséhez a harmincas évek eleji – s többek között Szekfű felfogását is vitató – társadalomtörténeti tanulmányait is figyelembe kell venni. Ezekben a patrimonális és karizmatikus királyságról<sup>19</sup> vagy (az 1933-as varsói történészkongresszusra készített) a középkori magyar uralmi formákról<sup>20</sup> és végül a sorozat lezárásaképpen a Hunyadiak korának társadalmáról, a hűbériségről és a rendiségről<sup>21</sup> írt. Fejtegetéseiben nagyívű és átfogó képet fest a magyar társadalom egészen 1848-ig tartó fejlődéséről, s ennek fő újdonsága, hogy három szakaszra, „uralmi formára” (Herrschaftsformen) oszthatónak állítja: az államalapítástól a 13. századig terjedő időszak a karizmatikus királyság kora (szemben pl. Szekfűvel, aki szerint ez a periódus a patrimonális állam kifejlődésének az ideje); a 15. század második feléig terjedő kor a nagybirtokos arisztokrácia emancipálódását és – pl. a királyi tanácson keresztül – az államhatalomba való beépülését hozó hűbéri társadalom szakasza; végül a 16. század elejétől alakul ki a köznemességnek az állami hatalomba való bevonásával a rendiség időszaka, mely 1848-ig társadalmi berendezkedésünk hűbériségnél demokratikusabb alapja marad, mert az arisz-

tokrácia után egy szélesebb társadalmi réteg, a köznemesség társadalmi emancipálódását eredményezi.

Lényegében ez a társadalmi öszkép a kiindulópontja 1939-es tanulmányának is. Ebben a magyar népiségtörténettel akkor már közel egy évtizede behatóan foglalkozó történészprofesszor Deér József, Joó Tibor s főként Szekfű – különösen 1938-ban, a Szent István évben sokat hangoztatott – felfogásával szemben kifejti, hogy az Árpádok nemzetiségi politikáját nem a türelem és a nemzetiségi autonómiák biztosítása, hanem ezzel gyökeresen ellenkezőleg, a türelmetlenség és a jövevény nemzetiségeknek a magyarságba való beolvasztására, az asszimilációra való törekvés jellemezte. Mályusz e tézisét azzal támasztja alá, hogy a helynevek tanúsága szerint középkori királyaink a beköltözőket nem egy tömbben, hanem az ország egész területén szétszórva, a magyarság nagyobb számú népi tömegei közé telepítették le, aminek fő bizonyítéka, hogy nevüket – Olaszi, Csehi, Tóti, Németi, Oroszi – a körülöttük élő magyaroktól kapták. „Az elnevezésekből az is bizonyos – írja tanulmányában Mályusz –, hogy egyetlen telepnél nem tettek ki többet a magyar vidékeken gyökeret verő népelemek. Ha ugyanis tömegük elegendő lett volna egész táj benépesítésére, lakóhelyeik, zártságuk következtében a köztük kialakult helyneveket viselnék, amint azt a Felvidék tótsága, vagy Erdélyben a szászság körében találjuk. Bizonyosra vehetjük, hogy a Magyarországra beköltöző egyes népelemek szívesebben maradtak s éltek volna egy csoportban, mint egymástól szétszakítva, megyéni távolságokkal elválasztva, idegen környezetben. Feltétlenül könnyebb lett volna számukra az élet, ha a messzi idegenben egymáshoz bújva tölthetik azt el, hagyományait ápolva, mint ma mondanók, népiségüket megőrizve.”<sup>22</sup> Felvetődhet persze olyan vélemény is – állítja –, hogy a szétszórásnak az volt a célja, hogy a magasabb műveltségű vendégek adják át a kultúrájukat a magyarságnak. De mivel Tóti, Oroszi, Csehi helyneveink is vannak, senki nem fogja gondolni, hogy az Árpádok szlávón, rutén és cseh telepésekkel akarták a magyarságot neveltetni.

Tanulmánya további részében a nemzetiségi politika alakulását a társadalmi fejlődéssel hozza összefüggésbe. Ennek lényege, mint láttuk, hogy a 13–15. század a hűbériség, a nagybirtokos arisztokrácia társadalmi emancipálódásának s az állami hatalomba történő integrálódásának az időszaka. A nagybirtokosok azonban figyelmen kívül hagyják a magyarság népi érdekeit s közömbösek a nemzetiségek beolvasztásának kérdésében. Ennek ellenére ebben az időszakban is megfigyelhető asszimilációs politika, mégpedig a nemzetiségi vezető rétegnek a magyar nemességbe való beolvadása útján. Ezt a felfogását később is, pl. az 1943-as tanulmányában is megismétli.<sup>23</sup>

A középkori nemzetiségi politika utolsó periódusa végül a rendi uralmi forma kialakulásával van szerves összefüggésben. A rendi társadalmi berendezkedés lényege – véli – a köznemességnek, azaz a társadalom egy szélesebb rétegének a hatalomba való beépülése, a köznemességgel kapcsolatban említett egyfajta demokratizáció, ami általában is a helyi hatalom és korporációk önkormányzatának megerősödését segíti elő. A társadalom fejlődésének ebbe a képébe

illeszthető a nemzetiségekkel kapcsolatos új politikai elképzelés is, mely összhangban a társadalom fejlődésével – s tulajdonképpen itt közelít Szekfű álláspontjához – már nem a nemzetiségek beolvasztására, ellenkezőleg, a nemzeti önkormányzatok megerősítésének irányába mutat.<sup>24</sup> Ennek egyik legékesebb példája az „universitas Saxonum”, a szászok autonómiájának létrejötte és elismerése, bár Mátyás esetében is megjegyzi, hogy az önállóság elismerése nem a nemzetiségek népi egyénisége megerősödésének köszönhető, hanem a király akaratából történt. „Csekélyebb, sőt szinte semmi méltánylásban sem részesült azonban az a tény – foglalja össze felfogását Mályusz –, hogy éppen Mátyásnak az uralma alatt épült ki teljes mértékben a szász egység és önkormányzat, az a rendszer, hogy az „universitas Saxonum” a comes vezetésével, aki Szeben polgármestere, maga intézheti valamennyi bíraskodási, közigazgatási, kulturális és gazdasági ügyét. Pedig ez igen lényeges momentum. Mivel Mátyás a köznemesség szervezkedését is előmozdította, részt juttatva nekik az állam kormányzásából és gondosan nevelve kijelölt feladatai elvégzésére, a szászok körében végbement átalakulás, az autonómia megvalósulása mögött az ő elgondolását és akaratát joggal kereshetjük. Ugyanannak a politikának a megnyilvánulását, amely országos viszonylatban, a társadalom síkján, a köznemesség érvényesülésén dolgozott.”<sup>25</sup>

Itt jegyezzük meg, hogy Mályusz már a harmincas évek első felében is nyilatkozott a középkori magyar nemzeti politikáról mégpedig teljesen megegyezően Szekfű felfogásával. 1932-ben pl. azt hangsúlyozza, hogy a magyar királyság toleráns volt a beköltöző nemzetiségekkel szemben, hiszen „der Denkungsart des Mittelalters die Intoleranz des modernen Nationalismus völlig fremd war.”<sup>26</sup>

#### 4.

Mályusz tanulmányával Szekfű a „Magyar Szemle” hasábjain szállt szembe. Kifejti, hogy – fiatalabb kartársa felfogásával ellentétben – az Árpádoknak nem volt tudatos nemzeti politikájuk. A beköltöző nemzetiségek „szétszóródását” azzal magyarázza, hogy nem egyszerre s egy tömegben érték el határainkat, amikor pedig így történt (pl. a szepesi és erdélyi szászok, valamint a besenyők, jászok, kunok esetében), akkor pedig egy tömbben telepítették le őket. Értelmezése szerint Mályusz nézeteinek háttérében ideológiai motívumok állnak, lényegében a 19. századig visszanyúló „Volkstum” romantika képviselője, s ez az oka annak, hogy mind királyaink magyarosítási politikájában, mind a beköltöző nemzetiségek magatartásában „népi tudatosságot” lát. „Szerző azt hiszi, hogy okleveles adatait magyarázza, amikor ezt a „Volkstum” romantikát XI. és XII. századi bevándorlókra alkalmazza, akik pedig szerintünk bizonyára nem akartak mással összebújni, mint azzal a 20–50 családdal, akikkel együtt jöttek (s akikkel együtt is maradtak falujukban) és semmiképp nem gondoltak hagyományaik



őrzésére. Sőt még, horribile dictu, az sem fáj nekik, ha népiségüket elvesztik (tudtommal a XIX. században sem fáj sok hazai svábunknak).<sup>27</sup> Újabb, 1941-es cikkében pedig lényegében megerősíti a korábban elmondottakat, s tanulmányának végén egy lábjegyzetbe sűríti Mályusszal szembeni fő kifogásait. Különösen azt bírálja – összefüggésben a „Volkstum” romantikában való elmélyüléssel –, hogy ellenfele pl. az akkor megjelent „Die Geschichte des ungarischen Volkstums” című könyvében sok, a „korszerű” német történetírás által meghonosított fogalmat használ s a Rasse, Raum, Volksboden, Kulturboden terminusainak átvételével németessé hajlítja történetünket.<sup>28</sup>

Mályusz válaszában is ragaszkodik fő téziséhez, miszerint az Árpádok tudatos nemzetiségi politikát folytattak, valamint a beköltöző nemzetiségek magatartását is népi tudatosság irányította. Szerinte az Árpádok politikáján csak az ütközhet meg, aki kedvtelve nézi a 18. századi gyarmatosítás képeit, amikor is az idegenek – a magyarság rovására – az akkori uralkodóház dédelgetett kedvencei voltak. Szekfű felfogásából kiindulva írja: „...ez úgy is értelmezhető, hogy Szent István amidőn idegen tömegek betelepítésével, kedvezményekben részesítésével államát többnyelvűvé akarta változtatni, egyszersmind a magyarság népi egységének megbontására törekedett. Vajon elhigyjük-e, hogy a legnagyobb magyar király népének halálos ellensége volt, esetleg oly korlátolt, hogy nem tudta, mik lesznek eljárásának következményei. Szent Istvánt nem kell sem a magyarság vesztére törő zsarnoknak, sem a jámborság erényeit népe kárára gyakorló vérszegény álmodozónak tartani, bizonyára szabad eleve is feltételeznünk, hogy állásfoglalását a nemzetiségekkel szemben reálpolitikai megfontolások szabták meg.”<sup>29</sup>

Tanulmánya további részében megerősíti, hogy a 13. századtól kialakulóban van egy a nemzeti kisebbségeket védő politika, ennek megfogalmazása azonban nem egy idegen származású klerikushoz, az Intelmek szerzőjéhez kötődik, hanem a magyarság tudatos alkotása volt s a társadalmi és állami élet fejlődése során bontakozott ki hét évszázad során. „...mai felfogásunk a magyarság és a nemzetiségek kapcsolatáról hét évszázad eredménye... – írja –, ...a magyarság, amidőn a vele együtt élő népelemek egyéniségét, művelődését, jellegét oly örök értéknek tekinti, amelyek méltók a támogatására, ellenkező felfogású világból szakította ki magát.”<sup>30</sup> Az Intelmek felemlítése okán érdemes ehhez hozzátenni, hogy Mályusz szerint – s itt pl. Bartionek Emma értelmezésére támaszkodik – az „unius linguae et unius moris regnum imbecille est” kitételben, mely Szekfű interpretációjában a Szent István-i szellemiség egyik bizonyítéka, a regnum nem az országot, hanem a király kíséretét jelenti. Ezt kívánja erősíteni az uralkodó idegenekkel, akik – a karizmatikus uralmi forma lényegének megfelelően – a királytól kapva privilégiumaikat, annak feltétlen és hű alattvalóivá válnak.

Tanulmánya befejezéseként Szekfű ellenlábasa kifejti, hogy 1937-ig ő is azt vallotta – vö. a már említett „Geschichte des ungarischen Volkstums” című művével –, hogy a középkori magyar nemzetiségi politikát a tolerancia jellemezte. Véleménye az újabb német történettudománytól nyert ösztönzések hatá-

sára változott meg, amikor is egyetemi előadásaiban megkezdte a „középkori magyar néptalaj” és a „középkori magyar kultúrtalaj” kérdéseinek tárgyalását, s ennek során bizonyosodott meg, hogy a valóság eltér az uralkodó közfelfogástól. „Felfogásom nem is változott 1937-ig, amíg – az újabb német történettudománytól nyert ösztönzéseknek megfelelően – egyetemi előadásaimban nem tárgyaltam meg előbb »a középkori magyar néptalaj« majd »a középkori magyar kultúrtalaj (a magyarság és a nemzetiségek)« problémáit. A kérdésekkel behatóan foglalkozva, rá kellett jönnöm, hogy a valóság a közkeletű felfogástól és korábbi nézeteimtől egyaránt eltér. Nem az ellentmondás szándéka vezetett vizsgálódásaimban, de ha egyszer a tények pontosabb ismerete alapján a régítől eltérő kép bontakozott ki, önmagam meggyőzése után szükségesnek véltem eredményeimet a szakkörökkel is megismertetni, tekintet nélkül arra, hogy kikkel – közvéleménnyel és egyesekkel – kerülhetek szembe.”<sup>31</sup>

## 5.

A két történész a középkori magyar nemzetiségi politikáról folytatott vitája – érhetően – széles körű érdeklődést, olykor ellentmondást váltott ki.

Szekfű védelmében mindenekelőtt katolikus folyóiratok, az Emericana és a Katholikus Szemle léptek fel. Az Emericana cikkírója szerint Szekfű két szempontból igazította ki az uralkodó történetfelfogást: egyrészt rehabilitálta a katolicizmust, másrészt kimutatta, hogy a magyarság a középkorban alapjában türelmes nemzetiségi politikát folytatott. Mályusz Szekfű mindkét korrekciójával szembeszállt „A türelmi rendelet”, illetve „A középkori magyar nemzetiségi politika” című tanulmányaiban. Ez utóbbiban azt igyekezik bizonyítani, hogy a magyar királyok II. Endréig tudatosan törekedtek a nemzetiségek beolvasztására, s ezután is csak azért hagytak fel azzal, mert anyagi ellenszolgáltatást reméltek a nemzetiségektől az autonómia fejében. „A szentistváni, türelmes nemzetiségi politika ezen felfogás szerint tehát sohasem létezett – foglalja össze Mályusz véleményét a cikkíró – Améddig királyaink erővel bírálták, kényszerűségből és célszerűségből megalkudtak a helyzettel, de akkor sem vezette őket a szentistváni, katolikus szellemű nemzetiségi politika.”<sup>32</sup>

Mályusz felfogását két „népi” szellemű szerző veszi védelmébe. A művészettörténész Vámos Ferenc könyvében a két történész fő ellentétét történet-szemléletük különbözőségében látja. Eszerint Szekfű egyoldalúan a magyar művelődés európai jellegét hangsúlyozza, mely főként Szent Istvántól datálódik s középpontjában az állami, birodalmi gondolat áll. Mályusz ezzel szemben – s itt különösen „A középkori magyar nemzetiségi politika” bevezetésére hivatkozik – a magyar művelődés önállóságát, eredetiségét emeli ki, mely főként a parasztság népi kultúrájában őrződött meg.<sup>33</sup>

Mályusz „A magyar történettudomány” című (és mint látni fogjuk, a középkori magyar nemzetiségi politikáról alkotott felfogásával szorosan kapcsolatos)

könyvét veszi védelmébe Szende Aladár recenziójában.<sup>34</sup> Mályusz felfogásában főként a népi nemzet gondolatának a politikai nemzettel szembeni előtérbe helyezését, a rokontudományoknak a történettudományba való beépítését, valamint a történettudomány intézeteinek népi szellemű átalakítását üdvözli. Mályusz álláspontját – elődeiként Tagányi Károlyt és a Magyar Gazdaságtörténeti Szemlét nevezve meg – egyenesen Bartók és Kodály törekvéseivel rokonítja s véleményét ekként összegzi: „Az idők magyar méhe kihordozta azt a magot, amely életünk egyetlen lehetséges megoldását rejti: a népi gondolatot. Mályusz Elemér könyve e gondolat történetének csúcspontját jelenti. Ennek a dinamikus magyar történettudománynak legelső feladata az, hogy korszerű nemzetfogalmat dolgozzon ki és az új nemzetfogalom kívánta feladatokat oldja meg – intézményesen szervezett munkával. E korszerű nemzetfogalom a népi-nemzet a politikai-nemzet-el szemben... Az a munkaprogram, amelyet az új nemzetfogalom sugalmaz, egyszerűen: népiségkutatás.”<sup>35</sup>

A középkori magyar nemzetiségi politikáról folytatott vitában természetesen a történész-szakma is hallatta hangját. A kérdéssel kapcsolatos állásfoglalásokból Guoth Kálmán és Szabó István véleménye emelkedik ki. A Hajnal István tanítvány Guoth „A nem magyar nemzetiségek helyzete középkori társadalmunkban” című tanulmányában olvasható értelmezése szerint – s itt egyetért Szekfűvel – a magyarság nem nyomta el a nemzetiségeket. Szekfű álláspontja mégis problematikus, hiszen egységes nemzetiségi politikát tételez fel az egész középkorban s nem vizsgálja ennek társadalmi alapjait. Interpretációjában a nem-magyar népelemekkel való bánásmódot mindenkor a betelepítésük célja határozta meg. Ebből a szempontból pedig a társadalmi (hadi, gazdasági) hasznosságuk volt a döntő. Mályusz nézetének döntő ellentmondása a szászok egy tömbben való letelepítése, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy királyainkat nem a „népi” tudatosság motiválta (mert akkor a szászokat is szétszórták volna), hanem az ország védelmének érdeke. „Ahol az ország védelme ezt szükségessé tette, s a ritkább népességi viszonyok megengedték – írja Guoth –, nagyobb számban telepítettek le királyaink ilyen jövevény telepéseket. Másutt azonban – mint például a viszonylag nagy népességű Dunántúlon – magától értetődően szórványba kerültek a telepések”. Összességében úgy véli, Mályusz és Szekfű eredményei kiegészítik egymást.<sup>36</sup>

Az ellentétet Szabó István „A magyarság életrajza” című könyvében oldja fel. A türelmes nemzetiségi politika valóban a társadalmi fejlődés terméke s a karizmatikus királyi hatalom után a hűbéri és a rendi államszervezet fokozatosan bővíti a nemzetiségek számára adandó autonómiát. Nem volt azonban elnyomás a XI–XII. században sem; ha az idegeneket szétszórták ezt hadi, vagy gazdasági érdek, de nem a magyar „népiség” védelmének szempontja diktálta.<sup>37</sup>

Az előzőkben láthattuk, hogy Szekfű középkori magyar nemzetiségi politikáról alkotott nézeteinek háttérében egy általa sajátosnak tekintett magyar nemzetfogalom húzódik meg. Ezért joggal adódik a kérdés, hogy Mályusz koncepciója mögött nem kellene hasonló (a Szekfűével természetesen gyökeresen szembenálló) politikai megfontolásokat feltételeznünk? A kérdés megválaszolásához közelebbről szemügyre kell vennünk Mályusz „A magyar történet-tudomány” című 1942-ben kiadott könyvét, melyet a főként Hóman és Szekfű által képviselt szellemtörténettel szemben kialakított történetfelfogása kifejtése végett írt. E munkája eredetileg cikksorozat formájába készült s az imrédysta Oláh György által szerkesztett „Egyedül Vagyunk” című közismerten jobboldali folyóirat 1941–42-es évfolyamában jelent meg.<sup>38</sup>

A cikksorozat első felében Mályusz a szellemtörténetet támadja. Lényegében megismétli már korábban is kifejtett kifogásait,<sup>39</sup> azaz Szekfű elfogult a középkor-barokk-romantika-neoromantika láncolat mellett (a renaissance-felvilágosodás-liberalizmus világnézeti sor rovására); a magyar barokk korát a XVIII. századra helyezi; történelmünket nem magyar szemszögből, hanem a Habsburg uralkodóház érdeke szerint tekinti; nem juttatja érvényre a magyar fejlődés önálló jellegét. Új elem most az, hogy azt is szemére veti az általa polgárinak tekintett szellemtörténetnek, hogy nem tisztázza a zsidóságnak a magyar történelemben játszott szerepét.<sup>40</sup> A népiségtörténettel már behatóan foglalkozó történész itt is megismétli tételét, miszerint a szellemtörténet politikai előfeltevése egy (Habsburg vezetésű) közép-európai katolikus államszövetség, amit azért utasít el, mert ez a vallási alapon szerveződő külpolitikai kombináció ellentétes a magyarság érdekeivel, hiszen a protestánsoknak a nemzettestből való kiszorítását vonná maga után. „Az a történetfelfogás – írja –, amely (Szekfű) Magyar Történetéből kisurágzik, a neoromantikus, a társadalmat a moderniesített rendiség alapján szervezni próbáló, erősen a klérusra támaszkodó hasonló osztrák iránnyal volt rokon. Közös külpolitikai elgondolásukat, vágyukat – törekvésről ugyanis alig beszélhetünk – Szekfű korán elhunyt nagyérdemű tudós és politikus barátja, Bajza József egyszer így fejtette ki: Fogjanak össze Közép-Európa katolikus népei Olaszországgal és Lengyelországgal és alkossanak egy hatalmas blokkot, mint kifejezetten katolikus államszövetséget.”<sup>41</sup> Mályusz nem elsősorban a katolikus elfogultságot tekinti a szellemtörténet legfőbb hiányosságának, hanem azt, hogy annak alapja – mint ez az egész cikksorozatot bevezető „Politikai nemzet – népi nemzet” című cikk bizonyítja – voltaképpen a XIX. századi liberalizmus hagyományaira építő *politikai nemzet* feltételezése, amely a nemzethez tartozás lényegét az állampolgári jogok gyakorlásában, Renannal szólva: az állampolgárok naponkénti népszavazásában határozza meg.

Mályusz a politikai nemzet gondolatával a *népi nemzet* gondolatát állítja szembe, s véleménye szerint Szekfű és szövetségesei – pl. Deér József – már „A

középkori magyar nemzetiségi politika” című munkája ellen is azért fogtak fegyvert, mert abból a népi nemzet gondolata sugárzik, vagyis az a törekvés, hogy „nemzetünkől rekesszük ki a zsidóságot, bocsássuk el mindazokat, akik szívükben nem érzik magukat egészen magyaroknak s azután mi, akik megmaradtunk alakítsuk át úgy életünket, hogy azt végre magunkénak mondhassuk.”<sup>42</sup> A továbbiakban kifejti, hogy a népi nemzet gondolatára építő „népiségtörténet” meghonosítását ő már a húszas évek első felétől, s különösen a harmincas években szorgalmazta, de az uralmon lévő „szellemtörténet” ezt sorra megakadályozta. E programokat most, az utolsó órában összefoglalva rámutat, hogyan kellene a legfontosabb tudományos intézményeket – akadémia, egyetem, történelmi társulat, múzeum, levéltár és kutatóintézetek – úgy átszervezni, hogy képesek legyenek a népiségtörténet szolgálatába állni. Az akadémián javasolja a „népiségtörténettel” foglalkozó külön osztály felállítását, valamint pályadíj kiírását; az egyetemen az irodalom helyett a népiségtörténetből tanárvizsgát s saját 1937-ben alapított intézetének erőteljesebb támogatását. – A kutatóintézetek esetében méltányolja a harmincas évek végi, illetve a negyvenes évek eleji kísérleteket új, a magyarsággal foglalkozó intézetek felállítására (Országos Tájé- és Népkutató Intézet, Magyarságtudományi Intézet, Erdélyi Tudományos Intézet, Történettudományi Intézet), de ezek munkájából hiányolja az egységet és tervszerűséget. – A Magyar Történelmi Társulat munkájában pedig különösen azt kifogásolja, hogy elhanyagolta a zsidóság történetének kutatását, s erre külön intézet felállítását sürgeti.<sup>43</sup>

Befejező cikke „A külföld felvilágosítása” című s korának német történetfelfogását bíráló reflexiójának gondolatai megegyeznek az ugyanezen témával foglalkozó, szintén ekkor megjelent tanulmányával.<sup>44</sup> Ez utóbbiban megismétli a harmincas évek során már többször kifejtett tételét, miszerint 1918 után a nacionalizmusnak egy új formája alakult ki, mely az állami keretek helyett elsősorban a népiségre épít. Ezt legkorábban a német történetírás ismerte fel, ahol az alldeutsch és grossdeutsch mozgalomban egyébként is megvoltak a szellemi előzményei, a versailles-i béke után pedig különösen Kötzschke, Ebert és Aubin kutatásában teljessédt ki ez az új nacionalizmus. Az utóbbiak elsőként értelmezték – a volksdeutsch szemléletnek megfelelően – a német népiség határainak és így kultúrájának keleti kiterjesztéséért folytatott küzdelmet térben és időben összefüggő folyamatként. A harmincas évek közepétől több tanulmányában szembefordult ezzel a szemlélettel, s a népiségtörténeti kutatásokat is azért bocsátotta útjára, hogy a magyarság számára veszélyes felfogással saját fegyvereikkel harcoljanak. E népiségtörténeti kutatások legnagyobb akadályozója azonban a szellemtörténet volt, mely a magyar művelődést a német függvényének tartotta s csak azt derítette ki, hogy Szent István óta a tanítvány szerepét játszottuk, vagy pl., hogy a magyarság számára előnyös volt a 18. századi bécsi barokk művelődés.

Egyetemi előadásaiban is azért kezdte meg a magyar népiség történetének tárgyalását, hogy a magyar művelődés önállóságát kimutassa. A szellemtörténet

hegemóniája miatt elhallgatott munkásságát – aminek legfőbb darabja „A középkori nemzetiségi politika” volt – Szekfű Gyula és pl. Deér József felháborodva fogadta.” A nagyvilág munkám eredményéről igen keveset láthatott – írja tanulmányában Mályusz –, mindössze annyit, hogy Szent Istvánról elhárítottam azt a vád gyanánt ható dicséretet, hogy országát nemzetiségi állammá akarta tenni, de már ez is elég volt, hogy egyes felekezeti és politikai orgánumok köré tömörült csoportok hazaárulással vádoljanak, Szekfű Gyula pedig értetlenül és felháborodással csóválja a fejét, mit is akarok a néptalaj és kultúrta, tér és faj s más ehhez hasonló fogalmak alkalmazásával.”<sup>45</sup> Tanulmányának végén „A külföld felvilágosítása” című cikkben is elmondottak ellenére a német-magyar kapcsolatok szorosabbra fűzését sürgeti, s az új Európáért folytatott közös küzdelem szükségességéről beszél.<sup>46</sup>

## 7.

Az ismertettek már sejtetni engedik, hogy Szekfű és Mályusz középkori nemzetiségi kérdéstről folytatott vitájának háttérében aktuális megfontolások is húzódnak, ezért nélkülözhetetlen a két történész politikai meggyőződésének figyelembe vétele.

A Szekfűvel foglalkozó irodalom rámutatott, milyen jelentősen megváltoztak nézetei a harmincas években s még inkább a második világháború előestéjén, illetve a háború idején. Érzékenyebbé válik a szociális kérdések, a földreform iránt, a választójog kiszélesítését igényli, enyhít liberalizmus-ellenességén, nem hangoztatja a keresztény-germán kultúrközösséghez tartozásunkat. A háború idején az ország háborús részvétele, a fokozódó német függés, a humanizmust és az egyéni szabadságot diszkreditáló politikai jobbratolódás, az állami hatalom kiterjesztése, militarizálása, a zsidótörvények ellen lép fel a maga módján.

Szekfű felfogását azonban ebben az időszakban is súlyos ellentmondások terhelik. Feladta ugyan a „keresztény-germán” kultúrközösséghez való tartozásunkról szóló nézetét, a „Magyar Történet”-ben viszont a Habsburgoknak a magyar történelemben játszott pozitív szerepét hangsúlyozza továbbra is, amiért ösztönyt zúdít rá Német László, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Szabó Dezső vagy Csécsy Imre, mert a német-magyar egymásrautaltsággal érvelve, mégiscsak előkészítette a német behatolási törekvéseket. A Habsburgoknak vetett ágyba most más készül belefeküdni – fogalmazta meg Németh László. Ellentmondásosnak tűnik Szekfűnek a népiséghez, a népi politikához való viszonya is. Mert, bár fontosnak tartja a középosztály felfrissítését a parasztságból, de a magas értelmiség számára, színvonalvesztés és felhígulás veszélyétől tartva, óvatosságra int. Legsúlyosabb ellentmondása azonban az, hogy a történelmi és politikai gondolkodásának középpontjában álló államról, a történelmi, Szent István-i magyar államról és területi integritásáról vallott felfogása – mint ezt bírálói, Dénes Iván Zoltán, Bibó István vagy Gergely András is megírták – a „Három

nemzedék” óta csak módosult, de alapjában mit sem változott. S aligha kérdéses, hogy a középkori nemzetiségi politikáról írt tanulmányaiban elsősorban azért hangsúlyozza a beköltöző kisebbségek iránti türelmet, a magyarság vele születtett politikai tehetségét, mert ez a „politikai gényusz” – felfogása szerint – a területi integritás visszaszerzésének erkölcsi alapja. Mindezzel azonban nem adta fel a nézeteiben már „A magyar állam életrajza” című munkája során megfogalmazott, Rankétól és Meineckétől átvett tételt (amit pl. a „Bethlen Gábor” című monográfiában is megfogalmaz), hogy a külpolitikai szuverénitás, a hatalmi viszonyok, az „államrezon” érvényesítése fontosabb a belső reformok, a társadalmi haladás kérdésénél. Azaz Szekfű nézeteinek középpontjában változatlanul az állami hatalom megerősítése, az ezzel összefüggő revízió – Vámos Ferenc kifejezésével – a „birodalmi” gondolat áll, amit „A népi elv két arca” című tanulmányában is megfogalmaz. Itt leszögezi, hogy bár belső szempontból szükséges a népi elv érvényesítése, az alsóbb társadalmi rétegek felemelése, a nemzetközi életet azonban Machiavelli óta az államérdek irányítja, s nekünk is ezt kell tekintenünk politikánk talpkövének. „Amint Wilson és a Népszövetség nem tudták és nem is akarták megváltoztatni az államrezon ősi parancsát, úgy a népi elv sem lesz erre képes, sőt ellenkezőleg, önmagát lesz kénytelen az államrezonnak alávetni. Ami az emberek közt az élet parancsa: élni és mindent megtenni az élet meghosszabbítására, folytatására, ugyanez az államok és a népek életében az államrezon. És uralmának sem kormányformák, sem világnézetek nem állhatnak útjába: az államrezon vezette az itáliai renaissance város-államokat a nagy katolikus abszolút monarchiákat, Nagy Frigyes Poroszországot, a mindenkori Angliát, Napóleon és a köztársaságok Franciaországát csakúgy, mint II. Vilmos és az orosz cár birodalmát.”<sup>47</sup>

Az előzőkben már láthattuk, hogy Mályusz koncepcióját legalább olyan mértékben határozták aktuálpolitikai megfontolások, mint Szekfű felfogását. Mályusz nézeteinek középpontjában szintén a trianoni döntés revíziójának gondolata áll. Ezt azonban, mint a harmincas években készült, a kulturális nacionalizmus időszerűségét hangsúlyozó tanulmányai is bizonyítják, nem állami eszközökkel, az állami hatalom megerősítésével, vagy külpolitikai kombinációkkal, hanem a társadalom kötelékeinek szorosabbra fűzésével, a magyarság összetartozás érzésének felkeltésével, a kulturális öntudat megerősítésével vélte elérhetőnek.

Világos, hogy „A középkori magyar nemzetiségi politiká”-nak is aktuális vonzata van. Nem abban az értelemben ugyan, ahogy részben Szekfű és főleg Szigeti József gondolja, az utóbbi szerint ugyanis Mályusz azért hangsúlyozza, hogy az Árpádok szétszórták a betelepülő idegeneket s a magyar kultúrtalajban történő feloldásukra törekedtek, mert ezzel a nemzetiségekkel szembeni erőszakos fellépés, a beolvasztás jogosságát kívánja propagálni.<sup>48</sup> Mályusz – mint ez korábbi idézetünkéből is kiderül – maga hangsúlyozza, hogy a magyarság a vele együtt élő népelemek egyéniségét, művelődését, jellegét örök értéknek tekinti, s a türelmes, demokratikus magatartás az egyetlen helyes nemzetiségi politika.

Tanulmányának igazi mondanivalója sokkal inkább az, hogy mindezzel a magyar kultúra autonómiáját, eredeti és önálló jellegét húzza alá, és azt is határozottan állítja, az „egyedül helyes”, demokratikus nemzetiségi politika megvalósítására a magyar társadalom önjelétől, belső társadalmi fejlődésében rejlő okokból is képes volt.

Mindezek ellenére az is megállapítható, hogy Mályusz alapján jobboldali pozícióból támadta Szekfű felfogását. Hiszen számára is Trianon revíziója volt a legfontosabb – ebben különbözött a szociális kérdéseket elsődlegesnek tekintő Szabó Dezsőtől, Német Lászlótól, vagy Bajcsy-Zsilinszky Endrétől –, s azért sürgeti a népi nemzetfogalom, a népi gondolat átvételét, mert ezt a revízió érdekében hatékonyabbnak ítéli meg, mint Szekfű állami eszközökre, külpolitikai kombinációkra építő felfogását. Nem kétséges, hogy ezt az aktuális népi nemzetfogalmat historizálva emeli ki az Árpádok nemzetiségi politikájának „népi tudatosságát” is. S ezzel veszélyesen közel került a német „völkisch” ideológiához, mely a népek és fajok egymás elleni, az „élettér”-ért folytatott harcában látja a történelem lényegét, s saját népe erősítését a társadalmi reformok helyett a néphez nem tartozók elkülönítése útján képzelel. Ezt bizonyítja Mályusz – már említett – antiszemitizmusa is, melyet „A középkori magyar nemzetiségi politiká”-ban is kifejezésre juttat, s mely nem kerülte el Szekfű figyelmét sem. Itt ugyanis azzal bizonyítja az Árpádok asszimilációs politikájának a magyarság érdekeit szem előtt tartó népi tudatosságát, hogy nem törekedtek minden népelem beolvasztására, hanem a magyarság népi erejét veszélyeztető zsidóságnak a nemzettestből való kizárását akarták. „Hivatkozhatunk azonban ellenérvre is annak bizonyítására, igazolásául – írja tanulmányában –, hogy királyaink valóban tudták, mi az asszimiláció. Nem törekedtek ugyanis minden népelem beolvasztására. Igaz csak egyet akartak kihagyni, de – *napjaink felfogása szerint* (az én kiemelésem – E.V.) – valóban a legjelentősebbet: a zsidóságot. Az izraelitákat szorongató kényszer mellett bizonyára kétszeresen feltűnő az a teljesen elutasító magatartás, amelyet éppen Szent László és Kálmán törvényei következetes szigorúsággal határoztak meg.”<sup>49</sup>

Nem esik messze a „völkisch” ideológiától Mályusz tanulmányának az a (Szekfű által szintén kifogásolt) kitétele sem, mely a demokráciát az anarchiához vezető gyengeség jelének tekinti. A hűbériség időszakában ugyanis azzal magyarázza az asszimilációs törekvések elejtését s a nemzetiségi autonómia megerősítését, hogy a nemzetiségek szolgáltatásai pótolhatják az elveszett királyi birtoktest tömegeit. A nemzetiségi jogokat ugyan kiterjesztették, mégis az állam, a magyarság erősítésének érdekeit tartották elsősorban szem előtt. „Ha befejezésül az állam érdekeinek szemszögéből vetünk egy pillantást a nemzetiségi politika eredményeire – összegzi a hűbériség időszakának politikáját –, mint felülő tény állapíthatjuk meg, hogy a hűbéri állam az asszimiláció elejtésével és a hadviselés érdekeinek érvényre juttatásával maradéktalanul elérte célját... Felesleges hangsúlyoznunk, hogy nem a demokrácia szellemében fogta fel feladatát, nem a szabadjára hagyott erők játékától várta az egyensúly fenn-



maradását. Józan értelme megóvta az efféle, anarchiára vezető gyengeségtől. Uralom volt ez, amit a nemzetiségek felett gyakorolt, és akaratát feltétlenül érvényesítette.”<sup>50</sup>

Mindezek után nem lehet kétséges, hogy Szekfű és Mályusz ellentétének, vitájának egyik fő vonulatát a közöttük levő politikai véleménykülönbség képezi, s Mályusz egy népi nemzetfogalom, népi gondolkodásmód szemszögéből száll szembe idősebb kollégájával. Ez a felfogás természetesen fokozatosan kristályosodott ki és kapott élesebb kontúrokat s nem lehet kétséges, hogy „A reformkor nemzedéke” idején még alapvetően demokratikus, Szekfű koncepciójánál előbbre mutató tartalmakat is hordozott. Ez a demokratikusabb felfogás azután bizonyos fokig már a „Magyar Történet”-tel kapcsolatos vitában is kérdésessé vált, hiszen bár Mályusz pl. a szellemtörténeti sorban a szociális, a polgári értékeket inkább reprezentáló korszakokat emeli ki, ez alapvetően mégis csak egy radikálisabb nacionalizmus keretébe illeszkedett. A végső megbicsaklást „A középkori magyar nemzetiségi politika” s az ehhez szorosan kapcsolódó „A magyar történettudomány” című könyv hozta, melyben Mályusz egyértelműen a faji szempontokat érvényesítő ideológia hívéül szegődött.

## JEGYZETEK

- \* A dolgozat részlet egy hosszabb tanulmányból, mely Szekfű Gyula és Mályusz Elemér közel két évtizedes vitáját dolgozza fel. A tanulmány korábbi fejezetei a két történésznek a „Három nemzedék”-kel, illetve a „Magyar Történet”-tel kapcsolatos vitáiról szólnak.
1. *Szekfű Gyula: A magyarság és kisebbségei a középkorban.* In: *Állam és nemzet.* Bp. 1942.
  2. Uo. 47.
  3. *Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez.* (Fontes sorozat) Bp. 1926. Bevezető. 200.
  4. In: *Szekfű Gyula: Állam és nemzet.* Bp. 1942.
  5. Uo.
  6. Uo. 208.
  7. Szekfű zsidósággal kapcsolatos ekkori álláspontját tükrözi a vele hasonló véleményen lévő Horváth Jánosnak egy hozzá írt, 1921. március 21-i keltezésű levele, melyben a következő olvasható:  
„A zs. val szemben egyetlen főlény: a becsületes kriticizmus. Ezt az egyetlen pozíciót nem szabad feladni. Nem szabad nekik sem a s.göket nyalni (Szász Zs.), sem pofozni őket. Ezt a kettőt szeretik, illetőleg eltűrik, mert tisztában vannak az emberökkel; de aki e két művelet egyikét sem alkalmazza rajtok, attól félnek, mint valami titkos fegyvert rejtegetőtől. Mert, hogy aki őket pozitíve nem szereti, ne gyűlölje őket s ne forraljon ellenök valamit: azt elképzelné

is képtelenek. – Ez az egy pont, amelyben minden zsidó megegyezik.” Egyetemi Könyvtár Kézirattára Ms G 628.

8. *Székfű Gyula*: Három nemzedék. Bp. 1934.
9. Székfűnek a „népi” gondolattal szembeni ekkori averziójáról tanúskodik a Südostdeutsche Forschungen szerkesztőjével, Frit Valjavec-el folytatott levelezése is. Egyik 1935-ös levele tanúsága szerint pl. azért nem akar megjelenni a folyóiratban, mert ez túl közel került a „Volkstum” tudományossághoz. „Igen tisztelt kedves Doktor Úr legjobban tudja – olvashatjuk Székfű levelében –, mi mindent köszönök én a német tudománynak és műveltségem mennyire német gyökerekből táplálkozott azóta, hogy fiatalkorom francia kapcsolataitól bécsi életem következtében eltávolodtam. Ha van valaki köztünk, aki a német műveltséget nagyra becsüli, akkor az ilyenek sorában egyik legelső helyet igényelhetem magamnak. Mindebből érthető, hogy mennyire fájnak egyes dolgok. A nyáron elolvastam H. Oncken Cromwelljét és arra kellett rájönnöm, hogy ha ilyen munka szerzője nem taníthat többé, akkor a mi szaktudományunkban nehéz helyzet fog előállni. Aki, mint én, szinte személy szerint is tanítványnak érzi magát Georg von Below-val, Meinecke-vel, vagy akár Lamprecht-el és Dietrich Schaefferrel szemben is, s aki belellete magát abba a végtelen sokoldalú történeti szemléletbe, melybe a német tudományosság a múlt század kilencvenes éveitől kezdve bevezette az idegeneket (ez a tudományosság megtanulható és alkalmazható volt a némettség körén kívül is, s mint ilyen legalábbis nagy középeurópai hivatással bírt), az kénytelen alapos kétségeket táplálni az iránt, hogy a minden mást félreszorító „Volkstum” tudományosság képes lesz-e a történeti múlt (és jelen) végtelen változatosságát felfogni és interpretálni. Ha nem képes, akkor igenis kár neki oly predomináns és kizárólagos helyzetet biztosítani.” – V.ö. *Karl Nehring*: Zu den Anfaengen der Südostforschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec mit Gyula Székfű. 1934–1936. Südostforschungen 1992.
10. In: *Székfű Gyula*: Állam és nemzet. Bp. 1942.
11. Uo. 37. o.
12. *Csécsey Imre*: „Népiség, nemzet, állam” – megjegyzések Székfű cikkéhez. Századunk 1934.
13. Uo.
14. *Szabó Dezső*: Ede megevé ebédem. In: A magyar káosz. Bp. 1990. 286–390.
15. *Németh László*: Kisebbségben. In: Sorskérdések. Bp. 1989. 408–483.
16. Vö. *Tilkovszky Lóránt*: Bajcsy-Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Székfű Gyulával. Valóság 1959/6., illetve *uő*: Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténethez való viszonyáról. Századok 1971.
17. Uo.
18. Székfű nézeteinek természetesen nemcsak támadói, hanem követői is akadtak. Mályusszal szemben támogatják felfogását a katolikus lapok (Emericana, Katolikus Szemle), azzal, hogy a nemzetiségi politikát a középkorban nem a magyar népiség védelme, hanem a vallási szempont irányította. Például a mohamedánok elvegyítése a magyarságban nem az asszimiláció, hanem a katolikus térítés érdekében történt.  
Megvédi Székfű nemzetfogalmát Joó Tibor is az „Állam és nemzet” ismertetésében. Rámutat, hogy Székfű koncepciójának alapja a népi nemzet fogalmának

elutasítása, mert ez a német hatalmi törekvések eszköze. Utal arra is, hogy Szekfű szerint a (történelmi) középosztály a nemzet igazi hordozója, mert a nemzet történelmi képződmény. Ezt a parasztsággal legfeljebb felfrissíteni lehet. Vö. *Joó Tibor*: Szekfű Gyula új könyve. Magyar Szemle. 1942.

19. *Mályusz Elemér*: A patrimoniális királyság. Társadalomtudomány 1933.: uő.: A karizmatikus királyság. Ugyanott 1934.
20. *Mályusz Elemér*: Herrschaftsformen im mittelalterlichen Ungarn. Warszawa 1933.
21. *Uő.*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. (A hűbériség és rendiség problémája.) Mátyás király emlékkönyv. Bp. 1940.
22. *Uő.*: A középkori magyar nemzetiségi politika. i.m. 267.
23. *Uő.*: Das Ungartum im mittelalterlichen Siebenbürgen. In: Siebenbürgen und seine Völker. Budapest-Leipzig-Milano. 1944.
24. *Uő.*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában c. i.m.
25. *Uő.*: A középkori magyar nemzetiségi politika. i.m. 429.
26. *Uő.*: Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters. Bp., 1940. 82. Az Árpádoknak a magyar népiség érdekeit szem előtt tartó politikáját hangsúlyozza az említett „A magyar néptalaj” című egyetemi előadásában is. Ennek egyik fő bizonyítéka a határvidéken az őrfalvak telepítése s szerinte e népi tudatosság tekintetében királyaink felette álltak a középkori német államnak is, mely hagyta, hogy népfellege más országba vándoroljon ki. „Éppen ezeknek az őrfalvaknak a perifériális helyzetében láthatjuk annak bizonyosságát – olvashatjuk az 1937/38-as évben tartott előadásainak szövegében –, hogy az államhatalom tudatosan gondoskodott a magyar lakosság védelméről. Mögöttük a magyarság nyugodtan élhetett, gazdálkodhatott, a becsapó ellenséges portyázások el nem érhatték otthonait. Természetesen azt is mondhatjuk, hogy királyaink e szélső örtelepekkel azt is meg akarták akadályozni, hogy alattvalóik külföldre távozhassanak és ezzel a királyság gazdasági erejét gyengítsék. De ha még ez a megfontolás is vezette volna őket, még akkor is hatásában, következményeiben politikájuk a magyarság népi erősítésének védelmét jelentette! Bár tartóztatta volna ugyanúgy vissza a XIX–XX. sz.-ban az állam az Amerikába vagy Székelyföldről Romániába, Bukarestbe vándorló magyarok tízezreit, sőt százezreit és akadályozta volna meg azok kiválását és a magyarság számára való elveszését!”

„De nagy jelentőségű a magyar politika az egykorú német állam eljárásával is összehasonlítva. A német népfelleg nem nyert ilyen céltudatos védelmezőt fejedelmeiben, sem magában a császárságban. Az ő államuk akkor, a XI–XII. sz.-ban hagyta, hogy otthon már megélni nem tudó tömegeik más országokba kivándoroljanak, Lengyelországba éppúgy, mint Erdélybe s ezzel ne csak gazdasági erejüket veszítse el, mert hiszen a középkori németek nem mindenütt találtak olyan megértésre népi jellegük megőrzése tekintetében, mint nálunk, holott egyes töredékeik még nálunk is magyarokká lettek. A népi politikát illetően, amely tudatosságot jelent, a népi erők céltudatos, következetes fejlesztését, a keleti jellegű magyar állam tehát felette állott a német államnak.” (Az idézett előadás szövege a Mályusz-hagyatékban található. A szöveget a hagyaték gondozója Soós István bocsátotta rendelkezésemre, akinek ezúton mondok köszönetet.)

- A magyar királyok tudatos telepítési politikáját hangsúlyozza egyébként Mályusz már a doktori disszertációjában is. Vö. „Turóc megye kialakulása” 100. De az Árpádok tudatos „népi” politikáját bizonyítja „A székelység eredetéről” című tanulmányában is. (Melich János emlékkönyv 1942.) Itt Mályusz abból a tézisekből indul ki, hogy az Árpádok nemcsak államot szerveztek, hanem népet is. Ebből vezeti le, hogy a székelyek egy önállóan megszervezett törzs (tehát nem önként csatlakozott népről van szó) s egységes, zárt tömbben való letelepedésük is azzal magyarázható, hogy a fejedelem fia, később a testvére állt az élükön.
27. *Szekfű Gyula*: Még egyszer középkori kisebbségeinkről. In: Állam és nemzet. 60.
  28. *Uő.*: Népek egymás közt a középkorban. In: Állam és nemzet.
  29. *Mályusz Elemér*: Az egynyelvű ország. Századok, 1941. 116.
  30. *Uo.* 135–136.
  31. *Uo.* 139.
  32. *Emericana* 1940. október. – Szekfű álláspontját érdekes módon a Protestáns Szemle is rokonszenvvel fogadja. Példaként Török Pálnak az „Állam és nemzet”-ről írt recenzióját emelhetjük ki (Protestáns Szemle 1942), ahol a szerző mindenekelőtt Szekfűnek „A nemzetiségi kérdés rövid története” című tanulmányát dicséri.
  33. *Vámos Ferenc*: Hagyományok a máglyán. (A magyar történetírás válsága.) Kecskemét 1939.
  34. *Szende Aladár*: Magyar történettudomány és népi szellem. In: Magyar Út, szerk. Gombos Gyula, 1943. február 11.
  35. *Uo.*
  36. *Guoth Kálmán*: A nem magyar népelemek helyzete a középkori társadalmunkban. In: Hitel. 1943. 723–735.
  37. *Szabó István*: A magyarság életrajza. Bp. 1941.65.
  38. Mályusz önéletírásában olvasható, hogy „A magyar történettudomány” megjelenése előtt magával Imrédy Bélával is beszélt, aki a történelem fejtegetéseiből különösen a kettő iránt mutatott nagy érdeklődést: „Az egyikben a középkori magyar államnak a székely és göcseji nép hasonlóságából, a francia nyelvutazás segítségével levonható centralizált jellegét emeltem ki, a másikban megmondottam, hogy a háború egyik következményéül az államok, a miénk is, el fogják veszíteni klasszikus szuverénitásuk teljességét... Reám Imrédy jó benyomást tett – folytatja Mályusz –. Tartózkodó szófukarsága mögött nem annyira a hatalomból, mint munkaköréből kiszorított tettvágyó embert éreztem meg s visszagondolva Pataky Tibornak több év előtti elismerő szavaira, amelyekkel Imrédynek az angol tőkehatalmasságokkal egész Délkelet-Európában sikerrel együtt dolgozó bankvezéri szerepét s az ebből Magyarországra háramló előnyöket emelte ki, sajnálattal gondoltam arra, hogy tétlenségre van kárhozthatva, amikor éppen a hozzá hasonló energikus emberekre volna szükség.” – Mályusz visszaemlékezését szintén Soós István bocsátotta rendelkezésemre.
  39. Lásd *Mályusz Elemér*: A történettudomány mai kérdései. Kecskemét 1936.
  40. *Mályusz Elemér*: A magyar történettudomány. Bp. 1942. 53.
  41. *Uo.* 50.
  42. *Uo.* Mályusz zsidóellenessége sem volt újkeletű. Már a „Kossuth működésének társadalmi háttere” című tanulmányában a zsidóságot tekinti a fő oknak abban, hogy a magyar társadalom, mindenekelőtt a városok arisztokratikus berendez-

kedésű polgársága, valamint a demokratikus evolúció közkatonáit képviselő köznemesség nem volt képes nemesi kultúrközösségből polgárvá alakulni. A zsidóság fő bűne, hogy ezeket az osztályokat szembe fordítja egymással, sőt amorális önzése által szerzett gazdagsága révén a polgárságot egyenesen szétporlasztja; másrészt túlzón sovíniszta, ami majd a nemzetiségi ellentét fellobbanásához vezet. – In. Napkelet 1928.

43. *Uő.*: A magyar történettudomány. 108.
44. *Uő.*: A mai német történetfelfogás és a magyarság. Bp. 1942.
45. *Uo.*
46. A fentiekhez szorosan hozzátartozik, hogy Mályuszt mindenekelőtt „A magyar történettudomány” című könyve miatt bocsátották el állásából 1945-ben, mondván, hogy az a náci tudományos imperializmus hathatós eszköze volt.
47. *Szekfű Gyula*: A népi elv két arca. i.m. 237. A nagy mennyiségű Szekfű-irodalom felsorolása itt feleslegesnek tűnik. Interpretációmban főként Németh László, Bibó István, Dénes Iván Zoltán, Gergely András, Glatz Ferenc, Lackó Miklós véleményére támaszkodtam.
48. *Szigeti József*: A magyar szellemtörténet bírálatahoz. Bp. 1964. 216.
49. *Mályusz Elemér*: Az egynyelvű ország. i.m. 287. – Mályusz maga sem tagadja, hogy a „völkisch” ideológia nemzetfogalmát a maga felfogásához közel állónak érzi. „A magyar történettudomány”-ban ugyanis azért dicséri az „Úr és paraszt a magyar élet egységében” című kötet szerzőit, mert nemzetfogalmuk eltér a XX. század elején uralkodó liberális szemlélettől s a hitleri Németország nemzetfelfogásával egyezik meg. „Szerkesztő és munkatársai vállalkozását csak dicséret illetheti – írja a könyvről –, szemléletüket magáénak vallhatja – ha kutatásaik valamennyi eredményével talán nem is ért egyet – a »népi nemzet« gondolatának minden híve. Szemléletük ugyanis gyökeresen eltér a XX. század elején uralkodótól és pontosan megegyezik a mai, a hitleri Németországnak a népről alkotott felfogásával.” – A magyar történettudomány i.m. 30.
50. *Uő.*: A középkori magyar nemzetiségi politika. i.m. 424.

Vilmos Erős:

## THE SZEKFŰ-MÁLYUSZ DEBATE

The study deals with the third chapter of the nearly two-decade long debate between Gyula Szekfű and Elemér Mályusz about Hungary's policies towards its nationalities during the Middle Ages. The main argument of the study is that behind the views of both historians certain political considerations can be detected: Szekfű insists on the concept of the "political nation" and emphasizes the tolerant approach to the nationalities because this offers legitimate grounds for the restoration of historic Hungary. Mályusz, on the other hand, builds upon the notion of the "ethnic nation" and traces it back to the ethnic-based nationalist policies of the Árpád dynasty. However, one of the key elements of this nation concept is the exclusion of the Jews, which brings it dangerously close to Hitler's *völkisch* ideology.

**Síró Béla:**

## **A DEBRECENI ZSIDÓSÁG A VÉSZKORSZAK IDEJÉN**

A debreceni zsidóság vészkorszaki történetével eddig mindössze Gonda László – volt zsidó gimnáziumi tanár – foglalkozott részletesen. Akkor írta és jelentette meg munkáját, amikor Scheibert Sándor professzor elkezdte kiadni a hazai hitközségek monográfiáit. Gonda már Izraelben állította össze az anyagot a debreceni hitközség, Gábor Dezső hitközségi főtitkár, volt iskolaigazgató segítségével, postai levelezés útján. Bizonyos, hogy a vészkorszakról és az azt követő időszakról szóló részekhez az események résztvevői, szenvedő alanyai, szemtanúi is alapanyagot szolgáltatottak. Maga a szerző ugyanis munkaszolgálatos volt, majd – rövid látogatástól eltekintve – nem tért vissza Debrecenbe. Anyaggyűjtése így nehézségekkel járt, különösen 1967 után, a magyar-izraeli diplomáciai kapcsolatok megszakítását követően. Ennek ellenére feltehető, hogy viszonylag jelentős forrásanyagra támaszkodik, amelyet azonban a szerző hivatkozások és jegyzetapparátus nélkül használ fel. Csak egy összefoglaló bibliográfiát közöl. Munkája alapját a felhasznált visszaemlékezések adják, s a személyes élmények és a szubjektív hangvétel teszük egyúttal élvezetes, érdekesítő és tartalma miatt mindenki számára tanulmányos olvasmánnyá könyvét.<sup>1</sup> Mellette mindössze egy-két kisebb cikk és könyvrészlet foglalkozik a témával.<sup>2</sup> A debreceni zsidóság felszabadulás utáni történetéről megint csak Gonda műve ad részletesebb képet.

A jelen munka szerzője számos, eddig fel nem használt hazai levéltári anyaggal rendelkezhetett. A magyarországi zsidóság pusztulásának történetéhez anyagok találhatóak több központi hazai levéltárban.<sup>3</sup> Megbízható történeti dokumentumok tekintetében még sincs könnyű helyzetben. Az 1944-ben keletkezett iratanyagból az ismert körülmények és nem ritkán a bűnösök szándékos pusztítása következtében csak kevés maradt fenn, a forrásoknak csak kisebb része valóban korabeli, nagyobb részük közvetlenül az események után, vagy később keletkezett. Az országhatárok és a nagy távolságok viszont ma már nem akadályozhatják a visszaemlékezések összegyűjtését, vagy interjúk készítését. Ezek és az utólagos iratok felhasználása során azonban fokozott kritika szükséges.

Kimondotta a debreceni illetve a környékbeli zsidóság történetéhez elsősorban a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban és a Debreceni Izraelita Hitközségben lelhető fel dokumentumok.<sup>4</sup> Több iratfolyóméternyi 1944 decemberétől keletkezett anyag maradt fenn a Debreceni Izraelita Hitközség tulajdonában, levéltári szempontból rendezetlen formában, dobozokba ömlesztve. Ennek számottevő része a vészkorszak történéseire vonatkozik. A Debreceni Zsidó Szövetség illetve később a hitközség járt el ugyanis a zsidókat érintő ügyekben, közvetítette a különféle iratokat, vallomásokat a megfelelő hatóságoknak, s ezek másolatait megőrizte. Külön említést érdemel, hogy a Zsidó Szövetség számos dokumentuma a német megszállás alatti eseményekkel kapcsolatos. A felszabadulás – Debrecenben 1944. október 19. – utáni eseményekhez is a hitközségi irattár szolgáltatja a legtöbb és legváltozatosabb anyagot. Az irattár rendezése jelenleg folyamatban van.<sup>5</sup>

\*

A debreceni zsidóság az első világháború után időszakra az ország második legnagyobb vidéki közösségévé fejlődött és az is maradt. Lélekszáma 1920-ban 10 170, 1930-ban 10 044, 1941-ben 9 142 volt. Vallásában a nagyobbik, a status quo ante és a kisebbik, az ortodox hitközségre tagozódott. Társadalmi összetételük, műveltségi szintjük és a vallási hagyományhoz való viszonyuk is különböző volt, de egyként sújtotta mindkettőt a zsidóüldözés.

A debreceni zsidóságnak két olyan jellegzetessége említhető a vészkorszak előtt, amelyben több volt az összes többi vidéki közösségnél. Az egyik, hogy Debrecenben volt a legnagyobb lélekszámú status quo ante hitközség, sőt a status quo ante hitközségek országos szervezetének a központja is. A központi szervezet ténylegesen nem sokat tehetett az egyes hitközségek érdekében, de a kisebbek mégis úgy tekintettek Debrecenre, mint központjukra, legalábbis mint regionális központra. Emellett a trianoni határokon belüli Magyarországon vidéken izraelita elemi és a polgári iskolán kívül egyedül Debrecenben zsidó gimnázium is volt, amelyet a status quo ante hitközség alapított 1921-ben és tartott fenn 1944-ig. Ugyanakkor az ortodox hitközség húszas években több mint 200 tanulóval jóhírű jesivát (főleg a Talmudot tanulmányozó vallási középiskolát) működtetett – azaz a debreceni zsidóság kiépült felekezeti iskolahálózattal rendelkezett. A helyi zsidó társadalomban élénk társadalmi élet zajlott, számos vallási, jótékonyági és kulturális egyesület működött.<sup>6</sup>

A helyi keresztény társadalomnak is volt a téma szempontjából jelentős sajátossága. Debrecen a legnagyobb, a Tiszántúli Református Egyházkerületnek a székhelye volt, egyúttal a magyar protestantizmusnak, a magyarországi református egyháznak is a központja, a „kálvinista Róma”. A református többségű város erős függetlenségi, Habsburg-ellenes és irányításában liberális hagyomá-



nyokat őrzött. Itt az országos politikai közéletben is nagytekintélyű Baltazár Dezső püspök meghatározó tevékenységével sajátos és kiemelkedően jó református-zsidó együttélés maradt fenn. A város politikai és gazdasági életében oly gyümölcsöző együttműködésnek egyházpolitikai és valláserkölcsi háttérét a püspök személye és munkássága adta a harmincas évek közepéig, aki az Egyetemes Református Konvent lelkes elnökeként a saját egyházán belüli, Ravasz László dunamelléki püspök vezette többség ellenében védelmébe vette a zsidókat, a térítő törekvésekkel szemben is.<sup>7</sup> Baltazár Dezső halála (1936) után azonban megváltozott az országos és a tiszántúli református egyházvezetés viszonya a zsidósághoz. A püspöki székben az utód – rövid átmenet után – Révész Imre lett, az országos vezetés pedig – az Egyetemes Konvent elnöki posztjának elnyerésével immár hivatalosan is – Ravasz László és köre kezébe került, aki szoros és szívélyes kapcsolatot tartott fenn jobboldali kormányzati politikai tényezőkkel, a zsidókérdésben is.<sup>8</sup>

A debreceni zsidóság helyzete a harmincas évek végén, az első zsidótörvényt követően, majd a második világháború idején a többi vidéki városi hitközségéhez hasonlóan alakult, de talán a helyzet még drámaibban romlott, mint másutt. A megelőző évtizedekben ugyanis szoros érdekszövetség jött létre a jelentős gazdasági és szellemi pozíciókkal bíró zsidóság és a helyi politikai hatalmat birtokló református többségű, konzervatív-liberális városvezetés között, amely már 1919–1921 között is megmutatta, hogy képes eredményesen fellépni a zsidóság mellett a jobboldali központi kormányzat által is bátorított konjunktúra irányzataival és képviselőivel szemben, és amely a gazdasági válság után jobbra tolódó magyar politikai életben is ellenállt egy ideig a szélsőségeknek. A kormányzatban és várospolitikában azonban fordulat történt. Hajdú megye és Debrecen főispáni székébe Gömbös híve, báró Vay László került, aki – az itt kialakult gyakorlatnak megfelelően – egyben a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoka is lett. Ekkor már egyébként is meggyengültek a régi városvezetés pozíciói. A törvényhatósági bizottság 1934. évi megújításakor több fajvédő is bekerült a közgyűlésbe, majd az 1935-ös országgyűlési válsztásokon a városban a második legtöbb szavazatot a nemzetiszocialista párt jelöltje kapta. Végül koholt vádakkal és széleskörű rágalmozással kísért, elhúzódo vizsgálatban leváltották a város vezetésének legbefolyásosabb személyiségét, Vásáry István polgármestert, átmenetileg hangot kaptak a szélsőséges kaszásokeresztesek is,<sup>9</sup> s az egyetemi és iskolavárosban újabb antiszemita zavargások törtek ki.<sup>10</sup>

A tiszántúli református egyházkerület vezető testületeiben, s a helyi városvezetésben nem foglaltak állást a zsidóellenes jogalkotással, az 1938-ban elfogadott első és az 1939-ben már faji alapon született második zsidótörvénnyel szemben sem. A város és a tiszántúli református egyházkerület vezetői a nürnbergi törvények mintájára készült harmadik zsidótörvénnyel szemben sem emel-

tek kifogást, bár utóbbit a főpapok már nem szavazták meg az országgyűlés felsőházában.<sup>11</sup>

A válságjelekre a zsidó társadalom különböző rétegei eltérően reagáltak. Pedig a zsidóság ezekben a vészterhes években teljesen önmagára volt utalva és csak önmagára számíthatott. A korlátozások azonban a zsidóság olyan önszerveződését is gátolták, sőt lehetetlenné tették, amelyek révén enyhíthetett volna a jogi diszkriminációk okozta válságon. Súlyosan érintette a rászorultakat a Zion Betegsegélyező Egylet feloszlata 1940-ben. Az Egylet 1938-ban 2000 pengőt osztott ki beteg- és temetési segély címén, de egy 1940-es rendelet értelmében csak vagyonnal bíró szervezetek folytathattak biztosítási vagy biztosításszerű tevékenységet.<sup>12</sup> A Bikur Cholim betegsegélyező sem folytathatta működését, amely elsősorban az ortodoxokat segítette.<sup>13</sup> Viszont vészorszakig fennmaradt és szerepet vállalt a jótékonykodásban néhány egyesület, így az Izraelita Nőegylet, amelynek kb. 500 tagja volt a zsidótörvények alatt. A Nőegylet 1938-ban 5300 pengő havi alkalmi, beteg, tanulmányi stb. segényt osztott ki és a népkönyvha fenntartásához is hozzájárult.<sup>14</sup> A korlátozások ellenére is az egyetemre, főiskolára bejutó illetve már ott tanuló néhány zsidó főiskolai, egyetemi hallgatót támogatta a Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete és 1941-ben pedig megalakult az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA) helyi szervezete is. A zsidó gimnázium rászoruló diákjait is jelentős mértékben segélyezték.

A karitatív erőfeszítések mellett, részben azok ellen hatva, a diszkrimináció következményeképpen felfogásában is tovább polarizálódott a zsidóság: megnőtt az asszimilációs hajlandóság – erről később részletesen szó lesz –, ugyanakkor megerősödött a zsidó nemzeti érzés. 1938-ban kezdte el szervezkedését a Debreceni Zsidó Ifjúsági Egyesület. Az alapító, Weisz Pál főrabbi az együletet célját tekintve a református Soli Deo Glóriához és a katolikus legényegyletekhez hasonlította – ez a kísérlet azonban a zsidóság esetében most külön politikai jelentéssel bírt. A főrabbi az alakuló ülésen ugyanis nyíltan megfogalmazta, hogy az egyesület célja a zsidó kultúra ápolása, a zsidó értékek megőrzése, a felekezeti összetartás, a zsidó közösségi érzés megerősítése és előadásából feltűnően hiányoztak a hazafiaskodó magyar szólamok. Az egyület működését végül is a belügyminiszter nem engedélyezte, így 1939-ben ez a kezdeményezés eredménytelen maradt.<sup>15</sup> A fiatalok számára a cionizmus irányzatai jelentették az egyik fő orientációt. A cionista eszméhez való kötődés az adott körülmények között azonban nem vezethetett kivándorláshoz, alijához, hanem főként a héber nyelv fokozott tanulásában, közös táborozásban, kultúrprogramok szervezésében nyilvánult meg. A cionizmus világi változatainak elfogadása viszont végső soron a zsidó vallástól való eltávolodást eredményezte.<sup>16</sup>

A cionista irányzatokkal versengett ezidőtájt a szociáldemokrata és a kommunista mozgalom, amely számos szegény, munkás és kispolgári zsidó család-

ban nyomorgó fiatal számára ígérte a „megváltást”. A társadalmi egyenlőtlenségek még szembeszökőbbek voltak a városokba koncentráldott zsidóságon belül, mint a keresztény társadalomban, ahol a legszegényebb tömegek vidékre, a tanyákra szorultak. „Én a Pásti utcai templomban 9–10 évesen lettem kommunista, amikor nem értettem, hogy miért kell az én szüleimnek a leghátsó sorban imádkozni” – fogalmazta meg egy nyomorúságos körülmények között élő, szigorúan ortodox, vallásos környezetben nevelkedő, többgyermekes, cipőfelsőrész-készítő munkás gyermeke a zsidó kispolgári lét és a kommunista eszme közötti szerves kapcsolatot.<sup>17</sup>

\*

A német megszállást megelőző háborús években a debreceni zsidóságra is a *munkaszolgálat* intézménye volt a legnyomasztóbb hatással. Ennek révén kezdődött a zsidóság demográfiai viszonyainak átrendeződése, ez volt tulajdonképpen a „végső megoldás”, (Endlösung) első felvonása. A munkaszolgálatot eredetileg nem büntető céllal szervezték meg 1939-ben, de végül a zsidóság hátrányos megkülönböztetésének, sőt likvidálásának az eszközévé vált (sárga karszalag viselése, honvédegyenruhától való megfosztás, stb). Ez az oka annak, hogy a közfelfogás a munkaszolgálatot a zsidóság szélsőséges diszkriminációjaként tartja számon. Az egyre nyilvánvalóbban zsidóellenes szabályozás a zsidó munkaszolgálatosok helyzetének tragikus romlásához vezetett, különösen 1942 áprilisától, amikor a honvédelmi miniszter rendeletére az összes munkaszolgálatos századot, mintegy 50 000 férfit, a 2. magyar hadsereg kötelékében a hadműveleti zónába, a keleti hadszíntérre irányították. Ezen alakulatok parancsnokait azzal a bizalmas eligazítással küldték a frontra, hogy egyetlen zsidót se hozzanak haza, mert ők a haza ellenségei. A súlyos frontharcok és a vereségek következtében a zsidó munkaszolgálatosok túlélési esélye minimálisra csökkent. A Dontól visszavonuló német és a magyar alakulatok gyakran a zsidókon bosszulták meg a kudarcot, akiket legjobb esetben is felszerelés és élelem nélkül, elrongyolódott, hiányos civil ruházatban az ukrainai hómezőkhöz magukra hagytak. Így az 50 000-ből csak kb. 6–7 000 tért vissza, akik egy részét később újra behívták.<sup>18</sup>

A debreceni VI. honvédhadtest kereteiben szolgálókat teljesítő illetve területről behívottak helyzetének a romlását is nyomon követhetjük. 1943 februárjában a VI. honvédhadtestnél 7087 18–48 év közötti zsidó férfi volt összeírva, ebből beosztható volt 6329. Szolgálókat teljesített ekkor 3262, behívásra még rendelkezésre állt 3057.<sup>19</sup> 1940-ben még viszonylag elviselhető helyzetben voltak. Egy katonai jelentés szerint „A vámospércsi 202/1. és 202/3. számú zsidó munkásszázad parancsnoka keresztény, de a munkavezető és a felügyelő parancsnokok zsidók, akik a fegyelmezésben nem elég szigorúak. A legénység

bevásárlás és más ürügyek alatt a községben csavarog és a helyi zsidósággal barátkozik. Olyan kijelentések hangzottak el hogy 'a zsidók már dolgoznak, de az urak még nem'. A gazdagabbak pénzért dolgoztatnak maguk helyett. Némi-lyik zsidónál 1000 pengő készpénz is van.... Hajdúnánás községbe 161/1. zsidó munkásszázad van kihelyezve. Elhelyezésük a ref. elemi iskola. 130–150 látogató keresi fel a zsidókat, akik látogatóikkal zsidó magánházaknál töltik a napot. A 261/2–3. zsidó munkásszázad a városhoz 14 km-re levő Töröktanyán vannak kihelyezve. A zsidó hitközség segítségével azok részére kóser konyhát tartanak fenn, ahol 150 személy étkezik.”<sup>20</sup> Az utóbbi két alakulatnál mást is csináltak: „Tudomásomra jutott, hogy a Hajdúnánás környékén Török és Lóska tanyákon dolgozó 261/2. és 261/3. táb. mu. szd. zsidó legénysége 'Réti Napló' címen századparancsnokuk engedélyével hetilapot szerkeszt, melyet a zsidók saját író-és sokszorosító gépükön állítanak elő és a látogatásra érkező hozzátartozóiknak terjesztés céljából átadnak... A sajtótermék, melynek célja saját szavai szerint: 'A megnevetetés és az esetleg feltörő keserű könnyek felszárítása és örömmé változtatása', az izgatás kritériumát nem meríti ki ugyan” – olvasható a miniszteri-iumi jelentésben –, de az újságot természetesen betiltották.<sup>21</sup>

A magyarországi zsidóság elpusztításának első tömeges aktusáról, a galíciai és a kamenyec-podolszkiji vérengzésekről az első megrázó híreket Debrecenben éppen olyan, még mindig kedvező helyzetben levő munkaszolgálatosok hozták, akiket 1941-ben a magyar hadseregben autószerelőként és autóvezetőként foglalkoztattak. Ők – tanúságuk szerint Auer Kálmán debreceni katolikus gimnáziumi tornatanár, tartalékos százados emberséges jóvoltából – viszonylagos biztonságban voltak. Egy részük még 1941-ben leszerelt, de voltak köztük olyanok is, akiket ott, a keleti fronton áttettek munkaszolgálatos századba.”<sup>22</sup> A 2. magyar hadsereg bevetése után viszont pl. a VI/3-as munkaszolgálatos századnak különösen rossz sors jutott. Az egyik keretlegény katona több munkaszolgálatost sajátkezűleg ölt meg. Az ügyet azonban nem bizonyíthatták, mert az egyetlen túlélő tanú a népbírósi eljárás idején kivándorolt. Hasonlóképpen kegyetlenkedett alárendeltjeivel – bár nem ölt – az 1943 decemberétől Ukrajnában szolgáló 106/10. munkásszázad keretlegénye.<sup>23</sup> Szinte teljes egészében megsemmisült 1942/43 telén a Donnál a 106/2. és a 106/3. sz. alakulat és hasonló sorsra jutottak a később Gyomárról és Püspökladányból besorozott tényleges korú munkaszolgálatosok közül is sokan.<sup>24</sup> „1943 telén Novij Oszkolban állomásozó 106/8. sz. munkásszázad legénységét a csendőrök megmotozták és holmijukat elszedték... Lunka Péter 35–40 fokos hidegben kiharancsolta a századot az iskola udvarára és a félméteres hóban csuklózta őket... Soós és Lunka ... a nagy hidegben meztelenre vetkőztetett munkaszolgálatosoktól elszedték értékeiket, ruhaneműiket, kötszereiket, miközben bottal kegyetlenül összeverték őket ... 30–40 elkínzott embernek nyoma veszett...”<sup>25</sup>

1. táblázat. A munkaszolgálat és debreceni zsidóság 1944 áprilisában<sup>26</sup>

	meghalt	eltűnt	jelenleg is munkaszolgálatos	összesen
ort. hitk.	13	140	242	395
stat. q. hitk.	41	216	334	591
<b>összesen</b>	<b>54</b>	<b>356</b>	<b>576</b>	<b>986</b>

A népszámlálás szerint 1941-ben 4287 izraelita férfi és 4855 izraelita nő élt Debrecenben. A férfiak több mint egynegyedét kötelezték munkaszolgálatra, s közülük 1944 áprilisáig legalább 410 meghalt vagy eltűnt (lásd 1. táblázat) Ennél többen, 576-an teljesítettek ugyanekkor munkaszolgálatot. Azaz közel 1000 volt távol, illetve halt meg vagy tűnt el eddig az időszakig. Emellett minimálisan 87-en, maximálisan 220-an már teljesítettek munkaszolgálatot.<sup>27</sup> Őket – főleg az idősebb korú férfiakat – a német megszállás után megint behívták, így közel 1200-an lehettek a gettóba zárt, majd deportált családjuktól távol. A munkaszolgálat tehát a zsidó népesség veszteségének és összetétele megváltozásának egyik előidézője, már a deportálások előtt. Közvetett hatást is gyakorolt: feltehetően a munkaszolgálatban eltűntek, meghaltak miatt csonkává vált családokból, a hozzátartozókból alakult már 1944. március-április előtt az a mobil réteg, amely leginkább hajlamosnak mutatkozott a migrációra, lakóhelyének elhagyására kényszerült, máshova, gyakran Budapesten lakó hozzátartozóihoz költözött, esetleg, ha tudott, kivándorolt. Ismeretes, hogy a német megszállás idején a fővárosban több ezer menekült bujkált, akik között számos debreceni zsidót is feltételezhetünk. Tudunk olyan esetről, hogy Budapesten hamis papírokkal bujkáló debreceni zsidókat ismertek fel és zsaroltak meg más debreceni lakosok.<sup>28</sup>

\*

A német megszállás napja, 1944. március 19-e, gyásznapi Magyarország történetében. Ezen a napon fordult tragikusra a magyarországi zsidóság sorsa is. Sztójay németeket kiszolgáló bábkormányának hatalomra kerülésével március 22-én megteremtődtek az Endlösung belpolitikai előfeltételei is. 1944. március 19-én repülőgépen Debrecenbe is német katonai és rendőri erők érkeztek. Délután 10 órakor az SS alakulat dalolva vonult a Nagyállomás, a reptér

felől a belvárosba. Két nappal később, a német katonaságot követve megérkezett Bauer ezredessel az élen a Gestapo egy csoportja, majd a Eichmann irányításával tevékenykedő Sondereinsatzkommandó (SEK) egyik vezetője, dr. Sigmund Seidl kapitány is egy-két tucat emberével, hogy a zsidókérdést ebben a térségben is „rendezzék”. Március 24-re elfoglalták a hatalom szempontjából fontosabb helyeket és tisztántúli csapataik parancsnokságát a városban rendezték be. A karhatalmi feladatokra a kevés létszám miatt azonban szükségük volt a magyar csendőrség, a rendőrség, és a helyi városvezetés közreműködésére is. A város élére állított jobboldali Bessenyei Lajos kormánybiztos-főispánban, és az antiszemita Beregfy Károly hadtestparancsnokban – aki később Szálasi hadügyminisztère lett – megfelelő partnert találtak. Mindezek mellett a zsidóság ellen ezután következő intézkedésekhez a lakosság legalább is passzív magatartását feltételezték.

1944. március 29-től kezdve a Budapesti Közlönyben rendelkezések özöne jelent meg a zsidóság jogfosztásáról, életfeltételeinek korlátozásáról, majd felszámolásáról. Mint ismeretes, elrendelték a kanárisárga csillag viselését, zsidók nem tarthattak nem zsidó alkalmazottat, megszüntették ügyvédi, sajtó- és színész kamarai tagságukat, korlátozták a tulajdonnal való rendelkezést, a mozgásszabadságot, különböző címeken elkezdték zsarolásukat. 1944. április 16-án tették közzé a zsidó vagyonok zár alá vételéről szóló 1.600/1944. M.E. számú rendeletet, amelynek a végrehajtása ettől kezdve egészen a deportálás pillanatáig, végigkísérte a zsidóságot. Ugyanezen a napon közzétették annak a 97 debreceni zsidó ügyvédnek a nevét, akiket töröltek a kamarai tagok sorából.<sup>29</sup> A sajtó ugyanakkor rendszeresen hírt adott más, hadiövezetté nyilvánított területbe került városok: Munkács, Ungvár, Nyíregyháza, Szeged gettóinak kijelöléséről, felállításáról is – félelmet, rémületet keltve a debreceni zsidóság körében.

A megszálló németek erejét maguk mögött tudva hangoskodva és fontoskodva előtérbe tolokodtak a szélső jobboldali, németbarát politikai csoportok. Az ismert nyilas szervezetek mellett Debrecenben is megalakult nyugalmazott katonatisztek, gazdasági vezetők és értelmiségiekből a Vitézi Rend Zrínyi csoportja valamint a Tűzharcosok Szövetsége, mintkettő az április 27-én kormánybiztos-főispánnak megbízott Bessenyei Lajos, ny. tankerületi főigazgatóval az élén. Bessenyei a német vereségekért is a zsidókat és cinkosaikat okolta: „Valóságos hazaárulás kezdett elhatalmasodni nálunk az utolsó hónapok folyamán a 900 000 főnyi zsidó és becstelen cinkostársaik sok-sok jellemtelen magyar közreműködésével.”<sup>30</sup> A Volksbund helyi csoportja is megélelénkült ebben a református, magyar városban.

A korlátozó rendelkezések és a hátrányos megkülönböztetés alóli menekülés egyik legkevésbé fájdalmas módjának már előzőleg is – a kevésbé vallásos zsidóság számára – az áttérés tűnt. A német megszállás után újabb – az 1919/20.

évekéhez hasonlatos – lázas „kikeresztelkedési” mozgalom kezdődött.<sup>31</sup> A valláselhagyás már a zsidótörvények idején megindult. A status quo hitközségéből 1938-ban 108-an, 1939-ben 51-en, 1940-ben 39-en, 1941-ben 27-en léptek ki és tértek keresztény hitre.<sup>32</sup> 1943-ban azonban már csak 4 zsidó vallású jelentkezett a debreceni református egyházba, ennél nem sokkal többen kérhettek felvételt a katolikus egyházba.<sup>33</sup> 1942–44 között tehát feltehetően mindössze évi 1–2 tucat kitéréssel számolhatunk, hiszen a zsidótörvények sokkja már elmúlt és aki hajlandó volt, az már korábban kitért. 1944-ben viszont – budapesti adatok szerint – az 1938-as csúcsevhez képest 2,5 szeres volt a kitérés, de a debreceni arány ennél jóval kisebb lehetett.<sup>34</sup> A budapesti kitérések jelentős része ugyanis 1944 júliusára, augusztusára, a vidéki deportálások lezárása utáni időszakra esett, amikor a keresztény egyházaknak sikerült bizonyos engedményeket elérni a vegyesházasságban élők és a zsidó származású áttértek számára. Kiszivárgott Sztójajnak az az állítólag Serédy hercegprímásnak tett ígérete is, miszerint a kitértek mentesülnének a deportálások alól. Mindezek áttérést ösztönző hatása azonban Debrecenben nem érvényesülhetett.<sup>35</sup> Itt 1941-ben 585 „zsidóvérű keresztényt” írtak össze, a deportálások időpontjában számuk legfeljebb 850–900-re emelkedhetett.<sup>36</sup> A zsidó közösség vallási vezetői egyébként is kifogásolták és elítélték az áttéréseket. Weisz Pál status quo főrabbi a kitértek nevének nyilvános közzétételével kívánta a törekvéseknek gátat emelni. Strasser Salamon ortodox rabbinak viszont nem kellett ezen eszközöz folyamodni, hitközségében ugyanis egyáltalán nem fordult elő kitérés még a legkritikusabb esztendőkből sem.<sup>37</sup> A zsidó közösség csökkenésének azonban még ekkor sem a valláselhagyás volt a fő forrása, hanem a már a századfordulótól kezdődő és az első világháború alatt fokozódó demográfiai hanyatlás, a születések kis száma, amely a harmincas években már az iskoláskorúak számában is feltűnően megmutatkozott. A zsidóság a válsághelyzetre nem pusztán a hitközségi kötelelkből való kiválással, hanem a közösség iránti közömbösüléssel, passzivitással is reagált. A status quo hitközség adófizetőinek száma a zsidótörtények idején rohamosan csökkent, ami feltehetően nem pusztán gazdasági helyzetük rosszabbodásából és a demográfiai hanyatlásából következett. 1938-ban 1815, 1939-ben 1694, 1940-ben 1622, 1941-ben 1556 volt az adózók száma. Az ortodox hitközségről nincsenek adatok.<sup>38</sup>

\*

A németek Magyarország megszállását követően nyomban hajtóvadászatot kezdtek a megbízhatatlannak vagy ellenségnek ítélt személyek ellen és nagyarányú tússzedést folytattak a fővárosi és a vidéki zsidóság körében. Már a megszállást követő héten 3076 magyar zsidót tartóztattak le.<sup>39</sup> A debreceni zsidóság életében tulajdonképpen az első „gettót” az a *túsztábor* jelentette, amelyet

Debrecentől mintegy 10 kilométerre északra, Hajdúszentgyörgyön alakítottak ki néhány dohánypajtában. Megvalósulni kezdett az addig csak a sajtóból, más városok esetében ismert kényszerlakhely kijelölés, a mozgásszabadság korlátozása. Ekkor kellett a debreceni zsidóságnak a maga puszta valóságában ráébrednie arra, hogy csapdába esett sajátjának tekintett, magáénak vallott hazájában. „1944 április 7-e van. Ma ünnepeljük történelmi tavaszunk beköszöntőjét. Együtt ünnepel az egész család régi, meghitt otthonában... – emlékezik vissza Langer Imre – ... másnap, szombaton reggel a kora hajnali órákban állig felfegyverzett, szürke köpenyes német pribék kopogtat a békés zsidó hajlékban és parancsolóan kér bebocsátást ... A debreceni zsidóság tragédiájának végakordjának ez volt a nyitó aktsza. Űzve, hajtva egyenként vagy többedmagával, fegyveres őr kíséretében gyűjtötték össze bennünket az akkori kereskedelmi akadémia pincéjébe. Az összeteretlek között szörnyűlködve ismerjük fel a debreceni zsidóság tudós nesztorát dr. Kardos Albertet, szellemi elitjéből Schwartz Vilmost, Gál Samut, dr. Schwartz Arturt, dr. Aczél Jenőt és még több mint 80 hitsorsost... Hajdúszentgyörgyre szállítottak bennünket, foglyok lettünk a német barbárok kezén.”<sup>40</sup>

1944. május 29-ig összesen 93 debreceni zsidó férfi került a táborba, azért, hogy túszként szolgáljanak a gettózás és a deportálás miatti minden esetleges zsidó akció, szökés, ellenállás megakadályozására. A debreceniek mellett máshonnan is hoztak ide foglyokat a Tiszántúl községeiből, sőt távolabbi vidékekről is. A hiányosan fennmaradt eredeti névsorban 295 név található, de feltételezhető, hogy több mint 300 személyt (Balmazújvárosból 1, Berettyóújfaluból 10, Békéscsabáról 24, Derecskéről 21, Gyuláról 11, Hajdúböszörményből 3, Hajdúszoboszlóról 25, Nagyszalontáról 33, Orosházáról 37 stb.), sőt még 13 lengyel menekültet is ide zsúfoltak. Utóbbiak szökési kísérletükkel majdnem végzetes veszélyt hoztak a tábor lakóira, csak a tábor zsidó vezetői lélekjelenlétének volt köszönhető, hogy a táborlakók elkerülték a megtorlást.<sup>41</sup> „Fogságunk kezdetén egy szalmával telehintett, széllelbélelt pajta volt a lakóhelyünk. Később ugyanezen a helyen emeletes dohányhodálynak lettünk a kényszerű lakói, ahol már kemény fapriccseken hálhattunk. Táborparancsnokunk Neumann György túsztársunk lett, aki a láger felosztásáig kifogástalan tapintatossággal látta el nehéz és háládatlan feladatát... És a láger lakóinak létszáma nap, mint nap bővült ... A láger várossá szélesedett és önálló lett. Két konyhájából az egyik orth. kóser volt. Betegeinket a túsorvosok a két dr. Grósz Hajdúszoboszlóról kezelte kiválóan. Lelki életünket, az összetartozandóság gondolatát, a hit iránti feltétlen ragaszkodást, a szabadság iránti vágy nemes indulatát a lágerben raboskodó orosházi, majd a felszabadulás utáni debreceni főrabbi (ti. Weisz Miksa – S.B.) gondozta és tartotta fenn.” A külvilággal, mindenekelőtt a gettóban élőkkel az egyetlen kapcsolatot az esténként érkező lovaskocsi hajtói, Csengeri Miklós és Ferenc jelentették „akik honi levegőt hoztak magukkal és családunk életéről



tájékoztattak bennünket.”<sup>42</sup> Csengeri Ferenc és mások szerint a hajdúszentgyörgyi táborban ugyanakkor a körülményekhez képest békés, biztonságos körülmények között éltek a behurcoltak, a német táborparancsnok nem kegyetlenkedett velük, nem voltak visszaélések.<sup>43</sup> A városban, az otthonaikban maradtokra azonban újabb sorozatos megpróbáltatások vártak.

\*

A kormány 1944. április 28-án rendelte el a *gettók felállítását*. 1944. május 9-én két, egymással összefüggésben nem álló tömböt jelöltek ki a helyi zsidóság számára Debrecenben, az ún. kisgettót illetve a nagygettót. A polgármester a VI. csendőrkerület parancsnokával 1944. május 11-én közölte a gettó kijelölését és annak határait. Az egyiket a Hatvan utca páratlan számozású oldalától északra, nagyjából a Csap-, Csokonai-, valamint a Zsák-, Zúgó-, és Csók utcák között; a másikat a Hatvan utca páros számozású oldalától délre, a Szepességi-, Széchenyi- illetve a Simonffy- és a József királyi herceg (ma Bajcsy-Zsilinszky) utca által, határolt területen, a rendelkezésben és később megjelölt részek (posta, reáliskola, orvosi rendelő, vendéglő, és egyes telkek kivételével).<sup>44</sup> A gettókat helyenként deszkapalánkkal zárták el a külvilágtól.<sup>45</sup> A mintegy 2000 keresztényt e területről a zsidó vagyon terhére költöztették ki. A polgármester 21 838. sz. rendelete szerint a zsidók május 15-ig voltak kötelesek oda beköltözni. A polgármester közölte a csendőrkerületi parancsnoksággal azt is, hogy a gettóba költözéshez „amennyiben arra szükség lenne a karhatalmat a m. kir. rendőrség debreceni kapitánysága adja. A csendőrkerületi parancsnokság részéről karhatalmi segítséget csak abban az esetben fogok kérni, ha a város külterületén lakó zsidók ellenszegülnének a gettóba költözésnek.”<sup>46</sup> Erre azonban már azért sem volt szükség, mivel az ellenállásra alkalmas, de túszként fogva tartott vagy munkaszolgálatos férfiak távolléte miatt magukra maradt családoknak semmilyen lehetőségük, s esélyük sem volt. A törvényes jogrendet fenntartó kormányzatban és a kormányzóban egyébként is bízó és annak engedelmeskedő zsidóság Debrecenben is vonakodás nélkül bevonult a gettóba. A hajdúmegyei zsidók gettóba vonulásáról szóló rendeletet csak a debreceni vonatkozású után, május 17-én tették közzé és benne május 31-ét jelölték meg a beköltözés végső határidejeként. A késelemnek feltehetően az az oka – s ez lényeges a debreceni zsidóság szempontjából is –, hogy eredetileg Debrecenbe akartak a közel 6000 főnyi Hajdú megyei zsidóknak is gettót kijelölni, de a terv a helyi hatóságok ellenállása miatt meghiúsult.<sup>47</sup> A megalakuló Zsidó Tanácscsal közölték hogy „az elhelyezés szempontjából személyenként 4 lapméter terület veendő alapul ... A zsidók az elvihető ingóságok és élelmiszer készlet tekintetében korlátozás alá nem vonhatók. A visszahagyott ingóságokat a megüresedett lakás egy helyiségében kell összegyűjteni arról leltárt készíteni, a szobát lezárni lepecsé-

telni és annak kulcsát a hatóságnak magához kell venni és további rendelkezésig megőrizni.”<sup>48</sup> A beköltözést azonban olyan gyorsan kellett végrehajtani, és olyan kevés helyre, hogy e rendelkezés fontos kitétele, mely szerint „a zsidók az elvihető élelmiszer és ingóságok tekintetében korlátozás alá nem vonhatók” nem valósult meg. A kényszerűen elhagyott lakásokban maradt ingóságok – a rendelkezés ellenére – nem egy esetben fosztogatók prédájává váltak. A megmaradt tárgyakat, a többszáz értékes zongorát, több ezer értékes festményt, perzsaszőnyeget, bútort később raktárakba gyűjtötték. Utóbb ezeknek csak töredéke került elő megrongálva, összetörve. A civilizált, polgári lét mindennapi kellékeinek ez a sorsa nemcsak a magyar zsidó polgárság sorsának a jelképe, hanem az egész magyar polgári társadalomfejlődés erőszakos megrekesztésének és a keleti barbárság felé való eltolódásának is a kifejeződése. A későbbi államosítások csak teljessé tették a gazdasági téren kreatív zsidó rétegek léta-  
lapjának az összetörését.

A gettóbeli létről a szórványos fennmaradt iratok és főleg a túlélők visszaemlékezései tájékoztatnak. „Családonként 1–1 szobát kaptunk, a konyha használatra pedig közös volt” – írja Mayer Lajos, aki a zsidókból szervezett belső rendőrségnek volt tagja. A helyzet eleinte még elég tűrhető volt. Május 20-ig naponként 11 és 13 óra között szabad kijárást is engedélyeztek, azután ezt megtiltották, s csak a munkába járók csoportjai és más engedélyezettek hagyhatták el külön engedéllyel a kényszerű lakóhelyet.<sup>49</sup> Mayer Lajos azt is közli, hogy a hitközség nagy tanácsstermében működött a lakásbejelentő hivatal, ahol mindenkit bejelentésre köteleztek és nyilvántartásba vettek, továbbá a kérelem- és panasziroda, a kisteremben pedig a 25 katonaviselt altisztból szervezett zsidó rendőrség. Az önként és díjazás nélkül vállalt szolgálatot – Lusztbaum-Bihari volt százados irányításával, helyettese Csengeri Géza – a gettó belterületén végezték a rend fenntartására, időnként az államrendőrség által kihallgatásra jelöltek előállítására. Csupán annyi előnyt élveztek, hogy a szolgálat során elsőként jutottak fontos értesülésekhez.

A Kápolnási utcai templom-raktár, a Deák Ferenc utcai nagytemplom (a mai Petőfi tér nyugati szélén állt) az „elhagyott javak” gyűjtőhelye lett.<sup>50</sup> A gettó egészségügyi ellátásáról is maguknak kellett gondoskodniuk. A gyógyítási eszközöket a zsidó orvosok adták össze. Május 30-ra zsidó kórházat rendeztek be a József királyi herceg utcán, ahol akkor 81 beteget ápoltak, köztük – német őrizetben – 7 férfit. Volt anya- és csecsemőotthon is. Gartner városi tisztifőorvos támogatásával a csecsemőknek és a betegeknek tejiutalást és klinikai kivizsgálásra engedélyt szereztek.<sup>51</sup>

A szövetséges hatalmak légiereői június 2-án bombázták először a várost. Főleg a vasútállomáson és környékén pusztult el sok ember és épület, köztük vagonokba rekedt német katonák is. A kisgettót ekkor felszámolták, lakóit a másikba zsúfolták, hogy az így felszabadított lakásokba a kibombázottakat –

részben cigány családokat – költöztessenek.<sup>52</sup> Mivel a gettót a szőnyegbombázás során találat nem érte, ellenséges hangulatot szítottak a zsidók ellen, azt terjesztve, hogy közük lehet a nem-zsidókat sújtó pusztításhoz. A munkabíró zsidókat a városi rendőrség kíséretében romeltakarításra és a halottak elszállítására kötelezték. Útközben és a Nagyállomáson szidalmazták és fenyegették őket.<sup>53</sup> A túlsúfolt gettóban mind nehezebb lett az emberek étellemezése, orvosi és gyógyszerekkel való ellátása, az eleve szűkös készletek fogyóban voltak. „Gáz és villanyvilágításunk nincs, postakézbesítési, feladási lehetőség nincs. Újságot nem kaphatunk... Távozási engedélyt ... még kivételesen sem adnak, csak az igényelt munkák ellátására a német hadiüzemek részére, német katonai kísérettel. ...” – olvashatjuk egy, a Központi Zsidó Tanácsnak küldött június 4-én kelt levélben. Ebben leírják azt is, hogy milyen nehézségeket okoz a 300 főnyi hajdúszentgyörgyi túsztábor ellátása, mivel az ott fogva tartott vidékieket is a debreceni zsidóságnak kell étellemeznie.<sup>54</sup>

A szabadságától megfosztott és kiszolgáltatott zsidóság megpróbáltatásait súlyosbította a velük intézkedő német és magyar rendőrség durva bánásmódja, olykor egyes hivatalok és tisztviselők sőt a lakosság – igaz, csak kisebb részének – ellenséges magatartása. Főleg a jobbmódúak értékeit levették, a rabló fosztogatásban személyesen is részt vett a már említett Seidl kapitány, de mellette Hansy, May és Jungwirth SS vezetők nevét is megjegyezték a visszaemlékezők. E mellett különböző címeken pénzbüntetéseket róttak ki a németek, s a nem egyszer jelentős összegek – volt nap, amikor 50 000 sőt 100 000 pengőt – behajtására utasították a zsidó tanácsot. A gettóban járva gyakran szidalmazták, bántalmazták is az ott levőket.<sup>55</sup> A gettót felügyelő Szabó Gyula rendőrtiszt ismételtén visszaélt hatalmával. Korbáccsal járva ellenőrizte a gettót, a vasúton összeszedte a hazalátogató vagy máshova igyekvő munkaszolgálatosokat. Önhatalmúlag csökkentette a gettó számára engedélyezett élelmiszerszállítmányokat. Egy alkalommal például a 27 mázsára szóló kenyérkiutalásról a 7-es számot kihúzta, emiatt az amúgy is szűken ellátottaknak csak két mázsa jutott. Nem engedélyezte a beszélgetéseket a látogatókkal, a kilépést a gettóból.<sup>56</sup>

A zsidóvagyonok bejelentéséről és zárolásáról kiadott kormányrendelet a kijelölt tisztviselők és rendőrök több szakaszban hajtották végre: a műhelyek, üzletek lefoglalásakor, a gettó felállításakor, a kisgettó felszámolásakor, majd a téglagyári őrizet idején és végül a vasúti elszállításakor. A gettó kiürítését megelőzően a még megmaradt ingóságok, értékek lefoglalására Kovács Nagy Pál rendőrfőkapitány irányításával 40, közigazgatási tisztviselőkből, pénzügyi tisztviselőkből és rendőrökből alakított négytagú bizottság zaklatta a gettóbeli-eket. Az eredeti utasítást is figyelmen kívül hagyva elvették a jegygyűrűket is, nem kímélték a keresztényeket, sőt a háborús kitüntetett kivételezetteket sem.<sup>57</sup> A bizottságokba beosztottak esetleges humánus vagy erkölcsi aggályait a fel-

jebbvalóikkal szembeni engedelmesség és a munkaköri köteleességtudat folytatta el.

A város keresztény társadalma tapasztalhatta ugyan a zsidókérdés „végső megoldása”-nak nyilvánosan zajló tényeit, többsége általában mégis közömbös maradt, vagy – a sajtóban is hirdetett büntetéstől, megtorlástól tartva – nem merte élmezéssel, az ingóságok elrejtésével, bújtatással vagy hamis okmányok szerzésével, s a menekülésben segíteni a rászorultakat, még szomszédait, közeli ismerőseit sem. Sokan voltak olyanok, akik, ha nem is szidalmazták vagy bántották a zsidókat, de a kényszerűen elhagyott otthonok fosztogatásából vagy kiigényléséből hasznot húztak.<sup>58</sup>

A debreceni zsidók közül – a munkaszolgálatosoktól eltekintve – nem sokan kerülhették el a gettót illetve azt, ami utána következett. Kívül maradhattak a gettón az első világháborúban magas kitüntetést szerettek, így Vizsolyi Zoltán, a Shell vállalat igazgatója, Takács József ügyvéd, Mannheim Mór és Kárpáti Károly tanárok, az utóbbi olimpiai aranyérmes birkózó.<sup>59</sup> Nem deportálták sem őket, sem a kb. 20–30 hosszabb-rövidebb ideje itt élt, tisztázatlan állampolgárságú vagy hontalan zsidót, akiket a József király főherceg után külön házba költöztettek. Ők itt maradtak augusztusig, amikor Budapestre toloncolták őket. Nem kerülhették el viszont a deportálást a szintén elkülönített vegyesházasságban élő zsidók.<sup>60</sup> Másokat az ismert, de mindmáig nem egyértelműen megítélt Kasztner-akcióval mentettek meg a deportálástól. A gettó kiürítésekor, amikor megkezdődött a téglagyárba szállításuk, a jelenlevő Seidl 10 nevet olvasott fel, köztük Weisz Pál főrabbiét és a Binéth család tagjait. Amikor a főrabbi kijelentette, hogy szívesebben maradna a híveivel, Seidl gúnyosan azzal intette le: „Ki kérdez egy zsidót arról, hogy mit akar?” A szentgyörgyi táborból is ide hoztak néhány embert, akik közül többen a cionista kör tagjai voltak. Az ily módon kiemeltet később Budapestre, a Columbus utcai cionisták vezette gyűjtőtáborba szállították. Oda került Strasser Salamon ortodox főrabbi és más, neológ és hászid rabbi is.<sup>61</sup>

\*

A helyi közéletben csak néhány *mentő kezdeményezésről* van tudomásunk. A 83 esztendő dr. Kardos Albert, aki az állami reáliskola és a zsidó gimnázium ny. igazgatója, neves nyelvész és irodalomtörténész volt többek közbenjárására néhány más társával együtt kiszabadult a szentgyörgyi túsztáborból. A deportálást azonban nem kerülhette el. Családjával Strasshofba szállították, majd egy munkatáborba került, ahol hűséges, öreg társának, feleségének a halála után öngyilkosságot követett el.<sup>62</sup>

Több személyt érintett egy másik akció. Varga István anyakönyvi hivatali írnok és Dávid Erzsébet napidíjas kisegítő, a zsidó lakások összeírásával meg-

bízott Szombathelyi Gyula lakásügyi előadó közvetítésével 49 lepecsételt anyakönyvi őrleplett juttatott Ungár Jenőnek, a Zsidó Tanács vezetőjének. Feltehető, hogy ennél több hamis igazolást is kiadtak keresztény származás bizonyítására. Állásukból ezért függesztették illetve elbocsátották, és a rendőrségi vállalatok folyamán megkínózták őket.<sup>63</sup> Elfogása előtt Szombathelyi Gyula élelmiszert és gyógyszer csempészett a Hadrázi úti zsidó szeretetkórházba valamint a gettóba. Az akciót Csillag Miklós kereskedő pénzelte, végrehajtásában Tolnai Gábor tisztviselő és Böör János sofőr voltak segítségére.<sup>64</sup>

Az Alföldön, a mezőgazdasági vidéken a menekülés lehetséges módja a cselédkönyvek és munkásigazolványok kiadása illetve kiváltása volt. 1944. március végétől május 8-ig, tehát a gettóba költözés elrendeléséig 252 igazolványt adtak ki a hatóságok, de május 8–16 között is még további 41-et. Az ilyen igazolvánnyal rendelkező személyek különböző helyeken, félreeső tanyákon munkavállalás címén bújkálhattak. Ennek megakadályozására egy körrendelet lehetővé tette, hogy a sürgős mezőgazdasági munkákra és a munkaerőhiányra való tekintettel, a zsidók tízes csoportban, megbízható bandagazda irányítása alatt, a nem zsidó munkásoktól elkülönítve és igazolvány nélkül végezzenek munkát.<sup>65</sup> A zsidó munkaszolgálatosok mentését szolgálták alkalmanként olyan idézések is, amelyekkel elhagyhatták szolgálati helyüket és így lehetőségük nyílt a menekülésre. Olyan esetről, amikor zsidó származású személyt bújtattak csak néhányról van még tudomásunk.<sup>66</sup>

Az üldözöttek mentéséről – egyes visszaemlékezők szerint – a város vezetői is tudtak. S ez a fentiek alapján is joggal valószínűsíthető, noha utólag aligha lehetséges annak megítélése, hogy ez passzív tudomásulvételt, netán támogató közreműködést jelentett.<sup>67</sup> Van olyan állítás, miszerint Kölcsey Sándor polgármester és helyettese, Zöld József a gettó elleni tiltakozás miatt mondtak volna le vagy kényszerültek erre.<sup>68</sup> A polgármestert ugyan valóban Bessenyei főispán mondatla le, de csak később, május 16-án, egy héttel a gettó elrendelése után. A felszólító levél indoklás nélküli szövegéből a fenti állítás nem bizonyítható, bár a régi nagyúr pózában és vélt stílusában tetszelgő Kölcsey egyénisége alapján feltételezhető, hogy nem értett egyet azzal.<sup>69</sup> A régi városvezetéshez tartozó s közismerten szabadkőműves Zöld József sem helyeselhetta ugyan a zsidók kirekesztő megkülönböztetését, ennek ellenére továbbra is hivatalában maradt.<sup>70</sup> Utódja, Balogh Sándor csak július 19-én váltotta fel, s az új polgármester, Csóka László június 28-i megbízásáig a deportálás végrehajtásában helyette is ő intézkedett. Zöld József Szilády Gyula csendőr alezredessel, a deportálások közvetlen irányítójával tekintette meg a téglagyárat június 10-e után, hogy az megfelel-e bevagonírozási és begyűjtési helyszínnek, és ő volt felelős a gyűjtőtábor élelmezéséért.<sup>71</sup> Ezeket és a városvezetés liberális közelmúltját, jó hagyományait figyelembe véve a mindkettőjükre politikai és erkölcsi felelősség nehezedett.<sup>72</sup>

A keresztény egyházak képviselői – mint utaltunk rá – megszavazták az első és második zsidótörvényt, csak a harmadikat utasították el az áttértek egyes csoportjait védelmezve<sup>73</sup>, miközben azonban az előírások szigorításával akadályozták az újabb tömeges áttérést.<sup>74</sup> A protestáns egyházi vezetők álláspontja csak a zsidóság megsemmisítésére a német megszállást követően hozott s nemzetközi felháborodást kiváltó intézkedések, illetve az azokról szerzett (pl. auschwitz-i jegyzőkönyvek) értesülések következtében változott meg. A református és az evangélikus egyházak május 19-én levélben tiltakoztak a miniszterelnöknél a zsidók – és ekkor már nem csupán a kikeresztelkedettek – gettóba zárása és deportálása ellen, de a katolikus főpapsághoz hasonlóan az utolsó pillanatig tartózkodtak attól, hogy a történeteket és azok elítélését a „szószékre vigyék”, azaz a nyilvánosság elé tárják.<sup>75</sup> A tényleges mentési akciók egy-két kivételtől – pl. Apor püspöktől – eltekintve nem az egyházi felsővezetéshez kapcsolódtak, hanem általában egyesek és kisebb csoportok tiszteletre méltó, de elszigetelt tettei maradtak.<sup>76</sup> Pedig a vészidőszak kezdetétől igen sokan fordultak reménykedve a kétségbeesettek közül a krisztusi tanítást hirdető egyházakhoz. Az áttérési procedúra meggyorsítását és főleg az egyház segítő beavatkozását sürgetőket azonban Debrecenben Révész Imre püspök azzal hárította el, hogy a törvényességet, a rendelkezéseket be kell tartani és a nyílt fellépés veszélyeztetné a zsidó származású keresztények érdekében a nyilvánosság kizárásával tett erőfeszítések sikerét.<sup>77</sup> Elzárkózott attól is, hogy a XVI–XVII. századi protestáns irodalom kutatásában is érdemeket szerzett és a Református Kollégiumról „Az én kedves kollégiumi tanárim” című munkájában nagy szeretettel emlékező, agg Kardos Albert segítségére legyen.<sup>78</sup> A közössége megsegítéséért hozzá forduló Weisz Pál főrabbit egyértelműen elutasította.<sup>79</sup> A zsidóság vagonokba terelése és kiszállítása idején pedig az őt a Magyarországi Zsidók Országos Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottsága nevében felkereső Török Sándornak Révész azt válaszolta, hogy a zsidóellenes intézkedésekkel szembeni nyilvános állásfoglalás egyházszakadást idézhetne elő, s ezért csak a titkos tárgyalások újabb kudarca után lesz erre hajlandó a református egyházvezetés.<sup>80</sup> Az általa megfogalmazott püspöki körlevelet csak a vidéki zsidóság deportálása után olvasták fel a templomokban. Az más kérdés, hogy a résztvevők utólag eltérően értékelték saját szerepüket vagy egyházuk szerepét. Így Révész Imre és a református egyház magatartását az 1949-ben megjelent egyháztörténet<sup>81</sup> és később mások is nem e tények alapján ítélik.<sup>82</sup> Az azonban kétségtelen, hogy a zsidókérdésben az egyház vezetői nem voltak egységesek.

\*

„Az ország területének zsidóktól való megtisztítása ... a mai napig folyamatban van. A vonatkozó kormányrendeletek értelmében az ország egész területén

a megkülönböztetett jelzés viselésére kötelezett zsidóság részére elkülönített helyek (gettók) jelöltettek ki és ezen elkülönített helyekre a zsidóság összeköltöztetése – Budapest kivételével – folyó év május hó 31-ig befejezést nyert. ... Jelenleg folyamatban van a szegedi V. és a debreceni VI. hadtestek területén a gettóban való zsidóság taborban tömörítése illetve elszállítása. Az egyes hadtestek területéről történő elszállítást értekezletek előzték meg, részt vettek az illetékes hadtestparancsnokok, a hadtestek területén lévő főispánok, a rendőri és csendőri szervek...” – olvasható Endre László és Bakó László államtitkárok beszámolójában, melyet a kormány számára 1944. június 21-én készítettek.<sup>83</sup>

A IV. „tiszogatási terület” (a szegedi és a debreceni csendőrkerület) zsidótlanításáról 1944. június 10-én tartottak előkészítő értekezletet Szegeden, amelyen részt vett Bessenyei Lajos debreceni és Szilassy László Hajdú megyei főispán valamint Szilády Gyula csendőr alezredes, Könczey csendőrőrnagy és Kovács Nagy Pál rendőrfőtanácsos. Az értekezleten Bakó és Endre tájékoztattak a deportálások menetrendjéről, a feladatok megosztásáról.<sup>84</sup>

Az értekezletről fennmaradt feljegyzés szerint „A gyűjtőtáborba szállítás június 16-án reggel 5 órakor veszi kezdetét és 20-án este 9 óráig minden ide szállítandó zsidónak be kell érkeznie. A zsidók ide szállítása vasúton, kocsin vagy gyalogmenettel történik. A táborba beszállítandók az összes zsidók, akik sárgacsillag viselésére kötelezettek, kivéve azokat, akik ideiglenes tanúsítványt kaptak ... a vegyesházásokat és lemenőit, a nőtlen zs. orvosokat, állatorvosokat, gyógyszerészeket, okl. mérnököket, mert ezeket a hadtest gyűjtőtáborba kell beszállítani..., a külföldiek közül az angol, észak- és délamerikai, román, bulgár, szlovák, finn, szejci, svéd, spanyol, portugál és török zsidók... A beszállításnál vagy a táborban brutalitást alkalmazni nem szabad, de lázongás, ellenszegülés, kitörés esetén a csendőrség fegyvert használhat. A táborba szállítandó zs. személyenként csak 50 kg súlyú csomagot vihet magával, ez azonban nem tartalmazhat pénzt, nemesfémeket (arany, ezüst, platina) ékszer, drágakövet, értékpapírt, tak. betétkönyvet, fényképezőgépet, gramafont és hozzávaló lemezt, író- és számológépet, kincstári felszerelési tárgyat, egyenruhát, lőszert, robbanószert, látcsövet, sífelszerelést. Ezeket a rendőrség, csendőrség őrizetbe veszi. 3 példányú bűnjeljegyzéket állít ki ... (Kegyszer is bűnjelként kezelendő, ha nemesfémből készült) Az ingóságok őrzése a rendőrség feladata. A csomagban lehet: ágynemű, matrac, tisztító- és mosószerek, edények, takaró.” Vinni kell 1 rend munkaruhát, 1 rend fehérneműt, 1 felsőkabátot (télikabátot vagy felöltőt) és 1 pár munkacipőt. „Kézműiparosok, orvosok, bábák a legszükségesebb kéziszerszámaikat, eszközeiket is kötelesek magukkal vinni, de ezek az 50 kg-ba nem számítanak bele. Vinni kell: legkevesebb 14 napra elegendő száraz-élelmet, de ebben nem lehet rizs, babkávét, tea, gyarmatáru és szeszesital. Íráshoz szükséges anyagot és eszközt vinni nem szabad. (Papír, ceruza, töltőtoll.) Az ellenőrzés motozás útján történik. Az elszállítással kapcsolatos teendőket bizott-

ság végzi. Ennek tagjai: a polgármester, a rendőrség vezetője és a legmagasabb rangú csendőrcsapattiszt. ... A gyűjtőtábor parancsnoksága a német SS, őrségparancsnokságának vezetője, a rendőrség őrszemélyzeti parancsnoka, csendőrség. A tábori élet megszervezése a németek feladata. A legfőbb rendőr karhatalmi parancsnok: ...m. kir. rendőrfőtanácsos. A tábort 50 méter távolságon belül megközelíteni tilos, a táborba látogató nem mehet be. A táborba postai küldemények, sőt hatósági idézések sem kézbesíthetők. Fényképezni sem a tábort, sem a beszállást nem szabad.”<sup>85</sup>

A debreceni zsidóságot is gyalog, az erre képteleneket pedig szekéren vitték a gettóból a Serly-féle téglagyárban kialakított gyűjtőtáborba. „A kikerkezés után rendőrgyűrű vett körül bennünket és éktelen szitkozódás közepette ráncigálták le azokat akik 5 perc alatt nem tudták poggyászaikat lerakni a szekérről. Ezek sajnos az öreg idős emberek voltak, köztük édesanyánk is – emlékezett Mayer Lajos. Ezt követően poggyászvizsgálat volt és halálbüntetés terhe mellett pénz, ékszer, gyertyát, gyufát le kellett adni, majd a gyár egyik szárító kamrája előtti területre irányítottak bennünket. A szabad ég alatt kabátjainkat szétterítve aludhattunk éjszaka összezsúfolva ismét, mert tömegek érkeztek a környező községekből... Az étkezés felállított konyán volt, ahova a magunkkal hozott száraz tésztát és zsírt beadtuk, minek ellenében kaptuk meg a levest és egy darabka kis kenyert. A főzőüstöt egy fürdőkád helyettesítette. Szomorú napoknak néztünk elébe fekhely és élelem híján. Mosdási lehetőség nem volt, mert csak egy vízcsap volt üzemképes, az pedig a főzéshez kellett az ezreken felüli tömegek részére, ivóvíz is hiányzott emiatt... A téglagyárral szemben, kissé távolabbra levő földrészen a csendőrség volt elhelyezve gépfegyverekkel voltak készenlétben... közben a csendőrség állandóan kutatott pénz- és értéktárgyak után ... A zsidó rendőrség még ilyen helyzetben is működött, de én a kötelékből szerencsénkre kiléptem. ... Éjjelente sok segélykiáltás hangzott el a fiatalabb nők részéről, mivel a csendőrök erőszakoskodtak. A gazdagabbnak ismert személyeket az ún. kémelhárító osztályra a Péterfia utcára vitték azért, hogy elárulják, hova rejtették el a vagyonukat. Sokat közülük hordágyon, véresen hozták vissza a mentők, utána több ízben a hullaszállító kocsis megfordult, mert sajnos itt többen öngyilkosságot követtek el.”<sup>86</sup> A téglagyárban naponta emelték ki a kiszemeltek, összekötötték őket és a talpukat verve követelték az elrejtett értékeket. Az egyik fogoly úgy tudta megmenteni gyermekét a csendőrök kínzása elől, hogy a haldoklóknak és a tífuszosoknak kijelölt helyen rejtette el.<sup>87</sup> A csendőrök durván, megfélemlítő módon bántak velük – vallja utólag egy másik átéltő. – Rettenetes volt a piszok és a gyűlölködő kiabálás. Néha németek is bejöttek és ordítottak, bár nem lőttek agyon senkit. Az összezsúfolt embertömeg számára a kijelölt foglyoknak latrinát kellett ásni, szabad tűzön főztek és csak egy-két kút volt.<sup>88</sup>



Félelem ülte meg a lelkeket és teljesen kilátástalan volt a menekülés. A fenyegetettség érzete, az éhség, a megalázottság tudata uralkodott el a téglagyárba zártak között és égetett örök nyomot emlékezetükbe. A bánásmódot tekintve éppen ezért egységesen, a bevagonírozás és a deportálás időpontját azonban – a történések apokaliptikus jellege miatt – eltérően idézik vissza a különböző visszaemlékezések és az ezek alapján készült feldolgozások. Vadász Ferenc írja a következőket: „A túlélőkkel – itthon és Izraelben – folytatott beszélgetéseim során feltűnt, hogy bár kitörölhetetlenül emlékezetükbe vésődtek az átélt szenvedések mozzanatai, szinte senki sem akadt, aki teljes bizonyossággal tudta volna, hogy melyik volt az a nap, amikor a vasútállomásra hajszolták, hetvened-nyolcvanad magukkal vagonokba zsúfolták és elindították őket a végzetes útra.”<sup>89</sup> Mivel a túlélők ugyanakkor a legnagyobb jóindulattal próbálnak segíteni utólag, évtizedek távlatából felidézve az események lefolyását és időpontjait, gyakran tévednek. Ezért nagyon fontos az a néhány fennmaradt – és részben már szorgos és hivatott kutatók által közzétett – dokumentum, amelyet a történeti rekonstrukció során mindenképpen össze kell vetni a visszaemlékezésekkel.<sup>90</sup> Mindent számba véve a deportálásról a következőket tudhatjuk: A debreceni és a vidéki zsidókat a város nyugati részén, egymás mellett lévő Serly-féle, ún. régi valamint az új városi téglagyárba gyűjtötték, elkülönítve. Ez az elkülönítés utóbb megszűnt. Először – a legmegbízhatóbbnak és legrészletesebbnek tekinthető korabeli dokumentum, a Ferenczy-jelentés alapján – 25-én a vidéki zsidók első csoportját vitték el az új városi téglagyárból. Az 1944 áprilisi összeírásból tudjuk, hogy 5673 hajdú megyei zsidó került Debrecenbe.<sup>91</sup> A Ferenczy-jelentés szerint június 26-án kellett indulnia a második szerelvénynek. Ekkor – feltételezésünk szerint – bevagonírozták a maradék vidékieket és az út túlsó oldalán fekvő Serly-féle téglagyárból városiakkal töltötték fel az üres vagonokat. Ez tekinthető – és ezt tekintették a visszaemlékezők is – a debrecenieket szállító első szerelvénynek. Ez Auschwitz felé indult, ám a bombázások következtében sérült vasúti pálya miatt végül Strasshofban kötött ki. A Debrecenből június 27-én indított, harmadik, azaz a debreceni zsidókat szállító második szerelvény eredetileg is Strasshofba tartott és oda is érkezett meg. Ennek a szerelvénynek az utasa volt Csengeri Ferenc és családja, köztük apja, akit a debreceni és esetleg vidéki társaival – a szentgyörgyi túsztáborból ezen a napon hoztak a téglagyárba. Visszaemlékezése utal az előző szerelvény sorsára is: „A debreceniek a balmazújvárosi út jobb oldalán levő Serly téglagyárban voltak, ez volt a nagyobb téglagyár, a vidékieket, a megyeieket az út túlsó oldalán levő városi téglagyárba hozták be, ott is volt iparvágány. Először a vidékieket vitték el, s csak azután a debrecenieket. Ugyanúgy ahogy először a vidékieket szállították el először s csak utána kezdték a budapestieket gettóba gyűjteni... Az első transzportba (ti. első debrecenibe – S. B.) bevagonírozták a sokgyermekeseket ... ide még önkéntesen is fel lehetett kerülni. A második transzportba már besorolták az

embereket, kijelölték, hogy ettől-eddig szálljanak be a vagonokba ... Jött a hír, hogy a második szerelvény végén vannak két vagonban a Hajdúszentgyörgyre internáltak, köztük apám is. Mondták, hogy az apám, Laci bácsi ott van, ő meg megtudta, hogy mi mind a hárman néhány vagonnal elébbre kerültünk. Egész éjszaka ment a vonat, reggel hét óra fele megálltunk. Végén kiderült, hogy Celldömölkön vagyunk. Végighúztunk az éjszaka az országon ... Másnap megérkezett egy újabb szerelvény. Kimentünk ... Mondom, nézzétek már ezeket, azok akiket egy nappal hamarabb vagoníroztak, az első transzport. Az érkezők azt mondták, hogy azóta amióta elmentünk, állandóan úton vagyunk vizet, semmit nem kaptunk ... Végén kiderült, Lengyelországba akarták vinni őket, de Kassánál lebombázták a síneket, így visszafordították a vonatot Bécsbe.”<sup>92</sup> A Ferenczy-jelentésbe foglalt tervzet szerint június 28-án két szerelvénynek kellett indulnia Debrecenből egy továbbinak Szegedről. A hivatalos „menetrend” szerint ezzel a IV. zóna területéről 15 szerelvényel befejezést nyer a zsidótlanítás. Június 29-én Ferenczy azt jelentette, hogy az V. szegedi csendőrkerületben befejeződött a tisztogatás és „a VI. csendőrkerület területéről éspedig Debrecenből 13 084, Nagyváradról ... 2819 ... együttesen 40 505 zsidófajú személy 14 vonattal szállított el.” Azaz június 28-ig mindenkit elszállítottak a IV. zónából, de végül nem 15, hanem 14 szerelvényel, Véleményünk szerint lehetséges, hogy éppen Debrecenben változott meg a június 28-i menetrend oly módon, hogy ezen a napon a maradék debreceni (és vidéki) zsidókat nem két, hanem 1 vonattal szállították el, mivel egy szerelvényre is felfértek. A debreceniek ezt a szerelvényt tekintik a harmadik (debreceni) szerelvénynek, és ez volt az a betegvonat is, ahova feltehetően többszáz beteget, gyengélkedőt és öreget zsúfoltak fel, a betegápoló Schwartz Sándorral együtt „Úgy kerültem én Auschwitzba, hogy ottmaradtam az öregekkel és betegekkel.” – emlékezett a már idézett beszélgetésben Schwartz Sándor.

Nagy valószínűséggel megállapítható tehát, hogy négy szerelvényel szállították el a deportáltakat a debreceni bevagonírozási központból: az első szerelvényen, június 25-én a vidékieket Auschwitzba, június 26-án a maradék vidékieket és – a szerelvényt feltöltve – a debreceniek első csoportját Auschwitz felé, akik végül Strasshofba jutottak, június 27-én, amikor sikerült összeállítani a listát, a harmadik szerelvényen egyenesen Strasshofba, végül 28-án feltehetően tisztán debrecenieket és betegeket szállítva Auschwitzba a 4. szerelvényen.

Arra a kérdésre is választ kell adni, hányan lehetnek a vidékiek és a helybeliek a Ferenczy által megadott 13 084-es gyűjtőtábori népességen belül? 1944 áprilisában 5 673 hajdú megyei zsidót írtak össze (a „muszosok” azaz a munkaszolgálatosok nélkül), azaz a különbség, 7411 fő lehetett debreceni. Egy másik számítás szerint is hasonló eredményre jutunk: A debreceni áprilisi összeírás 7992 zsidót tartott nyilván, de közülük számítva a már eltűnt és meghalt munkaszolgálatosokat (510) és az éppen munkaszolgálatot teljesítőket (576) is. E

csoportokat (1086) leszámítva 6906 főt kapunk, azaz kb. ennyi debreceni zsidó lehetett a bevagonírozási központban. Ehhez azonban hozzá kell venni a debreceni zsidó származású kitérteket is, akiket a hitközségi összeírás nem tartott nyilván, de a bevagonírozási központba őket is behurcolták. Létszámuk 7411–6906, azaz 505 fő lehetett. (Ez kevesebb mint a kitértek általam korábban megbecsült létszáma, de ne feledjük, a kitérteknek több lehetőségük volt a menekülésre és közöttük is voltak munkaszolgálatosak.) Így számolva is elfogadható, hogy kb. 7411 debreceni zsidó és zsidószármazású volt a táborban. Ezek szerint a debreceni gyűjtőtáborban 5673 vidéki zsidó (köztük esetleg néhány zsidó származású), 6906 debreceni zsidó és 505 debreceni zsidó származású volt, összesen 13084 fő.

A következő kérdésünk az lehet, hányan kerültek Strasshofba és hányan Auschwitzba. Viszonylag megbízható források szerint a debreceni bevagonírozási központból két szerelvénnyel 6841, vagy 6641 (ez utóbbi valószínűbb) fő került Strasshofba, azaz a debreceni bevagonírozási központ összlétszámának (13 084) csaknem pontosan a fele, a tábor másik fele Auschwitzba jutott.<sup>93</sup>

Mint fentiekből kitűnik, a debreceni zsidóság kb. felének és összességében – forrásoktól függően – kb. 15–21000 keletmagyarországi zsidónak a megmaradása annak volt köszönhető, hogy Strasshofba irányították őket. Megmenekülésük az ún. Kasztner-akció eredménye, amelynek lefolyása közismert, de erkölcsi megítélése nem egyértelmű.<sup>94</sup> A strasshofi kontingens kijelölésének részletei Szeged esetében feltártak.<sup>95</sup> Debrecenben csak annyi biztosat tudunk, hogy szintén megérkezett az utasítás a strasshofi kontingens kijelölésére. A VI. csendőrkerület nyomozó alosztályának 23-i összefoglaló jelentése szerint az SS különítmény kezdte el kiválasztani a prominens zsidókat, és azokat a családokat, melyekben a férfi munkaszolgálatos volt. Őket – a csendőrök úgy tudták – 26-án vagy 27-én fogják elszállítani.<sup>96</sup> Szita – forráshivatkozás nélküli – közlése szerint mégis 25-én indítottak el Budapesten keresztül Strasshof felé 2628 kivételezettet. Ezt mi nem tartjuk valószínűnek, mert – mint utaltunk rá – minden debreceni visszaemlékező és a feldolgozások szerint is az első debrecenieket szállító szállítmány 26-án eredetileg Auschwitz felé indult és csak a 27-i ment egyenesen Strasshofba. Szita további megállapításaiban is számos ellentmondás van.<sup>97</sup>

*Bécs területén és környékén* szétszórtan voltak a magyar zsidók kényszer-munkások elhelyezve több tucattal, – az átcsoportosítások miatt változóan 54–67 – lágerben.<sup>98</sup> A Lobauba, Wiener Neustadtba és Franzesdorfba került szakmunkásoknak a körülményekhez képest tűrhető életük volt, a légitámadások alkalmából azonban sokan életüket veszítették.<sup>99</sup> A visszaemlékezések szerint főleg debreceni foglyok dolgoztak a Saurer-művekben, a Kábel és Drótműben és a Jurany és Wolfrum cég tejeskannagyárában.<sup>100</sup> A Strasshofba szállított foglyok körülbelül 75%-a élte túl az üldöztetést.<sup>101</sup> Lénárd Andrásnak és családjának

szerencsége volt, mert az első debrecenieket szállító szerelvényel – amelyet Auschwitzba indítottak, de amelyik Kassa előtt, Miskolc környékén Strasshofba fordult – Bécs mellé jutottak. Fertőtlenítés után bécsi hivatalnokok válogatták a munkaerőt kisebb csoportokba. A munkaszolgálatos apa kivételével az egész család együtt maradhatott. Őket, mintegy 200 társukkal, egy Strasshof melletti repülő leszállópálya építésére osztották be, ahol viszonylag békés körülmények között éltek. Csaknem az összes munkás kényszermunkás volt, a zsidókon kívül hadifoglyok a Balkánról és még olaszok is. A kétszáz fős kis zsidó csoport asszonyokból, gyerekekből és öregekből állt, míg a többiek mind férfiak voltak. A német felügyelőnővel is csaknem barátságos viszonyba kerültek, a visszaemlékező édesanyja lett a konyhafőnök. A frontharcokat túlélve Pozsonyig gyalogoltak, majd vonattal jutottak vissza Debrecenbe.<sup>102</sup> Egy másik, kb. 100 fős csoportot mezőgazdasági munkára osztottak be, kézzel kellett kikaparni a földből a krumplit, közülük egy kisebb csoportot később egy bécsi cementgyárban alkalmaztak. Ott, bár keményen kellett dolgozni, viszonylag tűrhető körülmények közé kerültek. Bécs környéki parasztsaládoknál is számos kisebb csoport dolgozott, köztük nyugat felé vezényelt munkaszolgálatosok is, legtöbbször viszonylag barátságos házigazdák körében.<sup>103</sup>

Tragikusan alakult viszont a Strasshofból a Göstling a. d. Ibbs-i táborba vitt mintegy 75 deportált sorsa, akik többsége Szegedről, Makóról és Debrecenből származott. Ide került és itt halt meg Kardos Albert. A tábor parancsnoka, Grete Görtsch emberségesen bánt a foglyokkal. A szovjet hadsereg közeledése miatt parancsot kaptak a Sondereinsatzkommandótól a tábor evakuálására Theresienstadtba. A foglyok a táborparancsnok tudomásával és segítségével bízva megállapodtak abban, hogy a környékbeli parasztnál szétszéledve és bújkálva várják meg az oroszokat. A tervezett szökést megelőző hajnalon váratlanul kb. 60 főnyi SS csapat tört a táborra, a parancsnokot eltávolították, a személyes tárgyaiktól is megfosztott rabokat pedig a kétféle drótkerítéssel körülvett két kis fabarakkba terelték, ezeket páncélökökkel és kézigránátokkal felrobbantották, majd felégették. A néhány menekültöt lelőtték. A község vezetői másnap csak hamut és üszköt találtak. A környéken lakók is megerősítették, hogy senki sem élte túl a tömegmészárlást.<sup>104</sup>

Az egyik Gross Enzersdorf-i lágert, ahol 130 debreceni fogoly is volt, parancsnoka akarta kiüríteni. A foglyok a felettes bécsi hatóságtól engedélyt szereztek a helybe maradásra. A közelgő szovjet hadsereg elől menekülő néhány megvadult SS katona azonban 17 napig tartó erőltetett menetben Perseburgig hajtotta őket, ahol különböző elfogott szökevényeket is őriztek. Éjszaka valamennyiőjüket lemészárolták, először a férfiakat, majd a nőket és a gyermekeket, mintegy 230 embert.<sup>105</sup>

A *Birkenau-Auschwitz-i táborban* történekről nagyon kevés túlélő számolhat be. Ezek egyike Schwartz Sándor, aki mint önkéntes ápoló az öregekkel és

a betegekkel maradt, s akit a harmadik debrecenieket szállító vonattal vittek Auschwitzba. (Szülei az előző szerelvényvel Strasshofba kerültek, ahonnan visszatértek.) Elmondja, hogy július 1-jén rakták ki őket az állomás rámpájára. Ott egy SS egyenruhás tiszt – állítása szerint maga Mengele doktor – kezével jobbra-balra irányítva őket döntött sorsukról. A rossz oldalra osztottakat egyenesen a gázkamrába küldték. Őket – a kisebbik részt – ruházatuktól, hajuktól, egyéb testi szőrzetüktől megfosztva fertőtlenítették és „auschwitzi egyenruhába” öltöztették. Mivel amatőr labdarúgó volt, szerencséjére belekerült a 9 német cigányfiúból és két magyarból alakított csapatba. Kivételes ellátásban részesültek és nagyobb volt a mozgásszabadságuk is. Csapattársa, a régebbi fogoly Steinberger (Solti) Dezső, – aki a felszabadulás után a milánói Internazionale labdarúgó csapatának menedzsere lett – megismertette a táborral, szörnyű berendezésével, rendeltetésével. A labdarúgó pálya a drótkerítéssel elválasztott gázkamrák és krematóriumok közvetlen szomszédságában volt.<sup>106</sup> Visszaemlékezőnk túlélte a borzalmakat, nem így a táborlakó gyermekek, nők, öregek százezrei, akik már nem számolhatnak be szenvedéseikről.

*Debrecen környékén* is teljesítettek szolgálatot debreceni munkaszolgálatosok, számukat egyik vezetőjük 800-ra becsülte. Bevonultatott ruszin munkásokkal együtt a repülőtéren és romeltakarításon dolgoztak. Közülük többen légitámadás áldozatává váltak, másokat szabotázs vádjával a németek hurcoltak el. A szovjet csapatok közeledtére Polgáron át a Tisza vonalán túlra irányították őket.<sup>107</sup> Október 9-én, amikor a repülőteret elérte a szovjet tüzéség tüze és a partizánok is feltűntek, sietve, teljes felszereléssel, ásóval, lapáttal zárt sorokban indították el a munkaszolgálatosokat. A városban a Szoboszlai utat keresztezve a Nyugati utcán mentek át, de közben – a helyzetet kihasználva – sokan megszöktek, többen a szovjet csapatokhoz. Egy 50 fős csoport, Müller Miklós kivételezett, volt honvéddörmszter vezetésével az egyetemre vonult, s ott épségben vészelt át a Debrecen elfoglalásáig még hátralévő napokat. Másik nagyobb, 71 főnyi csoportjuk a siketnémák intézetében próbált meghúzódni, de valószínűleg valamelyik környéken tartózkodó bejelentésére – a közeli házban Gestapo különítmény volt! – csendőrök ütöttek rajtuk és előbb a Kossuth utcai rendőrségi épületbe, majd csendőri kísérettel az apafai lőtérrre vitték, ott meztelenre vetkőzve, kettesével összekötözve tarkón lötték mindnyájukat. Az eset szemtanúi vallottak később a történekről. Elmondták, többen a gödörbe löve is éltek még. A népbírósági tárgyaláson kiderült, hogy német felszólításra Demeter Zoltán csendőr főhadnagy, Szilády Gyula csendőr alezredes egyik beosztottja adott parancsot a munkaszolgálatosok likvidálására, de a kivégzést a németek hajtották végre. Az áldozatok mindegyike a 106/304. munkás század állományába tartozott, többen (Weinberger Jenő, Greiner Gyula, Guttmann Lajos, Rózsa Ernő) debreceniek voltak, mások Szolnokról, Mezőtúrról, Békéscsabáról kerültek az alakulatba.<sup>108</sup>

A debreceni zsidóság *anyagi vesztesége* a károsultak többségének elpusztítása vagy kivándorlása valamint a vagyon hatósági kisajátításával kapcsolatos ügyintézés és iratkezelés hiányosságai miatt, továbbá a közvetlen fosztogatásban, rablásban részes szervek és a lakosság hallgatása következtében utólag annyi idő múltával teljességében és pontosan aligha összegezhető. A Debreceni Zsidó Szövetség már 1945. január 20-án írásban kérte ugyan Óry főispántól az ügyben intézkedő hatóságok, hivatalok és beosztottjaik bizalmas iratkezelésre előírt kötelezettségének feloldását, ám nem sok nyoma maradt annak, hogy történt-e valami érdemleges a veszteség megállapításában.<sup>109</sup>

Egy 1945. augusztus 28-án – feltételezhetően megbízásból – készített összeállításból és beszámolóból, illetve az abban fennmaradt összesítésből kaphatunk némi tájékoztatást. Eszerint a 6. csendőrkerületi nyomozó alosztálynál található iratokból megállapítható, hogy a csendőrség kémelhárítói(!) megszerzték a zsidók vagyonalapjainak hivatalos adatait.

Ezekből, valamint feljelentések és besúgások nyomán a gettóba, majd a téglagyárba hurcoltak kínzással kicsikart vallomásaiból megismerték az elrejtett zsidó vagyonok hollétét is. Jegyzék készült azokról a zsidókról és nem zsidókról, akiknél a nyomozás során vagyontárgyat találtak, megnevezve azt is, hogy kitől mit vettek el. Ezek értékének végösszege – akkori értékben – 9 231 490 P. Jegyzékben sorolták fel az összes 274 166 pengőnyi készpénzvagyonnal rendelkező zsidókat, továbbá azokat, akiktől és azt is, hogy milyen ékszereket illetve ezekről szóló zálogjegyeket és más értéktárgyakat vettek el. A kémelhárítók 20 millióra becsülték az elvett nemesfémet, drágakövet. (Az adat nagyságának érzékeltetésére álljon összehasonlításul az, hogy Debrecen város által a húszas években felvett jelentős – főleg külföldi – kölcsönök összesen sem érték el az említett összegeket.) A beszámoló a talált iratokból nem tudta megállapítani már akkor sem, hogy a hivatalos rendelkezések alapján vagy önkényesen osszerabolt zsidó vagyonnak mi lett a sorsa. Nem valószínű, hogy akárcsak részben is a pénzügyigazgatósághoz, esetleg más illetékes szervhez került volna. Még az összesedett, elsősorban értékesebb lakberendezések nagy része is elveszett – mint említettük már – gondatlan tárolás és hanyag őrizet valamint a várost is érintő háborús események miatt.<sup>110</sup>

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. február 6-i rendelete hatályon kívül helyezett minden zsidóellenes törvényt és rendeletet, a március 17-i földreform rendelet következtében azonban a zsidó nagybirtokok sem kerülhettek vissza régi tulajdonosaikhoz. A rendelet értelmében a többezer holdas nagybirtokos-nagybérelő Lénárd család például jog szerint csak 200 holdat kaphatott vissza, amelyből a jómódhoz szokott család képtelen volt megélni. 1946 legelején teljesen üres zsebbel vándoroltak ki az Egyesült Államokba, ahol ottani rokonaik

kölcsönéből vásároltak kis csirkefarmot. Távozásuk gazdasági oka tehát az volt, hogy a földosztás keretében a zsidó nagybirtokokat is felosztották illetve az önkényesen elfoglalt zsidó birtokokon meghagyták a több új – korábban nincstelen földmunkás, törpebirtokos – kisbirtokost.<sup>111</sup> A Csengeri család kb. 50 holdas földjüket korábban egy tulajdonos kaparintotta meg, aki az oroszok megjelentével elmenekült, így eredeti földjüket egy tagban visszakapták.<sup>112</sup> A zsidó kereskedők és iparosok műhelyeit, szerszámaikat, készleteit 1944-ben ugyancsak eltulajdonították, s a visszatérteknek nem volt könnyű ezek visszaszerzése, az újrakezdés. A legnagyobb gondot a kényszerűen elhagyott zsidó lakások kérdése okozta. Ezekbe ugyanis mások költöztek be önkényesen vagy – mint említettük – a kibombázottak hatósági kiutalással.

A magyarországi vidéki zsidó népesség vészkorszakban elszenvedett *demográfiai veszteségeiről* először a Zsidó Világkongresszus Statisztikai Osztálya tett közzé adatokat 1947 márciusában. A veszteségeket az 1941. évi népszámlálás és az általa kezdeményezett 1946 végi összeírás különbözetében határozta meg. 1941-ben 9142 zsidó élt Debrecenben, 1946. végén – a Zsidó Világkongresszus szerint – 4640. A veszteség eszerint pontosan 4502 fő, 49,2%.<sup>113</sup> A veszteségek nagysága és eredete azonban pontosítható két másik összeírás felhasználásával, mivel közülük az egyik a deportáció előtt 2 hónappal, a másik 1945-ben készült. A két debreceni hitközség által a Központi Zsidó Tanács számára 1944 áprilisban készített – már említett – jelentéshez összeállított listák szerint a debreceni status quo hitközség létszáma 4488, az ortodox hitközségé 3504 volt, azaz a deportálásokat közvetlenül megelőzően összesen 7992 debreceni zsidót tartottak nyilván a hitközségek, ide értve a meghalt, az eltűnt és a tényleges munkaszolgálatosokat is. Egy másik kimutatás, amely a VI. csendőrkerület 1944. áprilisi névsorai közül került elő 3964 nevet tartalmaz. A listát jelenleg a deportáltak listájaként tartják nyilván. Csakhogy a lista valójában a vészkorszak után készült és nem a deportáltak, hanem a deportálásból, munkaszolgálatból, bűjkálásból stb. Debrecenbe visszatértek neveit tartalmazza.<sup>114</sup> Egy levél utalása szerint feltehetően 1945 nyarán-őszén állították össze, mégpedig a New Yorkban székelő HIAS (Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society) felkérésére azért, hogy a világ minden tájára szétszóródott zsidóság tájékozódhasson hozzátartozói, ismerősei hollétéről. Az 1944. évi áprilisi lista 7992, és a visszatértek listája 3964 nevet tartalmaz, különbözetük 4028, azaz a város zsidóságának vesztesége 49,60%.

A fentiek és a saját adataim szerint is – csaknem pontosan 50% volt a debreceni zsidók vesztesége, abszolút számokban 4502, illetve 4028 fő. (E szám nem foglalja magába a zsidó származású keresztényeket, ahogyan az 1944. áprilisi összeírásban szerepeltek.) A tényleges veszteségek megítélésénél azonban több tényezőt figyelembe kell venni. Az 1944. áprilisi listán u.i. elvileg minden izraelita vallásúnak szerepelnie kellett, a zsidótörvények mindenkit

belekényszerítettek a „zsidó” kategóriába – akár zsidónak vallotta magát korábban, akár nem –, a kitérteket viszont erre nem vették fel. Továbbá 1944/45-ben eltörölték a vallási és faji megkülönböztetés törvényeit, ezért többen – például a kommunista meggyőződésű zsidók vagy a már nemzedékek óta az ún. asszimiláns irányhoz tartozók – a vészkorszak után egyáltalán nem vették fel a kapcsolatot a hitközséggel.<sup>115</sup> Ehhez jött még, hogy több Auschwitzba deportált – köztük árván maradt gyermekek – egyáltalán nem tértek vissza Magyarországra, hanem zsidó szervezetek közvetítésével Nyugat-Európába, az Egyesült Államokba vagy később Izraelbe kerültek. Az adatok pontosítását a vészkorszak utáni nagy belső migráció is nehezíti. Több környékbeli betelepedett Debrecenbe, sok vidéki munkaszolgálatos vett el debreceni leányt vagy özvegyet, sokan viszont elköltöztek Budapestre, vagy kivándoroltak.

A veszteség két forrását, a munkaszolgálatból a deportálásból eredő veszteségek nagyságát érdemes lenne elkülöníteni. Sajnos, ez nem áll módunkban, mert voltak olyan munkaszolgálatos korúak is, akiket deportáltak és a visszatérő munkaszolgálatosok létszámát nem ismerjük. Az 1945-ös névsor alapján viszont összeállítottunk egy táblázatot a debreceni zsidóság életkori és nemi összetételéről, amely tükrözi milyen irányba torzult el a debreceni zsidóság demográfiai összetétele a veszteségek hatására és utal egyúttal a veszteségek forrására is.

2. táblázat. A debreceni zsidóság demográfiai összetétele 1945-ben<sup>116</sup>

	férfi	nő	együtt
80 év fölött	8	7	15
70–79 év között	31	40	71
60–69 év között	111	139	250
50–59 év között	175	221	396
40–49 év között	288	335	623
30–39 év között	229	392	621
20–29 év között	292	415	707



10–19 év között	337	382	719
0–9 év között	221	235	456
<b>összesen</b>	1692	2166	3858

A 3964-ből 106 adat nem értékelhető.

A legszembeszökőbb, hogy a nők jóval többen vannak, mint a férfiak, ezen belül is a legnagyobb az aránytalanság a 20–59 közötti négy korcsoportban, ahol a 984 férfi mellett 1363 nőt találunk. Azaz a munkaszolgálatból származó férfi veszteség jóval meghaladta a deportálásokból adódó női veszteséget. A gyermekkorosztályból – úgy tűnik – jóval nagyobb volt a 0–9 évesek vesztesége miatt a 10–19 éveseké, de előbbieik 5 háborús évfolyama nyilvánvalóan eleve is nagyon alacsony létszámú volt. A 0–9 gyermekkorosztály létszáma átmenetileg és csökkenést eredményezve ugyan, de még így is biztosítható volna a közösség utánpótlását 1–2 évtizedig. A legfiatalabb évfolyam számának nagymérvű apadása másfelől valószínűsítette, hogy e gyerekek egy része más felekezetű társat fog választani magának és e majdani vegyesházások gyerekei már semmilyen kapcsolatot sem tartanak majd a zsidósággal. Azaz a vézskorszak pusztítása elindította a kisebb zsidó közösségeket, általában a vidéki zsidóságot a demográfiai felszámolódás felé. A folyamatot Debrecenben átmenetileg lassította a környező településekről történt viszonylag nagyszámú betelepülés. A kisebb településekről a deportálások ugyanis több áldozatot szedtek a gyerekek és asszonyok köréből, mint a munkaszolgálat a férfiak köréből. Végül azonban az 1956-os forradalom által kiváltott átmeneti betelepülési hullám elcsitultával a környező helységekből való utánpótlás megszűnt, mi több, a forradalom idején számos debreceni zsidó emigrált.

Mindezek ellenére a debreceni zsidó közösség – még mindig fennáll és egyedül tartja fenn, viszi tovább az alföldi zsidók múltjának örökségét. A hitközségi választók száma 1995-ben 314 fő volt és a hitközségben kb 1300 főnyi zsidót tartanak számon. A mai népességben belül a vézskorszak debreceni túlélői csak kis töredéket alkotnak. A debreceni maradék zsidóság 1945 után sorsára, elvándorlásának irányára és arányaira az ismert adatokból következtethetünk. Ezek szerint az 1945-ös, túlélő debreceni népesség kb. fele a városban maradt, a másik felén belül csaknem azonos arányban választották maguknak Budapestet, Izraelt és az Egyesült Államokat élethelyükké. Az is megállapítható, hogy napjainkra szerte a világon összességében párszáz főre csökkent a holocaustot Debrecenben vagy debreceni lakosként meg- és túlélő zsidóság

létszáma. A hajdanvolt debreceni zsidó közösséget tehát arányait tekintve nagyobb veszteség érte a holocaust utáni ötven év folyamán, mint a vészkorszak alatt, ami viszont jórészt a holocaust demográfiai következménye. Természetesen egy közösség természetes elöregedése és elfogyása valamint a szekularizáció és a vegyesházasság révén végbemenő valláselhagyás, esetleg a ki- és elvándorlás nem vethető össze a deportálások okozta veszteséggel. Ám kevésbé valószínű, hogy az újabb nemzedékek az Egyesült Államokban, Izraelben és egyebütt betartják szüleik vallásának előírásait, hogy beszéljék magyarajkú szüleik anyanyelvét, hogy számontartják szüleik vagy nagyszüleik debreceni származását.

## JEGYZETEK

E tanulmány egy nagyobb munka első része, amely a *Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány* és a *J. and O. Winter Holocaust Research Fund* (New York) anyagi támogatásával készült. A munkámban nagy segítséget nyújtott a debreceni Izraelita Hitközség vezetősége, dr. Weisz György hitközségi elnökkel az élen – azzal, hogy megtisztelt bizalmával és hozzáférhetővé tette számomra iratait. Köszönet illeti az interjú alanyokat is, akik mindenkor szívesen álltak rendelkezésemre és próbáltak válaszolni a legcsavarosabb kérdéseimre is. Végül megköszönöm e kötet szerkesztőinek, egyúttal a cikk lektorainak, hatékony közreműködését.

1. *Gonda Moshe Élijahu*: A debreceni zsidók száz éve. A mártírhált halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére. Tel Aviv, é. n. A Debreceni Izraelita Hitközség iratai (DIHI) között egy „Gonda” felírású dossziében található a könyv készítésével kapcsolatos levelezés egy része.
2. Debrecen története 1919–1944 IV. köt. Szerk. Tokody Gyula. Debrecen, 1986. Ebben az utolsó fejezet csupán mellékesen foglalkozik a debreceni zsidóság pusztulásának történetével. Sz. *Hosszú Ágnes*: A deportálás debreceni történetéhez (Strasshof 1944–45). Debreceni Szemle 1987. 3. 114–123.
3. A Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), az Új Magyar Központi Levéltár (ÚMKL) és az Országos Zsidó Levéltár (OZSL). A Belügyminisztérium Történeti Irattára (BMTI) is értékes, elsősorban országos anyagokat rejt magában. Ezek egy része dokumentumkötetekben megjelent.
4. Hajdú Bihar megyei Levéltár (HBmL) és Debreceni Izraelita Hitközség Iratai (DIHI). A levéltár saját anyagából a közeljövőben válogatást ad közre. Külön említést érdemelnek a népbírói iratok, amelyek egyedül őriztek meg a vészkorszak idején keletkezett és a népbírói eljárás során bizonyítékként használt, még meglévő, elsősorban a helyi közigazgatási hatóság, a rendőrség valamint a katonaság ügyintézését tartalmazó dokumentumokat (így például a gettó egészségügyi rendjét, viszonyait, orvosi ellátását tartalmazó iratokat valamint a munkaszolgálatosokat vezető tisztek, csendőrök, a katonák és az intézkedő városi

tisztviselők vészkorszak alatti tevékenységére vonatkozó vallomásokat). A népbírósági iratok azért különös jelentőségűek, mert a hitközségi irattár 1944-ben, a gettó felszámolásakor a deportáció idején vagy az azt követő hónapokban megsemmisült, így ez az irategyüttes a vészkorszak történéseiről fennmaradt iratok és vallomások egyik gyűjtőhelyének tekinthető.

5. A hitközségi iratanyag áttekintése után a következő, témám szempontjából fontosabb irategyütteseket különítettem el: 1.) A Debreceni – és részben az Országos – és a Budapesti Zsidó Szövetség iratai 1944. december – 1945. július; 2.) A debreceni status quo ante anyahitközség intézőbizottságának jegyzőkönyvei 1945 június – 1946 február; 3.) Tiszántúli Zsidók Központi Szervezetének iratai 1946–1947.; 4.) A debreceni status quo ante anyahitközség 1947. évi választási bizottsági iratai; 5.) A debreceni izraelita hitközség éves jelentései és költségvetései.; 6.) A debreceni izraelita status quo ante hitközség születési és házassági anyakönyvei.; 7.) Az debreceni Izraelita Szentegylet (Chevra Kadisa) iratai; 8.) A Tiszántúli Izraelita községkerülettel kapcsolatos iratok. A felsorolásból látható, hogy elsősorban a status quo ante hitközségre vonatkozó anyagok maradtak fenn.
6. A debreceni zsidóság 1944 előtti történetéhez lásd *Gonda i.m.*; *Tímár Lajos*: Vidéki városlakók. Budapest 1994. 173–203.; *Síró Béla*: A debreceni zsidóság szellemi arcképéhez, *Múlt és Jövő* 1994/1.; *Uó*: A debreceni zsidó gimnázium, *Századok* 1993. 5–6.
7. *Síró Béla*: Baltazár Dezső református püspök és a zsidókérdés, *Debreceni Szemle* 1993/2.
8. „Az embermentés volt a fő feladat...” Interjú Éliás József református lelkésszel. In: *Szenes Sándor*: Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések. Budapest 1986. 31–105.
9. Debrecen története IV. i.m. 240–243., 249–258.
10. Erről beszámol többek között önéletrajzi írásában *Magosh M. György*: Vadfa. *Múlt és Jövő* Könyvek, Bp. 1994. 61–62.
11. A második világháború után a katolikus és a protestáns egyházak is kiadtak apologetikus célzatú munkákat. Pl. *Bereczky Albert*: A protestáns egyházak a zsidóüldözés ellen. Református Traktátus Vállalat Bp. 1945. Vö. *Radolph L. Braham*: A magyar holocaust I–II. Gondolat Kiadó, Budapest – Blackburn International Incorporation Wellington 1988. (a továbbiakban Braham I. illetve II.) 356–381.
12. HBmL. X. 301. 11. d. 238. sz. Egyesületek.
13. HBmL. X. 301. 3. d. Egyesületek.
14. HBmL. X. 301. 5. d. 78. sz. Egyesületek.
15. HBmL. X. 301. 3. d. 30. sz. Egyesületek.
16. Lásd: *Magosh M. György*: i.m. 64–71.; *Gonda i.m.* 201–202.
17. Uo. és a szerző interjúja *Schwartz Sándorral* (Debrecen, 1995. hangszalag), aki a felszabadulás után függetlenített kommunista pártkádereként és állami vállalati vezetőként tevékenykedett.
18. *Braham I.* 238–239.; lásd még „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: Karsai Elek. MIOK Budapest 1962. I–II. (a továbbiakban Fegyvertelen... I. ill. II.) 728–749.

19. A debreceni VI. honvéd hadtestparancsnokság kimutatása a „kisegítő szolgálatra” kötelezett zsidókról. 1943. február 27. In: Fegyvertelen... II. k. 261–262.
20. Ridegh alezredes jelentése a Magyar Királyi Honvédelmi Miniszter Úrnak (20. osztály) 1940. szeptember 3. In: Fegyvertelen... I. 214–215.
21. Kir. Honvédelmi Miniszter 591. szám Om. 1b.–1940. Zsidó munkásszázadoknál sajtótermékek terjesztése. Budapest 1940. évi október hó 4-én In: Fegyvertelen... I. 233–234.
22. *Gonda* i.m. 212–215.
23. HBmL. XXV. 1. 1. d. 93/1945. sz. Népbírósági iratok.
24. *Gonda* i.m. 259–266.
25. A Népbírósági Közlöny tudósítása a Debreceni Népbíróságnak Lunka Péter és Soós Márton, a 106/8. sz. munkásszázad törzsőrmesterének és zászlósának bűnyügyében lefolytatott tárgyalásáról 1946. aug. 4. In: Fegyvertelen... I. 481–483.
26. DIHI Számítás a német megszállók által a Központi Zsidó Tanács közvetítésével elrendelt zsidóösszeírás alapján. 1944. április. A status quo és az ortodox hitközség külön-külön összegezte népességét.
27. Uo. E tekintetben az adatok feltehetően a status quo hitközségi összeírás hiányossága miatt pontatlanok, hiszen ezek szerint 71 ortodox és csak 16 status quo hitközséghez tartozó személy teljesített már munkaszolgálatot. Ha a többi arányt vesszük, akkor több, mint 200 lehetett a munkaszolgálatot már teljesítettek száma.
28. Debreczen 1945. június 14.
29. Debreczen 1944. április 16.
30. Debreczen 1944. május 25.
31. *Karády Viktor*: Asszimiláció és társadalmi krízis. Adalékok a magyar-zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához. Világosság 1993. 3. 33–60., *Viktor Karády*: Patterns of Apostasy Among Surviving Jewry in Post-1945 Period. History Department Yearbook 1993. Central European University, Budapest 1994. 225–265.
32. A debreceni status quo hitközség jelentése az 1941. évről 11. Nyomtatvány (Lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár), *Viktor Karády*: Patterns... 232.
33. Debreceni Protestáns Lap. 1944. 27. sz.
34. Lásd *Karády Viktor* idézett munkái
35. *Braham* II. 371.
36. *Dolányi (Kovács) Alajos*: A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. Magyar Statisztikai Szemle XII. (1944) 4–5. sz. 102.
37. A szerző interjúja *Meir Weis* (Weisz Pál) főrabbiival. (Budapest, 1993. hangszalag.)
38. A magyar zsidóság demográfiai helyzetéről lásd *Don, Yehuda – George, Magosh*: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. Történelmi Szemle 1985. 3. 437–469.; A debreceni status quo ante hitközség 1941. évi jelentése.
39. *Szita Szabolcs*: Az 1944–1945. évi polgári diplomáciai és katonai embermentés történetéhez. In: Magyarország 1944. Üldöztetés-embermentés. Budapest 1994. 7.
40. DIHI *Langer Imre* (volt tús): A hajdúszentgyörgyi zsidó túsztábor története 1944 április 8–1944. június 27. Kézirat. Debrecen 1968. ápr. 15.
41. DIHI A Hajdúszentgyörgyön fogvatartottak listája. A személyek számának és

lakóhelyük felsorolása a betűrend Sz-jétől hiányzik. Lásd még: Idézet a zsidó tanácshoz 1944 június 4-én küldött magánlevélből. In: *Lévai Jenő: Zsidó sors.* Magyar Téka, Bp. 1948. 416–17.

42. *Langer Imre* i.m.
43. A szerző interjúja *Csengeri Ferenc*cel. (Debrecen, 1995. hangszalag.)
44. HBmL. IV. B. 1406/b. 365. 21 838/1944. VI. sz. Polgármesteri Hivatal. Általános közigazgatási iratok.
45. Debrecen 1944. május 14.
46. HBmL. IV. B. 1406/b. 365 – 21 838/1944. VI. sz. Polgármesteri Hivatal. Általános közigazgatási iratok.
47. Debrecen 1944. május 17.
48. HBmL. V. 636/c. 10–1400.–35–1944. Kaba község iratai.
49. Debrecen 1944. május 20., DIHI *Mayer Lajos* visszaemlékezése. Kézirat é.n., interjú *Schwartz Sándor*ral.
50. DIHI *Mayer Lajos* visszaemlékezése. é.n. Az „elhagyott javak” korabeli hivatalos megjelölés, természetesen nem önként átadott, hanem lefoglalt tárgyakról van szó.
51. HBmL. XXV. I. 1. 49/1945. Népbírósi iratok.
52. HBmL. IV. B. 1414/b 49. d. 2055/1944. sz. Debrecen város közigazgatási bizottság iratai. Ügyviteli iratok. és *Mayer Lajos* visszaemlékezése.
53. uo. és interjú *Schwartz Sándor*ral.
54. Kivonat egy június 4-én a Tanácshoz küldött magánlevélből. in *Lévai Jenő: i.m.* 416–17.
55. DIHI Zsidó Szövetség Iratai. Jegyzőkönyv, felvétetett Debrecenben 1945. november hó 20-án Dr. Seidl SS kapitány múlt év április havától teljesített ténykedéseiről, melyet a debreceni zsidóság deportálásával kapcsolatosan fejtett ki, valamint uo. *Gyulaházi Fried Jenő* visszaemlékezése. Gyulaházi háborús kitüntetései miatt kivételezettként munkaszolgálatos parancsnok volt Debrecen környékén, majd a felszabadulás után a Zsidó Szövetség elnöke lett.
56. Debrecen 1945. augusztus 4. Szabó Gyula népbírósi perének anyagát nem találtuk meg a megyei levéltárban, bár fellebbezés nem történt és a halálos ítélet az ítélethirdetés után azonnal végrehajtották Debrecenben. A népbírósi iktatókönyv szerint a per iratanyaga továbbították a népügyészségnek, ott azonban a levéltári dokumentumok tanúsága szerint már nem iktatták.
57. HBmL. XXV. I. d. 46/1945. sz. Népbírósi iratok.
58. „A lakáshivatalt ... személyesen és telefonon valósággal megostromolták, de a felszabadult lakásokból Debrecen valamennyi lakásigénylőjét ki lehet elégíteni” – olvashatták a lakáshivatal osztályvezetőjének Debrecen 1944. május 10. számában megjelent nyilatkozatát.
59. *Gonda* i.m. 247.
60. Egyikőjük, *Gelberger Menyhért*né a vele készült interjújában (a szerző interjúja Debrecen 1995. hangszalag) elmondta, hogy ő egy keresztény barátnője papírjaival bújkálva élte át ezt az időszakot.
61. *Gonda* i.m. 256–257., DIHI *Gonda*-dosszié. Gábor Dezső, későbbi hitközségi főtitkár, a hitközségi tagoktól a debreceni zsidók történetének megírásához adatszolgáltatást kérő levelében a kezdeményezők között említi Weisz Pál főrabbit is.

62. DIHI Ákos Györgynek a debreceni izraelita hitközség választmánya számára küldött tájékoztatója, amelyet Wieserné Szamek Sára szökött táborlakó, a göstlingi előljáróság információi valamint személyesen a helyszínen gyűjtött értesülései alapján készített. Szeged 1945. július 28.
63. *Szombathelyi Gyula* visszaemlékezése. A két tisztviselő közreműködését utólag Ungár Jenő és Gyulaházi Jenő írásban igazolták.
64. Uo. Böőr annak a Haman ezredes városparancsnoksági tisztnek a sofőrje volt, aki szintén támogatta ezeket az akciókat és emberségesen bánt a zsidókkal.
65. *Farkas Dezső*: A debreceni ellenállási mozgalom történetéhez. Debreceni Szemle 1983/2 121. és hivatkozás a 27. és 28. jegyzetben. A cselédkönyveket zsidók és nem zsidók vegyesen kapták, az adatok nem csak a zsidókra vonatkoznak.
66. Uo.
67. *Szombathelyi* visszaemlékezésében azt írja, hogy akcióiról rendszeresen beszámolt Kölcseynek, ami a tudomásulvétel feltételezését támasztja alá ez esetben.
68. *Gonda* i.m. 245.
69. HBmL. IV. B. 901/b. 2. d. 59/1944. Főispáni titkos iratok.
70. HBmL. IV. B. 1403/b. 33. d. 25 733/1944. kgy. Debrecen Város törvényhatósági bizottság közgyűlési jegyzőkönyvei 1944. június 6. és 28481/1944. kgy. Debrecen város törvényhatósági bizottság iratai. Közgyűlési iratok. Zöldet július 1-től betegszabadságolták és augusztus 1-től nyugdíjazták. Kölcseyt július 1-től nyugdíjazták.
71. Részletek Szilády Gyula népbírósnál peréből Belügyminisztérium Történeti Irattára V-78.644. (a továbbiakban BMTI), A táborlakók – egyebek mellett – rossz minőségű és kevés disznóhúst és szalonnát kaptak, „Amit az én mélyen vallásos, drága, jó édesanyám semmiképpen nem evett meg, inkább éhenhalt volna” – mondotta az egyik visszaemlékező egyben az ortodox előírásokat követők konfliktusát feltárva. A szerző interjú *Benedek Pállal* (Izrael 1991.)
72. A háború után Kölcsey Sándort és Csóka Lászlót hivatalosan felelősségre vonták, utóbbit el is ítélték, de nem debreceni, hanem korábbi, szatmárnémeti-beli tevékenységéért. A városi vezetés igazoltatási eljárásairól lásd Debreceni Képes Kalendárium az 1946-dik esztendőre. 73–76.
73. *Bereczky Albert*: i.m. 11–18. Braham II. 367.
74. Debrecen 1944. márc. 31. és április 15. Az evangélikusok egy évi próba illetve felkészülési időt írtak elő. A reformátusok is szabályozták az izraeliták befogadását. Révész püspök pedig csak a lakóhely vagy – a munkaszolgálatosoknál – a szolgálati hely szerint illetékes lelkészeknek engedélyezte az áttérés intézését, de a rendelkezések szigorú betartására utasította őket.
75. *Bereczky* i.m. 17–22.; *Majsai Tamás*: A protestáns egyházak az üldözés ellen. In: Magyarország 1944. Üldöztetés-embermentés. Nemzeti Tankönyvkiadó, Pro Homine 1944 Emlékbizottság, Budapest 1995. 151–152.
76. Ravasz László általános tájékoztatóját közzéteszi *Majsai Tamás*, in Budapesti Negyed 8. sz. 1995. nyár 176–180. Majsai jegyzeteiben rámutat ennek és a hasonló iratoknak apologetikus jellegére, köztük *Bereczky Albert* már hivatkozott művére, amelynek szerzője egyébként belső meggyőződésétől hajtva valóban sokat tett a Jó Pásztor Misszióban a zsidók érdekében. Majsaihoz hasonló a véleménye *Éliás Józsefnek*, a Jó Pásztor Misszió egyik vezetőjének, aki 1944 júniusában a protestáns püspököknek küldött levélben sürgette az egész egyházi

- szervezet mozgósítását a deportálások azonnali leállítása érdekében. „Az embermentés volt a fő feladat.” Interjú Éliás Józseffel. In: Szenes Sándor i.m. 31–105. A visszaemlékezésekből és a levéltári forrásokból nem ismerünk Debrecenben olyan református – és katolikus – egyházi személyt, aki tényleges segítséget nyújtott volna izraelita vallásúaknak a deportálások előtt. Ez alól csak a debreceni egyetem két professzora, Czeglédy Sándor és Török István teológiai profeszszorok jelentenek kivételt, akik elkeseredetten harcoltak a teológiai fakultás egy zsidó származású hallgatónője érdekében. *Majsai* i.m. 172.
77. Lásd pl. a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban TtREL.) I. 1. e. 89. doboz 412/1944 eln. sz. Elnöki iratok.
78. TtREL. I. 1. e. 89. d. 427/1944. eln. sz. Elnöki iratok.
79. Interjú *Weisz Pállal*. Megemlíti egy helyi katolikus papot is – a nevére már nem emlékszik –, aki a gettórendelet megjelenése után egy este megjelent a lakásán és magánemberként sajnálatát fejezte ki a történetek miatt.
80. TtREL. I. 1. e. 682/1944. Elnöki iratok.
81. Egyértelműen pozitívnak ítéli az egyház szerepét és minden önkritikától mentes A magyar református egyház története. (Írták: *Bíró Sándor, Bucsay Mihály, Tóth Endre, Varga Zoltán*. Révész Imre előszavával. Kossuth Kiadó, Budapest 1949. 500–501.
82. Legutóbb *Tibori János*: A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1944–1957. Debrecen 1995. Művében pozitívnak tekinti Révész szerepét a zsidókérdésben.
83. BMTI V-79 802. In: Az Endre-Baky-Jaross per. Cserépfalvi Kiadása, Budapest 1994. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a jegyzeteket írta Karsai László és Molnár Judit. Előszó: Randolph L. Braham (a továbbiakban EBJ) 44. jegyzet, 492–494.
84. BMTI V-78 644 Részletek Szilády Gyula népbíróvási tárgyalásának jegyzőkönyvéből; Debrecen 1945. április 27. Beszámoló Szilády Gyula csendőrezredes népbíróvási peréről.; *Molnár Judit*: Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben. Cserépfalvi Kiadása Bp. 1995. 133–135. és Debrecen története IV. 440. Molnár Judit szerint feltehető, hogy Zöld József polgármester-helyettes is részt vett a szegedi értekezleten.
85. Az értekezletre Kecskemétről küldött közigazgatási tisztviselő feljegyzése. Bács-Kiskun megyei Levéltár. Polgármesteri Iratok, Zsidó lakások cs. 1944. in EBJ. 50. jegyzet 522–524.
86. DIHI. *Mayer Lajos* visszaemlékezése. Kézirat. Lukács főmérnök és felesége együttes tetteről és egy fiatal tanítónőéről számol be *Schwartz Sándor* idézett interjújában.
87. Debrecen 1945. április 17.
88. A szerző interjúja *Lénárd András* professzossal (Debrecen 1995. hangszalag).
89. *Vadász Ferenc*: Nappalok és éjszakák egybefolytak. Kritika 1988. január 5.
90. Így pl. Ferenczy-jelentés BMTI V-79 802. In: EBJ 49. jegyzet, 513., 518.; *Mayer Lajos* visszaemlékezése és a szerző interjúi fentebb megnevezettekkel valamint *Fábián József* és *Vámos Ferenc* akkori vámospércsi lakosokkal (Debrecen 1995. hangszalag).
91. Debreceni Képes Kalendárium az 1946-ik esztendőre. 61. gyűjtőhelyként a város nyugati részén levő téglagyárakat említi.; DIHI A VI. csendőrkerület telepü-

lésein élő zsidó közösségek 1944. áprilisában készített listái, és az ezek alapján készült jelentések (OZSL). Utóbbiakat a közelmúltban publikálták, de köztük a status quo hitközség jelentése nem szerepel. Magyarországi Zsidó Hitközségek 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. I. rész Adattár A, B (Közveteszi Schweitzer József) MTA Judaisztikai Kutatócsoport Bp. 1994. A vidékieknek a bevasonrozási központba való gyűjtése a debreceniekkel párhuzamosan, június 16–20. között zajlott, őket ezért is a debreceniekől elkülönítetten, a vasúti sín túlsó oldalán fekvő téglagyárba gyűjtötték. Ám e téglagyár megtelével feltehetően az út túlsó oldalán levő téglagyárba, a debreceniek mellé is kerülhettek.

92. Interjú *Csengeri Ferenc*cel.
93. *Braham II.* 60., *Szita* i.m. 43. *Szita* megbízhatóbb és közvetlenebb forrásra, a strasshofi elosztóközpont nyilvántartására hivatkozva adja meg a 6641-es számot. Minden visszaemlékezésben és korabeli írott forrásban közölt szerelvény számának és deportált létszámnak ellentmond viszont a kassai halálvonatok fennmaradt listája. Vadász Ferenc i.m. Eszerint debreceni indulóállomással június 25-én 2286 fővel, június 27-én 3842 fővel és június 29-én 3026 fővel, összesen 3 szerelvény haladt volna keresztül Kassán Auschwitzba. Ez azonban, a strasshofi adatokkal összeadva együttesen 15795, tehát jóval, csaknem 3000-el több, mint a Ferenczy-jelentésben megadott 13 084 és az általunk más forrásokból számolt kb. hasonló nagyságú tábori népesség. Mindent mérlegelve valószínűnek tűnik, hogy Debrecenből csak két szerelvény és szerelvényi debreceni ill. hajdú megyei zsidó jutott Auschwitzba. (A kassai halálvonatok listájának egy másik közzétételében csak két debreceni szerelvényt említenek: *Braham II.* Hatodik függelék 514–515.)
94. A cionista Budapesti Mentőbizottság illetve vezetője, Kasztner Rezső tárgyalásokat folytatott a nációkkal bizonyos számú zsidó teherautókra vagy pénzre történő kicseréléséről. Ezt utólag egyesek a zsidóság elárulásaként, mások az egyedül lehetséges és legalább némi eredményt, néhány ezer zsidó megmentését hozó eljárásnak tekintették. Lásd erről pld. *Schmidt Mária*: Mentés vagy árulás? Magyar zsidó önmentési akciók a második világháború alatt. Medvetánc 1985. 2–3. 111–125. *Braham II.* 54–61. *Braham Lévai Jenő* adatait használva – de megbízhatóságát megkérdőjelezve – 20 787 főt említ, *Szita* i.m. 43. 15 011-et.
95. Uo. és *Molnár Judit* i.m. 147–150.
96. Országos Zsidó Múzeum 65. 1102. 203. idézi *Szita* i.m. 33.
97. *Szita* i.m. 33. *Szita* önmagával is ellentmondásba kerül, amikor később (uo. 34–35.) azt állítja, hogy – június 24-én már indult egy transzport – ez a Ferenczy-jelentést ismerve sem valószínű –, amely napok múltán Strasshofba kötött ki, 25-én két szerelvény is indult – ezt szintén cáfolja a Ferenczy-jelentés –, amelynek egyike lett volna a közvetlen strasshofi szállítmány – de immár 3341 fővel. *Szita* – ha adatait összegezzük – azt állítja, hogy Debrecenből összesen 15 795 személyt szállítottak el 24-én egy, 25-én két, 27-én és 28-án egy-egy szerelvényel – ami szintén többszörösen ellentmond a Ferenczy jelentés adatainak és a feldolgozásokban, visszaemlékezésekben közölteknek is.
98. *Szita* i.m. 69.
99. Debreczen 1945. április 14.
100. *Szita* i.m. 71.



101. *Braham II. 60.*
102. Interjú *Lénárd András*ssal.
103. A szerző interjúja *Csengeri Ferenc*cel és *Kertész Zoltán*nal (Debrecen 1994. hangszalag)
104. DIHI *Ákos György* már idézett beszámolója.
105. A túlélő szemtanúk beszámolója. Debrecen 1945. május 29., június 24.
106. *Schwartz Sándor* visszaemlékezése.
107. DIHI *Gyulaházi Jenő*: Aktajegyzet (feltehetően a szovjet városparancsnokság számára) 1945. augusztus 16-án.
108. DIHI *Gyulaházi (Fried) Jenő* (munkaszolgálatos századparancsnok helyettes, Debreceni Zsidó Szövetség elnöke,): *Apafai Mártírok*. Kézirat Debrecen 1968. szept. 6.
109. HBmL. XXI. 101/e 1. cs. F 19/1945. sz.
110. DIHI Zsidó Szövetség Iratai. A beszámolót dr. *Aczél Jenő* ügyvéd készítette. Az irat sérült, jelölt mellékletei hiányoznak. A szegedi hasonló eseményeket részletes bemutatja *Molnár Judit* már hivatkozott műve.
111. Interjú *Lénárd András*ssal.
112. Interjú *Csengeri Ferenc*cel.
113. A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Irodájának közleményei. 1947. márc. 1.
114. DIHI Ezt támasztja alá, hogy a később összeállított névsora és ez az ún. deportált lista kiegészíti egymást, azaz egyetlen azonos nevet sem tartalmaznak. Másfelől olyanok is szerepelnek az ún. deportált listán, akiket nem deportáltak, így a munkaszolgálatos korosztályok, az idegen állampolgárságú *Pestre* toloncoltak is, sőt egy *Joint* szakácsnő neve is felbukkan. A VI. csendőrkerület deportált listáit egyébként az ún. zsidó statisztikai hivatal találta meg a VI. csendőrkerület hátrahagyott irattárában 1944 végén vagy 1945 elején. A helyi rendőrhatalóságoknak történt bemutatásuk illetve a helyi igazolási és népbírósági eljárásoknál volt felhasználásuk után a Zsidó Világkongresszus magyarországi tagozatának továbbított. DIHI *Csengeri Leó* hitközségi elnök levele a ZsVK magyarországi tagozatának 1949 jan. 16. 22/1949. sz. Az eredeti listák vagy másolataik 1949-ben kerültek vissza Debrecenbe.)
115. Dr. *Berkovics László* (Budapest) és *Magosh M. György* (Izrael, 1994. hangszalag) például a velük készített interjúkban határozottan állítják, hogy már a vészkorszak előtt kifomálódott kommunista meggyőződésük miatt nem keresték a kapcsolatot a hitközséggel.
116. DIHI A debreceni zsidóság névsora 1945-ben.

**Béla Síró:**

## **THE JEWISH COMMUNITY OF DEBRECEN DURING THE HOLOCAUST**

Using a wide variety of sources for the first time, the study deals with the fate of the Jews of Debrecen during the Holocaust. The author reconstructs the road to and the actual event of the deportation of the Debrecen Jews and tries to clarify some related misconceptions. The forms (concentration camp, labour service) and extent of human losses as well as the demographic composition of the drastically reduced post-war community receive special treatment. The study offers some key data concerning material losses. The attitudes of the local Calvinist clergy together with those of the local authorities are also analyzed. The study relies heavily on the documents in the archives of the local Jewish community.

